

MEDITSIINIST
VANAS
TALLINNAS

MODERN
WAYS
TALKING

1

A - 29961

H. Gustavson

1916
180

**MEDITSIINIST
VANAS TALLINNAS**

kuni 1816. a.

inv 5324

KIRJASTUS «VALGUS» · TALLINN 1969

9 (E)
G 95

Kunstiliselt kujundanud O. Käärik

Ümbrisel fragment vaselõikest

L. A. Mellini atlasest 1798. a.

5-1

42-TL-3-69

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

Saateks

See raamat räägib vanast, kuid peaaegu kõik, millest siin juttu, on tänapäeva lugejale uudne.

Ajaloo uurimisobjekt laieneb pidevalt. Feodalismi- ja varasemat kapitalismiajastut käsitledes öeldakse tavaliselt lihtsustatult, et see oli valitsejate — kuningate, keisrite, väejuhtide, kirikuvürstide ja vabrikuomanike ajalugu. Marksistlik käsitlusviis tõi kaasa rahvahulkade kui inimkonna ajaloolist arengut kandva jõu uurimise ning kirjeldamise. Seoses sellega kujunes ajaloo üheks tähtsamaks koostisosaks demograafia. Dialektiline meetod, mis nõuab kõikide inimühiskonna arengut mõjustavate jõudude ja nähete ning nende vastastikuste suhete igakülgselt arvestamist ja uurimist, tingis ühtlasi üksikute erialade ajaloo lülitamist üldisesse ajalookäsitlusse.

Selles osas on meil aga veel palju tegemata. Üheks põhjuseks on kahtlemata piirde- ja kokkupuutealade uurimise raskus. Nende juurde ei saa minna ainult klassikalise ajalooteaduse meetodite ja kogemustega, vaid lisaks tuleb arvestada ka vastava eriala teadmisi, meetodeid ja kogemusi. Teiseks raskuseks on kahtlemata allikate rohkus, mis tuleneb vajadusest kasutada kahe eriala materjale. Seetõttu ongi enamiku teadus- alade, aga ka tootmisega seotud elualade ajalugu seni vähe uuritud.

Käesoleval teosel on tihedaim seos demograafiaga. Võib-olla sotsioloogia mõjul ei lepi tänapäeval ka ajalooline demograafia ainult rahvastiku suurte arvuliste liikumiste uurimise ja näitamise, vaid püüab ikka detailsemalt ja sügavamalt selgitada seda, mis on nende arvude taga, osutades vastavatele põhjustele. Kahtlemata on alati olnud üheks rahvastiku arvulist liikumist põhjustavaks faktoriks tervishoid. Meditsiiniga seotud küsimuste käsitlemine aga on samal ajal tihedalt seotud elu-

olustikuliste ainevaldade uurimisega, mis on tänapäeva ajaloolistes ja sotsioloogilistes käsitlustes küllalt tähtsal kohal.

Seea annab käesolev väljaanne huvitavat ja uudset lisa niihästi Eesti NSV üldajaloo, kohaliku meditsiiniajaloo kui ka demograafia ja sotsioloogia uurimisse. Töö valmimine on mõningal määral õnnelikkude kokkusattumiste tulemus. Autoril on kutsealaselts küllaldasi meditsiinilisi teadmisi ja väga suur huvi ajaloo vastu, mis juhtis tema Tallinna kodu-uurijate ridadesse. Viimane asjaolu on eriti tähtis just seepärast, et nii ulatusliku andmestiku läbitöötamist tuleb paratamatult milgi moel piirata. Kodu-uurimine pakkuski soodsa võimaluse tundida sügavuti ainult ühe kindla territoriaalse üksuse minevikku. Paljud nähtused ja faktid aga satuvad õigesse valgusse ainult ühenduses lokaliseeritud käsitlemisega. Sel alal on autor teinud väga suure töö, olles muuhulgas ära näidanud mitmete meditsiinilise otstarbega asutuste paiknemise jne. See on töö, millel on tulevikku ulatuv väärtus, sest mitmed raamatus toodud faktid võivad ja peavadki saama suure uurimistöö koostisosaks, mis on aluseks Vana-Tallinna rekonstrueerimisprojekti koostamisel. Korrektnete viidete süsteem teeb raamatu kergesti kasutatavaks.

VOLDEMAR MILLER,

ajaloolane.

Tallinna Linnamuuseumi Kodu-uurimise

Ringi esimees

I. Vana Tallinna sanitaarne olukord

Kord oli Tallinn Vana-Liivimaal üks tähtsam ja suurem linn — hansalinn, mille kuulsus ulatus kaugele üle Maarjamaa piiride. Siin õitses kaubandus, linna kaitseehitused aga võistlesid oma võimsuselt Lääne ja Ida suurlinnade omadega. Tallinna kroonikakirjutaja, eesti soost Pühavaimu kiriku õpetaja Balthasar Rüssowi (surn. 1600. a.) sõnade kohaselt vooderdanud kõrgemast seisusest kodanikud oma rõivaid ilvese-, leopardi- ja nirkahkadega, alamad aga rebaste, kärpide ja huntidega. Ta lisab: «Kui kellelgi see kuld ja hõbe käes oleks, mis seal lihtkodaniku naist ja tütart tollal kaunistas, võiks ta sellega kenakest kauplust pidada» (160). Nagu edaspidi näeme, piirnes priiskav toredus karjuva viletsusega. Rikkaid ja vaeseid aga ümbritses tüüpiline keskaegse linna reostatus.

Jäätmete heitmiseks ei valitud paika; et tänavad olid sillutamata, moodustus porist ja tolmust, reovetest ja prügist vastikult lehkav kiht. Musttuhat kärbest ja lugematud närilised otsisid sealt endale toidupoolist. Üldist ebatervislikku olukorda aitasid halvendada Toompealt ja all-linna müüritornide külgedelt otse asustatud ala kõrvale avanevad käimlad (nn. profatid). Pikemat aega polnud kindlaks määratud prügi mahapaneku kohad, rääkimata jäätmete desinfitseerimisest, mis tollal oli sootuks tundmatu.

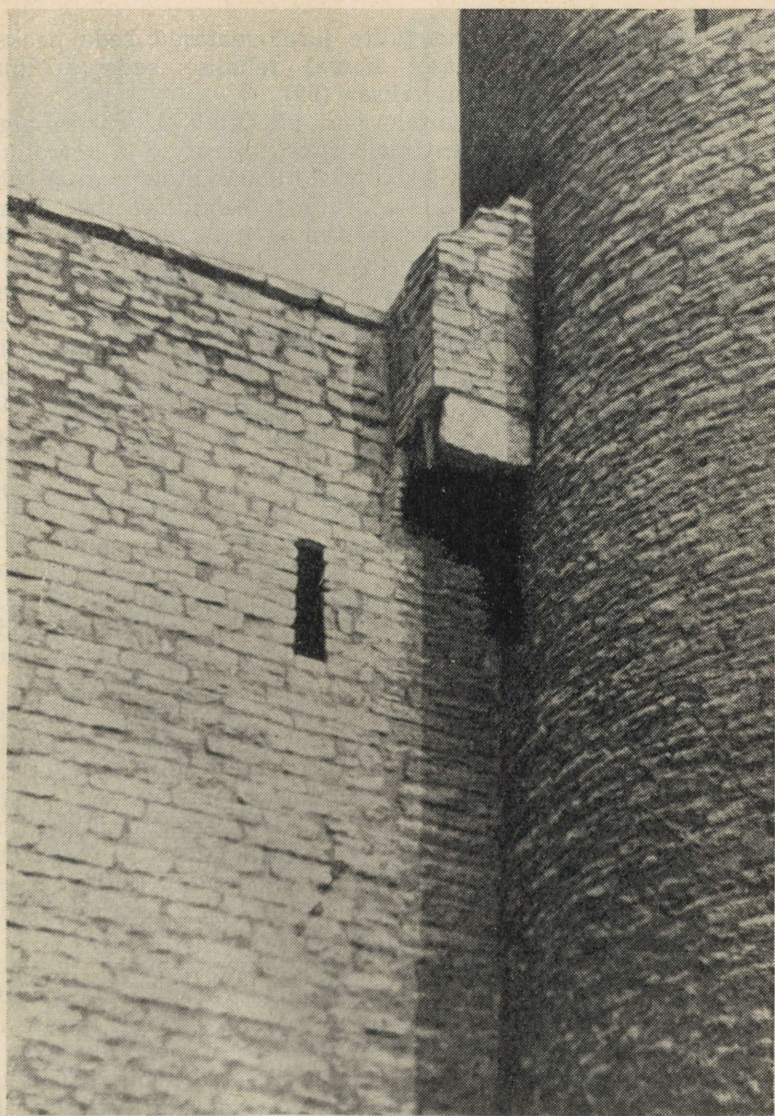
Tallinna koodeksid 1257. ja 1282. a., mis põhinesid lüübeki õigusel, keelasid küll käimlate ja sealautade paigutamise tänavate lähedale, kuid ei suutnud nimetamisväärselt parandada valitsevat olukorda. 1360. a. vastuvõetud otsuses kohustas raad majaomanikke laupäeviti koristama tänavat oma krundi

ees. Nii sai pühapäevane kirikutee küll puhtaks, kuid teistel päevadel oli ainsaks avalikkude väljakute ja tänavate puhastajaks linnatimukas. Tema aga vaevus eemaldama ainult loomakorjuseid ja muud suuremat. See timuka kõrvalülesanne leiab mainimist veel XVIII sajandil (21).

Alates XIV sajandist hakati Tallinna tänavaid, esialgu loomulikult tähtsamaid, sillutama. Reostatuks jäid nad siiski endiselt. Korduvalt tuli rael teha linnakodanikele vastavaid meeldetuletusi, kuid need unustati peagi. Linnaarst Johann Heinrich Happel kirjutas 28. II 1705. a. raele, et müüride juures ja kitsastel tänavatel olevat mustust kui palju ning soovitas tungivalt jätmed enne kevadise sula algust linnast välja vedada. Ta hoiatas, et vastasel korral põhjustavat «halvad aurud» epideemiat ning tegi ettepaneku kaevata prügi jaoks suured augud. Samuti pidas Happel vajalikuks asutada linna avalikud käimlad, nagu seda olevat tehtud Viinis juba 1683. a. (13). Kahtlemata oli viimaseid hädasti vaja, sest eriti öösiti armastati tänavaid reostada. See oli ka põhjuseks, miks raehärrad alates 1702. a. lasksid tänava Raekoja taga ööseks sulgeda. Küllap aga tehti pahandust ka päeval, sest 1765. a. otsustati seal läbi käimine üldse lõpetada. Püstitati plankaed, kuid sellega sattus raad vihma käest räästa alla: suletud tänavale kerkisid sealaudad! 25. I 1785. a. antud määrusega likvideeriti raehärradele ebaväärikas naabus ja läbikäik taastati (182).

XVIII saj. II poolel hakkas magistraat linna puhtusele rohkem tähelepanu pöörama. Vastavate korralduste tegemiseks oli tõesti põhjust. Tolleaegne linnaarst Hermann Bluhm ütles, et vallikraavid levitavad suvel talumatut haisu, mis lasub kogu linnal ja meenutab «lehka, kui suvine vihm linna tänavatelt mustuse liikuma paneb» (12). Jää, lume ja prügi väljavedu nõuti nüüd korduvalt. Näidati kätte ka kohad, kuhu see maha panna (237). Jätkusid tänavate sillutamistööd. Avalike väljakute ja tänavate puhtust pandi kontrollima vastutav isik (236).

Sajandi viimasel aastakümnel pidi asjasse sekkuma kohalik politseiamet, kes teatas: «Linnaajagude eestseisjatelt ja kvartalite ülevaatajatelt on laekunud kaebusi paljude siinsete elanike peale, kes ei lase oma tänavapiirkondi enne puhastada, kui seda käsivad politseiametnikud. Et seesugune sage meenutamine on politseiametnike vähesuse tõttu peaaegu võimatu, peab Tallinna politseiamet vajalikuks teatada kõikidele kõige teravamal toonil... , et nüüdsest alates tuleb... igal teispäeval, neljapäeval ja laupäeval tänavad puhastada ja mustus

Käimlad kaitsetornidest avanesid otse müüri taha...

välja vedada, ilma et kvartalite järelevaatajad seda peaksid meelde tuletama. Vastasel korral tehakse seda keelduja kulul . . . , peale selle trahvitakse» (99).

Et tallinlased kangekaelseks jäid, nähtub XIX sajandi alguses publitseeritud kurjadest määrustest, otsustest ja korraldustest. 1805. a. määratakse üleastujatele trahvi suuruseks 5 rubla (128). 16. IV 1806. a. nõuab kohtufoogt Adam Nottbeck linna sisehoovide puhastamist jääst ja prahist 1 nädala vältel, et ära hoida «kahjulikkude aurude» tekkimist (131). Aasta hiljem on bürgermeistrid ja raad hädas nendega, kes ei vii prügi selleks ettenähtud kohtadesse, vaatamata vastavatele tähistele. Nendeks paikadeks olid Kalamaja tagune ja Nunnavärava esine sõnniku ja väljaheidete jaoks, sadama suunas viivad teed ja linnavärvate ees paiknevad madalad vesised kohad — kiviprügi puistamiseks (133). Sama pidi oma hoiatavas teadaandes 1812. a. kordama politseimeister major Toll (144). 27. VI 1813. a. väljaantud politseimääruses on võetud tarvitusele juba kategoorilisemad abinõud: kinnisvarade omanikke lubatakse endiselt karistada 5-rublase rahatrahviga, lisaks aga anda ihunuhtlust ka voorimehele. Ühtlasi keelatakse vedeljäätmete jms. väljaviskamine akendest ja udest, sest paljusid möödujaid olevat sel moel täis kallatud. Lisaks nõutakse, et peale kolme korra nädalas võetaks ette kergemaid pühkimisi ka sagedamini ja et kuivad ilmadega tänavaid tugevasti niisutataks. Kokkupühitud prahti ei lubata jätta hunnikusse vastu maja seina, vaid käsatakse kohe ära vedada vankriga, millel «ees ja taga kõrged lauad . . . ja sees vooderdiseks matid . . . , et . . . tänavatele ja hoovidesse midagi ei pudeneks» (149). Jaanuaris 1815. a. aga pidi linna politseimeister konstateerima, et kõik senised teadaanded prügi väljaveo kohta on jäänud asjatuks ja et ta lisakaristusena ka hobuseid peab trahvima, võttes neid mitmeks päevaks üldkasulikele töödele (151). Sama aasta maikuus järgnes jälle üks selletaoline meeldetuletus (154).

Rae tähelepanu tänavate koristamatusele, prüghunnikute tekkimisele linnas ja korralagedusele mustuse väljaveos on juhtinud ka Eestimaa kubermangu arstivalitsus (241), kuid näib, et kõikidel vastavasisulistel nõudmistel on olnud küll terav ja resoluutne toon, kuid puudunud täitmise kontroll. Kasutades tänapäevast terminit, võiks arvata, et tegemist oli teatava kampaniaalikkusega, mida soodustas ametnike ükskõiksus ja elanikkonna teadlikkuse madal tase.

*

... ja Toompealt — samasse mäekallakule.

Elu ilma veeta oleks võimatu — seepärast on inimesed juba iidsetest aegadest peale tundnud veemuret, mis seoses rahva juurdekasvuga muutub üha aktuaalsemaks.

Arheoloogilised uurimused, dokumentaalsed materjalid ja analoogia rakendamine lubavad väita, et muistsete eestlaste linnalises asulas Toompea jalamil ja ülal linnuses saadi joogivett kaevudest. Pärast meretaguste vallutajate kannakinnitamisest Rävåla keskuses 1219. a. rahuldus siinne kasvav elanikkond veel vanade kaevudega, kuid saabus aeg, mil oli vaja leida teid suurema hulga joogi- ning tarbevee kohaletoimendamiseks. Pandi tööle veevedajad, kelle kohta leiame andmeid juba 1343. a. (13). Vett töid nad kahtlemata linnalähedastest allikatest ja ojakestest.

Pöördeliseks Tallinna veega varustamises kujunes 1345. aasta, mil Taani kuningas Waldemar IV andis raele loa juhtida vett linna mitmesugustest lähematest veekogudest ning rajada veskeid. Selle alusel rajati Ülemiste järvest linna lahtine kanal, mille trass kulges täpselt nivelleerituna järvest Veerenni tänavani, seda mööda Süda tänavani ja edasi Harju väravate juurde vallikraavi. Täitnud kolm veskitiiki Harju, Karja ja Viru väravate juures, voolas vesi Rannavärava lähedal merre. Algul tavatseti võtta vett veskitiikidest, XIV sajandil aga alustati töid vee linnakaevudesse juhtimiseks, mille arv (on mõeldud avalikke kaeve) ulatus XVIII sajandil 29-ni (51). Sageli aga ammutati need tühjaks, peamiselt just linnas paiknevate arvukate viina- ja õlletegijate poolt, kes vajasid suurel hulgal vett, nagu kinnitab oma aruandes linnaarst H. Bluhm XVIII sajandi lõpul. Ta lisab, et kaevusid ja kuusepuidust torusid puhastati ja remonditi igal südasuvel (12).

Linlased said vett ka nn. Karjaallikast, mis asetses Tatari t. ääres, Lätte ja Allika t. vastas, kus tollal oli asustamata ala. Sealt voolas vesi Karjakaevu, mis paiknes praeguse Merekooli kohal. Nagu juba nimi osutab, kasutati veevõtukohta peamiselt kariloomade jootmiseks. On teada, et Karjakaevust võetud vees ei keenud toit pehmeks, mistõttu seda tarvitati ainult tee ja kohvi valmistamiseks. Neid jooke aga armastati juba XVIII sajandi Tallinnas väga, nii et isegi imikuist saanud kohvisõbrad (12). Vastavad andmed jutustavad, et 1778. a. toodi siia mereteed kaudu 98 565 naela kohviube, 1779. a. — 107 178 naela, järgneval aastal koguni 162 258 naela. Peale selle müüdnud tallinlastele otse laevadelt veel sadu naelu kohvi (55).

Tolleaegsete arstide aruannetes nimetatakse kohalikku joogivett üldiselt rahuldavaks, kuid jäeti märkimata, et Ülemiste järves käisid sees kariloomad, et veekanaleisse uhuti reovett. Oli halvematki: 24. V 1712. a. kaevati linna komandandile Vasili Zotovile, et soldatid pesevat veekanalis jalgu, pesu jne. (31). Sajand hiljem — 1809. a. — pidi bürgermeister J. H. Strahlborn suure pahameelega tunnistama, et kanalisse valatakse solki ja et linlaste joogivees pestakse õllevaate, toidunõusid ja pesu. Süüdlasi ähvardati karistada 100-rublase trahviga, vastav teadaanne aga avaldati trükis ning loeti ette kirikutes (136). Parem polnud lugu kesklinnaski: 1815. a. teatas politseimeister Toll, et «tavaks kujunenud vankrite ja vaatide pesemise eest linna avalikkude kaevude juures» süüdlasi trahvitakse (153).

Tartu ja Narva maantee äärde tekkinud eeslinnade elanikud võtsid nii tarbe- kui joogivett Härjapea jõest. Seda, tänapäeval kollektorisse suletud jõekest reostasid peale tallide, lautade ja käimlate veel arvukad veejõudu kasutavad tööstused — vase-, paberi-, vanutus- ja jahuveskid.

Tänapäeval valitseb surnuaedade paigutuse ja matuste suhtes kindel kord. Välditakse pinnase ja põhjavete saastumist, näriliste pääsu maetute kallale jne. Varematal aegadel toimus surnute matmine kõikjal, nii ka Tallinnas, linnasisestele kalmistutele ja kirikute pöranda alla. Et seejuures mingitest sanitaarsetest normidest juttu polnud, selgub Tallinna linnaarsti J. H. Happeli ettekandest raele soojal 1697. a. suvel: «Et vaeste seas on nälja tõttu palju surnuid, loobitakse neid sageli haudadesse üle määra. Hauad pole sügavad, neid kattev mullakiht on õhuke. Seetõttu tungivad kuumadel päevadel laibalehk ja kahjulikud aured haudadest välja...» Ta soovitas edaspidi hakata kaevama sügavamaid haudu, puistata nendesse kustutamata lupja ja pärast matmist kuhjata kõrge hauaküngas (13). Seda ettekirjutust tuleb pidada oma aja kohta eesrindlikuks ja ratsionaalseks. Kahjuks aga puuduvad teated, kuidas sellele reageeris raad.

Seoses XVIII sajandi 70-ndate aastate alguses Venemaal möllava katkupeideemiaga, saatis senat Peterburist 28. XII 1772. a. Tallinna raele korralduse likvideerida kalmistud linnas ja luua uued vähemalt 300 sülda elamukvartalitest kaugemal. Alates 14. III 1773. a. keelati ka kirikutesse matmine ning

Inimluude lademed Niguliste kiriku põranda all. Avatud restau-
reerimistöõde käigus 1961. a.

kästi kinni müürida hauavõlvid pühakodade põrandate all. Tallinna gildid polnud sellega nõus ja esitasid sama aasta juunis vastulause, milles väitsid, et seni polevat kirikutesse matmisest kellelegi kahju tulnud. Müüritavat ju hauad kohe kinni, enne jumalateenistust põletatavat aga kirikuis alati kadakaks. Senat oma vastuses, mis saabus kuu aja pärast, ei tagane- nud esitatud nõudmisest ning tallinlased olid sunnitud alla van- duma (13). Kirikutesse matmine reeglina lõpetati.

Eirilubade alusel maeti Niguliste kirikusse 1775. a. ülem- õuemarssali poeg P. F. Dücker, Toomkirikusse — 1788. a. admiral S. Greigh, 1805. a. — tsaari tiibadjutant F. Tiesenhausen ja 1846. a. — admiral A. J. Krusenstern.

*

Kui Tallinn XIII—XIV sajandil oma ilmelt meenutas roh- kem suurt küla madalate puithoonete ja nende vahel paikne- vate aiamaadega, siis elanike arvu kasvades hakati ehitama suuremaid ja tihedasti asetsevaid kivimaju. Sellega välditi ka tuleohtu, mis puitelamuid alatasa varitses. Aiamaade asemele tekkisid paekivised, rõskusest õhkuvad kitsad siseõued. Ruumi- kaid kortereid polnud ja olemasolevates oli ainult osa ruume köetavad. Eestlastest töölistele ja teenijainimestele jäid elami- seks külmad keldrid või niisked hoovimajad. Üldse oli pidev rõskus Tallinna korteriolude iseloomulikum tunnus. Selle kõr- valdamiseks kaevati majade keldritesse üks või koguni mitu kaevu, mis niiskust «imeksid». Loomulikult aitasid need vaid rõskust suurendada.

Eeslinnades, kus elasid peamiselt eestlased, olid madalad puithooned äärmiselt üleasustatud. Sageli tuli aga leida ruumi ka sõjaväelastele, keda sunniviisiliselt majutati, reaalseid või- malusi arvestamata. Ruumi pidi leiduma rootsi sõduritele ja tsaari soldatitele. Näiteks 1788. a., mil Tallinnas oli umbes 8000 elanikku, otsustati talve saabudes ekipeerida linna aguli- tesse 12 000 sõjaväelast. Nagu hiljem näeme, löi see aktsioon, nagu varemadki selletaolised, nakkushaiguste puhkemiseks kõik vajalikud eeltingimused.

Niigi ülerahvastatud kesklinn (seespool kindlustusvööndit) ei olnud samuti garanteeritud sundmajutuste eest: 1704. a. kontsentreeriti Tallinna suuremal arvul Rootsi vägesid, põle- tati hirmust Vene vägede võimalikkude operatsioonide ees osa eeslinna maju maha ja näis, et tekkinud elamispinna kitsikus ei

anna võimalust sõdurite massi kuidagi ära mahutada. Ometigi osutus see — võimalikuks, kuid millisel moel? «Kingsepp Christoffer Wiesneril seespool Viru väravat pole muud kui vaid päris pisike ahjuga tuba ja viis meest Tiesenhauseni rügemendist on sinna majutatud. Magavad põrandal jalus, esikus. Neid kahte meest, keda tema juurde veel tahetakse panna, on võimatu majutada» (230). «... seal on ainult üks soe tuba,» öeldakse teisel. «Kaheksa meest Mellini rügemendist on köögis. Kaks all-ohvitseri ja 23 alamväelast lamavad nagu vaesed loomad üksteise otsas ja kaebavad, et neil pole küpsetamiseks puutükkigi, veel vähem keetmiseks...» (228). Aga mis pidi ütlema ja kuidas elama majarahvas?

Inimesi vaevasid pidevalt täid, kirbud ja lutikad. Neist, esimesi peeti kehamahladest tekkinud loomulikeks kaaslasteks, keda isegi ei häbenetud. Lutikatega, samuti hiirtega püüti siiski sõdida. Vastavaid rohtusid müüdi apteekides, nendega äritisid ka rändarstid ja -kaupmehed (87). Kärbestele aga ei mõistetud üldsegi tähelepanu pöörata. Nad lihtsalt olid olemas ja nendega lepitati.

*

Pole vaja olla epidemioloog, et mõista, mida võis oodata kõikidest eespool nimetatud komponentidest. Ebatervislikest tingimustest kasvas välja ülisuur suremus, eriti laste seas. Surma löikust soodustasid elanikkonna madal hariduslik tase, ebausu lokkamine ja omaaegse meditsiini küündimatus. Aegajalt aga haarasid maa oma kohutavasse embusse keskajale nii omased laastavad epeideemiad.

II. Tõbi maale tõusenessi . . .

Keskaegseid rahvaid on laastanud halastamatud sõjad, kurnanud oma paratamatuses hirmsad näljahädad, kuid kõige enam ohvreid on nõudnud üksteisele järgnevad epideemiad, mis liikusid läänest itta, idast läände, lõunast põhja ja vastupidi.

Taudiaegade masendava mälestusena meie maal on säilinud fragment Väandras 1869. a. ülestähendatud rahvalaulust (EKS 4° 2,548 [10]):

Tõbi maale tõusenessi,
katku maale karganessi,
nopib suuremad seasta,
kärbib lapsed kätkiesta,
imejad ema sülesta.

Sageli ei õnnestu tänapäeval sedastada, milliste nakkushaigustega sel või teisel ajal oli tegemist. Vanasti peeti katkuks peaaegu iga kiiresti levivat ja ruttu tapvat taudi. Seetõttu ei kohtagi me alati kroonikates või dokumentides haiguste lähemat kirjeldust, vaid satume ainult mõistele «pestilents» (*pestilentia*, pestilenz), s. t. «katkutaoline nakkus».

Keskajale iseloomulikkude, tohutu ulatusega epideemiate levimist soodustasid mitmed põhjused. Tekkisid ja kasvasid järjest uued linnad, kus rahvas oli surutud äärmiselt kitsastesse ja sellega seoses antisanitaarsetesse oludesse. Oma põhimassilt harimatu ja pime elanikkond oli aldis ebausust tingitud väärarusaamadele haigustest ja nende profülaktikast, samuti ravist. Nõmedaid vaateid propageerisid kirikuisad — seepärast pole ime, kui epideemia möllamise ajal nakatatu seisis kõrvuti tervega kirikus või sammus protsessioonidel, lootes jumala abiga ja palve jõuga taas terveneda.

Nakkusidused töid oma voorides kaasa kaupmehed ja levi-
tasid vallutajate armeed. Arstid aga oli abitud ja võimetud. Esi-
teks oli neid vähe; teiseks poleks ka meditsiinilise personali
arvuline suurus midagi päästa võinud, sest arstiteaduse tolle-
aegne tase ei võimaldanud õpetatudki meedikul taibata
nakkuse olemust ning järelikult rakendada selle vastu mõju-
vaid vahendeid.

Keskajal peeti näiteks taudide põhjustajaiks sabaga tähti,
jumala viha, astrooloogiliselt tõlgendatud taevakehade «oht-
likke» asendeid üksteise suhtes jne. Aimamisi läheneti tõele,
eeldades, et nakkushaigusi võivad põhjustada nii otsene kon-
takt kui ka haigetest ja epideemiatesse surnutest eralduvad
«aurud». Seda arvestades rakendati karantiini, põletati kada-
kaid, hingati läbi äädikas leotatud riide jne. Kuidas Tallinnas
sellist profülaktikat teostati, nähtub ühest XVI sajandi doku-
mendist (17): «Nii peab hoiduma katkust: kõige parem on, kui
sageli pihil käia». Järgneb ratsionaalne nõuanne hoiduda nak-
kuskolletest, seejärel aga soovitatakse vältida sooja niisket lõu-
natuult, tallidest ja köökidest tulevat lehka, värsket ja hapu-
kapsast. Korterite aknaid on kästus avada ainult põhja poolt
ja sedagi kuiva, külma ilmaga. Kütmiseks peetakse sobivaks
ainult kuivi puid. Kasulik olevat ruume suitsutada kadakate,
loorberite või koirohuga ning suitsu ka sisse hingata. Oluliseks
on peetud dieeti: hommikul olgu toit keedetud, õhtul — prae-
tud. Veise- ja kitsepiima laideti ning soovitati see asendada
mandlipiimaga. Dokumendi tundmatu autor on põhjendatult
keelanud kahtlase ja riknenud vee joomise, saunaskäimise koos
tundmatute inimestega ning liigsöömise. Mõistlikud on ka ette-
panekud sageli puhta vee ja äädikaga nägu ning käsi pesta;
närida ja süüa mõningaid taimeriigi tooteid, mis tänapäevaste
andmete kohaselt fütontsiide sisaldavad.¹ Samas satume mõtte-
tutele soovitustele: päeval mitte magada, nuusutada roosivett
või midagi haput, käia sageli soolestikku tühjendamas. Suur ja
põhjendamatu rõhk nakkushaiguste ravis ja profülaktikas on
pandud omaaegsele imeravimile — teriakile.

Laiaulatuslikkudest ja rasketest, kuid tundmata diagnoosiga
epideemiast on säilinud mõningaid kirjalikke teateid. Esi-
mene selline jutustab taudist meie territooriumil aastail 1210—
1211 (13), kuid me ei tea, kas ka Tallinn selle all kannatas.

¹ Fütontsiidid — keemilised, taimede elutegevuse protsessides eraldu-
vad ained, mis kahjustavad mikroobe.

Kohutav näljahäda ning seoses sellega kahtlemata ka taudid vaevasid Läänemere kagu- ja idaranniku elanikke 1315. ja kahel järgneval aastal. Krooniku sulg on jäädvustanud masendavaid pilte üsna Tallinna lähedalt — Puiatust (Jüri kkh., praeg. Harju raj.): «... Seal oli üks mees ja tema naine suri nälga ja talle jäi järele neli last ja tal polnud neile midagi anda ja viis nad sauna ja sulges nad sinna ja tegi suure tule, nii et lapsed surid kuumuse kätte... Sealsamas maal ja külas oli üks noormees. Tal oli suur nälg ja ta nõudis oma isalt leiba. Isa oli vaene mees ja lausus: «Armas poeg, mul pole sulle mitte midagi anda.» Poeg võttis kirve ja lõi isa surnuks ning tahtis ta ära süüa... seal ümberringi olid kõik sellised suured hädad. Ka oli vili suuremal osalt must ja kopitanud, mille tõttu väga palju rahvast suri» (172).

Ja see vili polnud odav: 1/60 sälitist² vilja maksis nälja ajal 18 marka. Kolm aastat hiljem, kui nälg möödus, sai terve säilitise 3 marga eest (68). Siinjuures peame meenutama, et tollal oli vili peamine komponent elanikkonna toidusedelis. Kartul toodi meie aladele alles XVIII sajandil.

Augusti keskel 1464. a. töid laevnikud Lüübekist Tallinna nakkusidusid ja linnas algas suuri ohvreid nõudev epideemia. Kogu elu oli nagu halvatud — isegi makse ei kogutud kuni detsembrikuuni. Aktsiisiraamatusse 31. augustil tehtud märkus nimetab taudi «viletsust tekitavaks ja nakkavaks katkuks», mille tõttu elanikest «ainult kolmas osa on jäänud Tallinna linna». Suri 50 Suure gildi liiget ning 80-st Kanuti gildi vennast maeti 43 (41).

1504.—1505. aastani laastas Vana-Liivimaa jälle mingi epideemia. Kaasaegse Riia peapiiskopi kirja kohaselt oli see «... raske katkutaud, mis Tallinna müüride vahel ja kogu maal kohutavalt valitsenud» (64).

Aastail 1515—1520 puhkes siin järjest taude moodustades peaaegu katkematu ahela. Harju ja Viru feodaalmõisnikud kaebasid oma kirjas 1515. a., et nemad pidavat pärast taudi, mil Tallinna rahvas on välja surnud, täitma nii kesklinna kui ka Kalamaja aguli kandjate, kalurite ja töömeestega (19). Sellele hädale lisandusid ikaldus ja nälg. Mainitud ajast räägib kummalist keelt üks Tallinna rae protestikiri ordumeistrile: Harju ja Viru kaupmeestel olevat õigus maalt vilja välja vedada, mis toovad suurt kahju. Juba ühe-kahe ikaldusaastaga sattuvat maa-

² 1 tallinna sälitis = 24 tallinna tündrit = 3187,896 liitrit.

inimene üli-raskesse olukorda ja olevat sunnitud linna põgenema. Põgenikud söövat siin palju leiba ja «täidavad kõik kalmistud» (32).

See dokument jutustab kahest omaaegsest nähtusest. Esimene on rajatud juhtmõttele: «Linna õhk teeb vabaks». Ja tõsi, Tallinna müüride varju ei põgenetud mitte ainult nälja, vaid ka üha suureneva teoorjuse eest, millele lisandusid kurnav naturaarent ning rahalised maksud. Keeldujaid ja maksuvõimetuid ootas vakupidude ajal kohtu ette seadmine ning karistuse määramine. Seepärast jättis talupoeg oma isade kodu ja otsis linnas kergemat põlve. Kui tal õnnestus end tagaotsijate eest varjata aasta ja ühe päeva, sai ta Tallinnas kehtiva Lüübeki õiguse kohaselt vabaks. Põgenike varjamisest olid huvitatud paljud siinsed laevnikud ja kaupmehed, sest nii võimaldus neil läbi ajada väga odava tööjõuga.

Loomulikult kujunesid ikaldustejärgsed massilised näljaste talupoegade ränded linnadesse nii raele kui ka kogu elanikkonnale koormavaks. Ka oli olemas oht, et sel viisil nakkushaigusi linna tuuakse.

Teiseks nähtuseks, mis avaldub eeltoodud kirjas, on mõneti paradoksaalsena tunduv vilja väljavedu nälgivalt maalt. See seletub aga lihtsalt: feodaalsete koormiste suurus võimaldas feodaalmõisnikel koguda suuri viljatagavarasid. Kui ikalduse tõttu vilja hind tõusis, said müügist tohutuid kasumeid nii müüjad kui vaheltkauplejad (käesoleval juhul Harju ja Viru mõisnikud ning kaupmehed). Kui ka esines juhtumeid, mil talupoeg sai mõisnikult vilja laenuks, siis ei tohi seda tõlgendada aadlike humaansuse avaldusena, vaid liigkasuvõtmisena. Laenu tuli nimelt tagastada kolmandiku võrra suuremas koguses (19).

Vaevalt oli lõppenud üks taud ja näljahäda, kui sellele järgnes aastatel 1519—1520 süüfilise-epideemia. Viimati nimetatud aastal lisandus sellele arvatavasti uus taud (32). Teiste ohvrite seas nõudis mainitud epideemia Tallinna linnaarsti Johannes Ballivi ja tema perekonna elu. Nad maeti 23. VIII 1520. a. Hauaplaat on müüritud Niguliste kiriku põhjapoolse sissekäigu kõrvale.

Tallinna kui nakkusohtliku keskuse suhtes kehtestati Narvas 1519. ja 1520. a. karantiin: laevad ja kaubad pidid seisma eelnevalt 4—5 nädalat ilmselt Narva-Jõesuus. Narva raad ei lubanud sisse sõita ka nende Tallinna kodanike perekondadel, kel oli Narvas kinnisvarasid. Raehärrad nimelt kartsid, et jutud taudist ja taudiga kokku puutunud isikute ning kaupade

sattumisest linna võiksid sattuda venelaste kõrvu. Viimased aga olid narvakatega elavas kaubavahetuses ja võisid hirmust nakkuse ees katkestada nendega oma sidemed (170).

Kroonikakirjutaja Balthasar Rüssow märgib 1549. a. kohta: «... sai Johan von der Recke Liivimaa (ordu)meistriks. Selle meistri ajal oli katkutõbi, mis eelmise meistri ajal alanud, veel tervel Liivimaal mässamas ja kestis viis aastat» (160). Kahtlemata ei jäänud sellest puutumata ka Tallinn.

1558. a. algas Liivi sõda. Moraalselt pehkinud ja sõjaliselt nõrgad orduriigi alustoad ei pidanud vastu võimsatele keeristele. Venelaste sõjaretkega 1560. a. varisesid kokku Vana-Liivimaa feodaalriigikesed, kuid mitmesuguste sõjalis-poliitiliste sündmuste tulemusena ühendas Rootsi kuningas Erik XIV 1561. a. Põhja-Eesti ja Tallinna linna Rootsi riigiga. Samal aastal puhkes Rootsi garnisonivägedes Tallinnas mingi tundmatu nakkushaigus, millesse suri 200 sõjaväelast. Raske on seletust leida, miks ei nakatunud ükski kohalik elanik. Ometigi olid sõdurid paigutatud eramajadesse Kalamajas (68).

Chr. Kelchi kroonikas on juttu katkutaolisest taudist Tallinnas 1566. a. kevadel, mis nõudnud palju ohvreid (49).

Eriti laastav taud aga algas Tallinnas mardipäeval 1570. a. Chr. Kelch nimetab seda «kurjaks tõveks, millesse surid noored ja vanad nii Tallinnas kui maal». Nakkus tungis ka parajasti Tallinna piirava hertsog Magnuse vägede sekka. Suri palju sõjamehi, nende seas Magnuse kantsler Conrad Burmeister (49). Pärast ajutist vaibumist lõi taud järgmise aasta jaagupipäeval (25. VII) taas lõkkele, kusjuures esimene nakkusjuht esines Raeapteegis. Miks epideemia just sealt alguse sai, sellest ei kõnele ükski dokument. Küll aga leidsid kohalikud vaimulikud põhjuse väita, nagu oleks siin mängus jumala sõrm, kes tahtis osutada maiste ravimite nõrkusele (160). Surnuid olnud hunnikute viisi, tallinlastest jäänud ellu vaid pooled (49).

Pärast Vene vägede lahkumist Tallinna alt märtsis 1577. a. hakkaks siin möllama jälle üks epideemia, millesse suri «palju noori ja vanu inimesi, kodanikke, sellisid, naisi ja neitsisid ning muud rahvast». Taud kestis läbi suve kuni peetri- ja paulipäevani (29. VI). Järgmise aasta kevadel algas aga Tallinnas ja tervel maal hirmus nälg. Suri palju rahvast. Tallinnas olid viljapuuduse tõttu kõik pagarid tööta ja leivapoed suletud kuni pärtlipäevani (24. VIII). «Ja mõned kaupmehed, kel veel vilja varuks oli, tegid ise leiba ja müüsid seda suure kasuga vaesele rahvale, kes hulganisti nagu tormijooksul nende majade

juurde tungis. Ja kui seal küllalt valmis leiba polnud, ulatati suure tungi tõttu aknast välja tainast, mida osteti, sütel küpsetati ja pooltoorelt söödi.» 1579. a. puhkes Riias taas taud, mis seal juba eelmisel aastal oli möllanud. Samal ajal, juulis, algas epideemia ka Rootsis (160). Ilmselt toodi nakkus kas ühest või teisest kohast või mõlemast ka Tallinna. B. Rüssow kirjutab: «Selsamal sügisel, aastal 1580, oktoobris ja novembris oli jälle Liivimaal näha sabaga tähte. Samal ajal, mardiööl, puhkes ennekuulmatult kiire kuluga taud esmalt Tallinnas, siis kogu maal, nii et lühikese ajaga heitis hinge lugemata hulk inimesi. Polnud ühtki linna, lossi ega küla, kus mitte kõik korraga — vanad kui noored — poleks põdenud. Siis olid kõik linna tänavad ja turud ja kõik maanteed ja külad inimestest hoopiski tühjad.»

Seda epideemiat ja järgmist — 1591. a. mainis oma kirjas raele ka tolleaegne Raeapteegi rentnik Johann Burchart (17). Peagi järgnes uus häda: sajandivahetusel valitsenud ikaldus ja Liivimaale kandunud Poola—Rootsi sõda tõstsid märgatavalt viljahindu. Erakordselt raskeks kujunes olukord Tallinnale 1601. a., sest sisemaalt enam vilja ei saanud, sissevedu Saksa-maalt aga takistasid Danzigis möllav katk ning Lüübeki poliitilised mahhinatsioonid. Veelgi halvem oli järgmine aasta, mil kevadel linna põgenevate talupoegade seas võttis maad katkusarnane taud. Sellesse nakatusid peagi ka linlased, Rootsi sõdurid ja ülemused. Nälg üha suurenes, maa oli oma ja võõraste vägede poolt paljaks riisutud, sügisega aga kaasnes järjekordne ikaldus. Sellele vaatamata keelas Rootsi valitsus vilja veo Eestisse, et säilitada emamaa normaalset varustamist. Saabuv talv oli enneolematult karm, mis viletsust veelgi suurendas. Maal kaevati haudadest laipu ja kustutati nendega nälga, emad sõid oma lapsi, ei põlatud toiduks tarvitada kärvanud loomi (72). Kaakidelt kisti maha kurjategijate korjused ja õgiti ära. Siin-seal leiti inimesi, suu veel täis raipeliha, elutult lamamas loomalaipade kõrval. Hulkuvad koerad ründasid näljast nõrkenuid ja närisid surnuid (68).

Tallinna kiviraidur Arent Passer täksis täht-tähelt kivisse mälestussalmi sellest hirmsast ajast:

Aastat ükstuhat kuussada teist
siin Liivimaal igäüks mäletab meist.
Sai paljudel otsa siin maine matk,
kui möllas sõda, nälg ja kuri katk.
Mees teist siis nälja pärast sõi
ja kasse, koeri toidulks tõi...

Järgnevates ridades väidetakse, et kogu viletsuse toonud maale jumala karistav käsi. Raidkivi on eksponeeritud Tallinna Linnamuuseumi alalisel näitusel «Vana Tallinn» Raekojas.

Kevadel ja suvel 1603. a. oli häda haripunktis. Tallinna ei saanud abi otsima mitte üksi talupojad, vaid ka kerjüteks muutunud aadlikud. Tuldi koguni Tartu lähistelt. Pögenikud ööbisid tänavail ja «nende kisa, halamine ja ulgumine täitsid linna päeval ja ööl, nii et isegi kõva kivi oleks halastanud» (72). Niguliste kirikuraamatus aga ütleb riimtekst:

Aastal ükstuhat kuussada kolm
Liivimaal oli surmal pulm:
Kes end katkust ära päästis,
keda näljasurm siin säästis,
tuli eluga kes sõjast,
rääkida võib lausa imest.

Kiriku eestseisja Jobst Dunte lisas: «Anno 1603, 12. märtsil läksin möllava katku ajal ... linnast välja ja ... nägin oma silmaga, kuidas üks mittesaksa naine istus hobuse korjusel, mille koerad olid juba nii ära õginud, et liha ainult roiete vahele oli jäänud, mida nad kätte ei saanud. Naine oli kolm või neli roiet raipe küljest ära lõiganud ja tahtis neid lõkkel praadida ... Samasugust pilti olen näinud 1603. a. kevadel ja suvel ... rohkem kui 20 korral ...» (177).

Maikuust peale suurenes surma löikus veelgi. Septembri lõpuks loeti Oleviste koguduses 511 surnut. Pühavaimu koguduse vaimuliku Georg Mülleri andmeil maetud 1600.—1603. a. ainuüksi Barbara kalmistule (Lauristini t. ja Suvorovi pst. ristumiskoha piirkonnas) kümnesse ühishauda 11 130 surnut (177). Seda peetakse liialdatuks, kuid isegi poole väiksem arv oleks masendav.

Mälestusena taudiajast näeme Niguliste kiriku pargis, endisel kalmistul hauakivi aastaarvuga 1603, initsiaalidega A. H., majamärgi, kiviraidurite embleemi ja hauakirjaga. Kindla surma ootel valmistas selle enese jaoks eestlasest kiviraidur Ambrosius Harke, kes aga saatuse tahtel ellu jäi. Kivi all puhkavad ta perekonnaliikmed.

Suvel 1623. a. toodi Stokholmist sisse mingi epideemia, mis möllas peamiselt sadama kandis ja teistes agulites. Olles enne jõule vaibunud, puhkes ta uue, õnneks nõrgema lainena järgmise aasta veebruaris (177). Arvatavasti takistas siselinna nakatumist tugevdatud valveteenistus väravail.

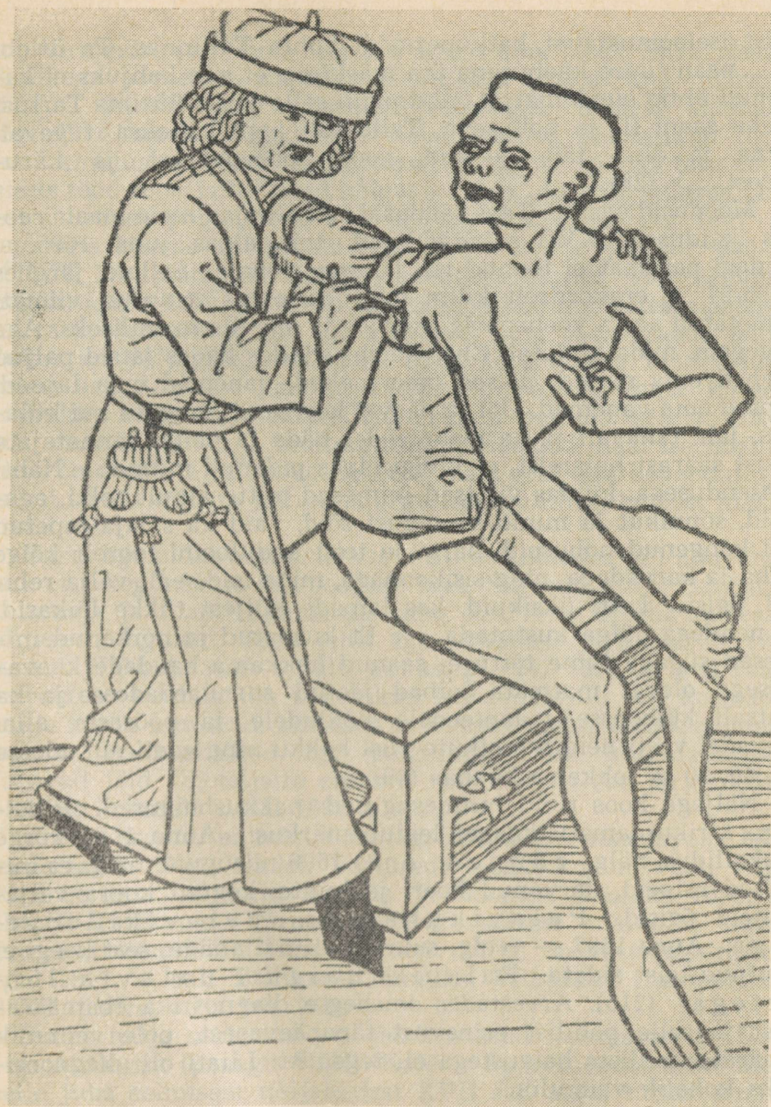
Katk

Esmakordselt võime Tallinnas diagnoosida katku 1657. a. Seda võimaldab säilinud haigusekirjeldus. Juba 1654. a. Venemaal laastanud taud toodi Eesti aladele ilmselt Vene-Rootsi sõjas operatsioone alustanud Vene vägedega 1656. a. Tallinna kohta aga võib püstitada eriarvamuse: Tallinna kaupmehe Claus Stedingi prokurist kirjutab 24. VII 1657. a., et katk olevat siin alanud 8 nädala eest — sadama rajoonis. Samal ajal oli katkust haaratud Tallinna kaubanduspartner Danzig. Kas ei võinud nakkus olla sisse toodud mõne kaubalaevaga? Kirja põhjal on hõlpus kindlaks teha, et katk algas Tallinnas maikuu lõpus.

Claus Steding ise kirjutab ühele oma ärisõbrale 11. VI 1657. a., et taud võtvat elu ühe, kõige enam kahe-kolme päevaga. Paranemist ei täheldatavat üldse. Kõik kauplused ja koguni veinikeldrid olevat suletud ja kel vähegi võimalik, põgenevat linnast. Eks näita ka see, et Tallinna ümbrus oli veel katkust puhas — järelikult ei tulnud epideemia sealtpoolt. Kulminatsioon saabus augustis: surnuid maeti algul kirikutesse, siis aga saanud hauavõlvitud täis ja keegi polevat neid enam kinni müürinud. Enam polnud võimalik matta ka kalmistutele kirikute ümber, sest need olnud täiesti üleskaevatud. Laipu hakati linnast välja vedama, jumalateenistused aga jäetud ära hirmsa laibaleha tõttu. Detsembris hakkas katk vaibuma ja viimane katkuohver maeti järgmise aasta jaanuaris. Järgmises Claus Stedingi kirjas seisab: «... linnas on $\frac{3}{4}$ elanikest surnud, eeslinnades pole peaaegu ühtki ellujäänut. Arvatakse, et kuus katkukuud on nõudnud 12 000 ohvrit» (177).

See arv on kindlasti liialdatud. Oleviste koguduse surmaregistritesse on tehtud küll märkus, et «jumal on lasknud oma karistusvitsal linna kohal rippuda ja võtnud ära arvatult inimesi,» kuid Niguliste koguduse andmed on konkreetsemad: 12. VIII — 30. IX 1657. a. suri seal 253 inimest (13). Kui me ülejäänud katkuaja arvel lisaksime veel teist niipalju ja paneksime umbkaudu juurde ülejäänud Tallinna koguduste vastavad arvud, oleks isegi 6000 surnut Tallinna kohta ülepakkumine.

Tallinna gümnaasium pidi katku tõttu sulgema oma ukсед 6. VII 1657. a. Selle õppejõud David Gallus on järele jättnud üksikasjalised andmed oma perekonnaliikmete põdemisest, mis ongi võimaldanud diagnoosida muhkkatku, õigemini katku buboonivormi. Peale selle on D. Galluse mälestustes ühte kui

Katkumuhu avamine. Opereerib nn. katkuhabemeajaja. Katku puhkemisel linnas määrati osa kirurg-habemeajajaist ülalnimetatud ametisse. Illustratsioon raamatust «Spruch von der Pestilenz», H. Folz. Nürnberg, 1482.

teist iseloomustavat katkuperioodi kohta Tallinnas. Ta ütleb: «... pean suure kaebusena ära märkima, et siin kahjuks ei leidunud ühtki surnumatjat, vaid pidin selle jaoks üürima Tartust mehe saani (!) ja hobusega. Talle tuli appi kaheksa tugevat, viina ja õlut täis joonud noort päevavarast ja kärumeest...» (28).

Möödusid aastad. Taas saabusid rasked ajad meie maale seoses ikaldusega XVII sajandi lõpul, mis algas juba 1695. a. Midagi paremat ei toonud ka järgnev lõikus. Sellele järgnes 1696/97. a. erakordselt külm talv. Suremus muutus viimati nimetatud aasta veebruaris, märtsis ja aprillis massiliseks. Aga lugegem, mida kirjutab Chr. Kelch: «Selles hädas jätsid paljud mehed oma naised, naised oma mehed, vanemad oma lapsed, lapsed oma vanemad. Õöl ja päeval kostis nii linnades kui küladest, jah, tänavail ja ka maanteedel häda ja nälga kannatajate suust säärast halamist, et kivigi oleks pidanud nutma... Nähti masendusega, kuidas viletsad inimesed mitte ainult solki, aganaid, sõnnikut ja muud seesugust söid, vaid ka salaja tapetud või kõngenud hobuseid, härgi ja teisi koduloomi toorelt kõige naha ja karvadega ning sisikonnaga, mida nad sealt välja rebisid, õgisid. Leiti üksikuid, kes laipade küljest tükke lõikasid, et nendega nälga kustutada...» Et kurnatud ja nõrkenud inimesed sügava lume tõttu ei saanud hakkama haudade kaevamisega, olevat matmata laibad jäetud surnuaedadesse ja ka lihtsalt küladesse, maanteedele, põldudele ja põõsaste alla. Kevadel veeti neid hunnikute viisi kokku ning «aeti aukudesse 30, 40, 50 ja rohkema kaupa» (49).

Näljaga koos tulid mitmesugused nakkushaigused. Pilistvere kirikuraamatu kaanel leidub märkus: «Anno 1695 kõrge elukallidus, nälg, r õ u g e d. Anno 1696 niisugune nälg, et inimesed raipeid, kärvanud koeri ja hunte, koguni koera väljajähteid õgisid. Palavikuhaigus, palavik lõövetega. Anno 1697 — veelgi suurem oli näljahäda, sest keegi ei suutnud teist aidata. Palavikuhaigus, palavik lõövetega» (215). Arvestades omaaegse diagnostika ebamäärasust ja selle põhilist erinevust tänapäevasest, pole võimalik määrata, milliste haigustega oli tegemist. Liiasi oli diagnoosijaks kohalik vaimulik.

Nagu tavaks, hakati jälle otsima abi Tallinna müüride vahelt. Kuid ega siingi olukord eriti kiita olnud. Et Tallinn oli viljakaubanduse keskuseks Eestis, pidi ikaldus linna majandusele tunduvaid jälgi jätma. Viljavarud vähenesid ja neid jät-

kus normaalse tarbimise ulatuses ainult oma jaoks. Siiski, maaelanikega võrreldes kannatasid linlased nälja ajal märksa vähem, leidus isegi võimalusi mõningal määral abistada põgenikke maalt. Lisaks olid tollal käimas ulatuslikud tööd linna kindlustusvööndi täiendamisel ja, olgugi viletsa tasu eest, leidus tööd soovijaile. Kuid kõigel on oma piir. Nii muutus järjest suurenev põgenike arv linnale peagi koormavaks. 1697. a. jaanuaris kasvas abiotsijate hulk ühe nädala jooksul 640-lt 1450-le. 29. jaanuaril kandis raehärra Arndt von Minden magistraadile ette, et hiljuti tagasi oma kodumõisatesse saadetud talupojad olevat taas linna tulnud, ning palus raadi leida olukorrast väljapääs. «Misperale tema kõrgeauline raad otsustas, et äsja ametisse pandud raehärrad peavad tema kõrgekrahvliku hiilguse ja ekstsellentsi³ käest paluma sellist määrust, et aadlimehed ja mõisarentnikud peaksid maal ise hoolitsema oma vaeste talupoegade eest. Vahepeal aga kõvendatagu valvet linnavärvate juures ja ärgu lastagu ühtki kerjust maalt sisse» (61).

Surm aga pidas ohtrat lõikust eriti eeslinnades ja linnavärvate ette kogunevate talupoegade seas. Surnuid maeti Barbara, Kalamaja ja Jaani⁴ kalmistule ning suurtesse ühishaudadesse väljaspool aguleid. Seda tehti aga ruttamisi ja hooletult (vt. lk. 13). Näljaste vool maalt jätkus. 21. VII 1697. a. tegi raad korralduse kuulata üle põgenikud linnavärvate ees, koostada nende kohta nimistud, lähetada tervemad tagasi kodukihelkondadesse, nakkushaiged aga paigutada linna hospitalidesse. Väravad jäid abiotsijaile endiselt suletuks ka rae järjekordse määruse kohaselt 3. XII 1697. a. (61).

Rootsi kroonu ei teinud midagi näljahäda otsustavaks leevendamiseks Eesti aladel. Vastupidi — siit koguni veeti vilja välja, et toita näljaseid Rootsis ja Soomes. Näiteks 1696. a. lähetati Tallinnast, Pärnust ja Kuressaarest mainitud maadesse mitukümmend tuhat tündrit vilja; laevatamisperioodi algul 1697. a. tuli Tallinnast ainuüksi Viiburisse transportida 12 000 tündrit vilja jne. (61).

Suure nälja mälestus on jäädvustatud omapäraselt: Uue seegi kirikusse (praegu VSÜ «Kalev» Spordihoone) seati üles meile juba eelmisest näljahädast XVII saj. algul tuttav Arent

³ Mõeldud on Eestimaa kindralkuberner Axel Julius de Gardie'd.

⁴ Kalmistu paiknes endise Jaani seegi (praegu Tartu mnt. 16) juures.

Passeri raidkivitahvel, mis nüüd kaunistati suure puitraamistikuga, millel istub pisike inimluustiku kujutis. Kivitahvli kohal on kiri:

Loe, rändur, kivilt sealt, mis saatus kuri
kaks aastat pärast 600 rabanud.
Kui lõppes sajand, tuhandeina surid
siis need, keda nälg siin tabanud... *

Riimtekst, mis on saksakeelne, lisab, et vaeseid ei pea unustatama. Otse luukere alt loeme: «Tema... parandab kõik hädad.» Alumisel ovaalil on kiri: «Anno 1697, et samal, nagu ülemiselgi⁵ aastal jumala saadetud kirjeldamatu nälg on tuhandeid tapnud, on see kiviplaad maa seest leitud seegivanema Christoffer Schwabe poolt, igaveseks mälestuseks uuesti üles seatud.»

Mälestus suurest näljast oli veel värske, kui 1700. a. algas Põhjasõda. Aasta hiljem lõi Põhja-Aafrikas lõkkele katku epideemia. Mõlemal oli ette nähtud kohtuda, et koos laastata meie väikest kodumaad. 1705. a. oli katk jõudnud Poolasse, 1709. a. — Kuramaale. Eesti alasid tabas juba 1708. a. taas ikaldus, mis kestis ka järgneval aastal, tuues enesega kaasa ränga näljahäda. Kurnatud rahvas sai katkule kergeks saagiks: Pilitvere kirikuraamatu andmeil suri 1710. a. katku $\frac{2}{3}$ kogudusest (216); Võnnu kirikuraamatus satume sissekandeile: «In der Contagion gestorben»⁶, «jumala witsan erräkohlnu», kusjuures sageli ei leitud aega surnute nimesidki mainida, vaid pandi kirja üksnes nende arv (217).

Mis aga toimus neil aegadel Tallinnas? 1708. a. elas siin umbes 11 000 elanikku, välja arvatud Toompea haldusalad ja garnison. Koos Toompea ja selle eeslinnaga oli Tallinna elanike arv umbes 15 000. Tavalistel aegadel oli tallinlasi muidugi vähem, kuid läheneva sõjategevuse kartusel olid paljud maa-aadlikud ühes perekondadega, aga ka teiste linnade kodanikud põgenenud Tallinna tugevate müüride varju. Ühtlasi koondus siia pidevalt sõjaväge. Ohvitserid, sõdurid, nende

* Raamatus esinevad riimtekstid on ära toodud autori tõlkes, välja arvatud lk. 22 ja 28. Nendes on kasutatud eksponaadi seletuse juurde kuuluvat tõlget Tallinna Linnamuuseumi filiaalis «Vana Tallinn».

⁵ S. o. 1602. a.

⁶ Saksa k. — surnud nakkushaigusse.

perekonnad ja muud armeed saatvad eraisikud suurendasid inimeste arvu linnas omakorda ligi viie ja poole tuhande võrra. Sõjaväelaste seas möllasid sooltenakkused ja külmetushaigused. Linna sigines palju kerjuseid: kui jaanuaris 1710. a. loeti neid 81 ja veebruari algul — 113, siis märtsis juba 2000. Augusti algul lammutati lähenevate Vene vägede kartusel Suure ja Väikese Rannavärava ees 6 ning 19. augustil — 49 maja. Tallinna asekuuberner kindralmajor Dietrich Friedrich Patkul nõudis agulite mahakiskumist ka Tõnismäel ja Kristiinentali rajoonis, kuid kohalikud võimud venitasid korralduse täitmisega. 23. augustil väljasaadetud sõdurid siiski süütasid majad. Koduks jäänud eeslinlased mahutati ühes aguleist vabatahtlikult põgenenutega gümnaasiumi ja trükikoja ruumidesse, pakkhoonesse⁷, mõnedesse müüritornidesse ja spetsiaalselt selleks püstitatud barakkidesse. Ometigi ei jätkunud peavarju kõigile ning suur osa inimestest jäi lageda taeva alla (24).

Sellega oli vanalinna kitsikusse kokku surutud üle 20 000 inimese, kes elasid äärmiselt ebatervislikes tingimustes. Et vähendada seda rahvahulka, võeti ametisse nn. sandikupjad, kelle kohuseks oli kerjuste ja «üleliigsete» inimeste värvavate taha kihutamine. Samuti oli antud valvemeeskondadele käsk vaeseid enam mitte linna lasta. Kõik see aga ei suutnud kasvavat viletsust leevendada. Et Tallinn oli osaliselt blokeeritud Vene vägede poolt juba 1709. a. lõpul, muutusid toitusolud siin üpris raskeks. Sõjaväe ülalpidamiseks nõuti järjest suuremaid makse rahas, viljas ja rõivastes. Seejuures rakendati sunnimeetodeid: otsiti maju läbi, vili konfiskeeriti (19).

Katk aga oli jõudnud juba Tallinna lähistele. Oma ülerahvastuse ja antisanitaarse seisundi poolest võis linna võrrelda püssirohutunniga ning katkuähvardust — lahtise tulega. Plahvatuses oli vaja ainult imetillukest sädet.

Kas siis polnud kedagi, kes oleks häält tõstnud võimaliku ohu vastu? Sõjaväe- ja tsiviilvõimud nägid oma esimest vaenlast ainult Vene vägedes ega pööranud tähelepanu millelegi muule. Siiski, reaalsena tajus katku ähvardavat lähenemist linnaarst Johann Heinrich Happel. Teada on kaks tema hoiatust raele. Esimene kiri on dateeritud 20. VIII 1709. a. Seoses Danzigis möllava katkuga tegi ta väärtuslikke ettepanekuid

⁷ Trükikoda asus praeg. Kooli t. 4 (Tallinna I Töölisnoorte Keskkool); pakkhooneks nimetati maja Vana Turu ja Raekoja t. nurgal.

profülaktiliste abinõude tarvituselevõtmiseks, nõudes karantiini sisseseadmist, kaupade ja posti suitsutamist jne. (16). Kuigi tal «tuli end kaitsta kurjade inimeste ja laimajate vastu», nagu ta ise kirjutab (238), arvestas raad ta nõuandeid ja andis korralduse Danzigist saabunuid mitte linna majutada (16). Nüüd mil nakkusoht muutus eriti akuutseks, kirjutab J. H. Happel raele järjekordse ettekande ühes kategooriliste vastuabinõude loeteluga. Selles 26. VII 1710. a. kirjas (238) nõudis ta linna saabuvate inimeste tervisliku seisundi kontrollimist, nende pidamist karantiinis, kasutades selleks linnalähedasi kõrtse, posti ja reisijate pagasi suitsutamist jne. Peale selle koostas ta ühes Toompea arsti Tobias Enitzeliga lendlehe, mis trükiti linna kulul ja kus jagati õpetusi nii katkust hoidumiseks kui ka selle ravimiseks (13).

Kahjuks ei võtnud raad hoiatust kuulda ja piirdus vaid korraldusega, et talupoegi ei lastaks linna toiduaineid müüma. Samal ajal ei tehtud takistusi linnaelanike kaubitsemiseks nendesamade talupoegadega linnast väljas. Sellise suhtumise tagajärgi ei tulnud pikalt oodata: katk nõudis peatselt oma esimese ohvri linnas. Aga algas see kõik mõnevõrra kummaliselt.

Augusti esimestel päevadel, mõnede andmete kohaselt 2. VIII (56), teiste järgi 10. VIII (13), kutsuti meedik Friedrich Jakob Mylius neitsi Buchau juurde Andreas Kniperi majja⁸. Järelevaatusel avastas ta haigel kõrva taga katkumuhu. Diagnoosi kinnitas juuresviibinud kirurg-habemeajaja Johann Pauly. Kohe teatas J. Mylius oma leiust raele, kes kohale saatis oma ametlikud esindajad — linnaarst J. H. Happeli ning linnakirurg Johann Christian Bihli. Täiesti ootamatult lükasid nimetatud oma kolleegide diagnoosi ümber. Raad aktsepteeris oma tervishoiuametnike arvamust ning loobus minimaalsematestki ettevaatusabinõudest. Neli päeva hiljem surid selles majas kõik peale ühe lesknaise. Jälle ruttas J. Mylius võika sõnumiga raekotta, kuid raehärrad vastasid, et asi polevat seda väärt, et midagi ette võtta (56).

Kas linnaarst eksis diagnoosimisel? Kuid ta teadis ju väga hästi katku tunnuseid. Pealegi oli ta vahest kõige rohkem teadlik, et ühel päeval peab katk ka linnas puhkema. Miks kinnitas

⁸ L. Tiigi andmeil asus see maja praeg. Vaksali (end. Nunna) tänaval — kooli võimla krundi ja Laia t. nurgamaja vahel.

J. H. Happeli väidet linnakirurg, kellele asi pidi samuti selge olema?

Dokumendid sellele vastust ei anna. Võime teha vaid oletusi. Selleks aga tuleb minna tagasi aastasse 1702. See oli 14. novembril, mil J. H. Happel ja T. Enitzel esitasid raele ühise kaebuse kahe arstiteaduse üliõpilase peale, kes olid Tallinnas hakanud haigeid ravima. Arstidel oli õigus: kummalgi tugengil, kellest üks oli J. Mylius, polnud diplomit ega rae luba praktiseerimiseks. Rae vastus pole säilinud. Küll aga palus J. Mylius järgmisel aastal raehärrade käest tõendit, et ta on Tallinnas edukalt inimesi ravinud. Seega pidi magistraat olema vaadatud arstide kaebusele läbi sõrmede. Esitanud vastava tõendi Stokholmi meditsiinikolleegiumile, sai J. Mylius määraliseks arstiks (*medicus ordinarius*) Tallinnas (13). Kas ei tule sellest vanast loost otsida põhjust, miks J. H. Happel nii rängalt rikkus arsti kutse-eetikat? Kas polnud selles süüdi tema solvatud enesearmastus? Kas ei sundinud või vähemalt mõjutanud ta oma otsest alluvat — linnakirurgi, kellega ta aastaid oli koos töötanud. kinnitama ilmset valet rae eest?

Katk levis linnas kohutavalt ruttu. Rae ainsaks korralduseks oli esialgu ainult nõue katta kõik ootamatult surnud, samuti laibad, kelle nahal on märgata paiseid, erilise surnulinaga ning nad selles ka matta. 19. augustil teatas linnasõdurite kapten Dannenfeld 47 alluva surmast. 24. augustil palusid vaimulikud määrata ametisse nn. katkupreestrid, kes tegeleksid ainult surijatega. Raad vastas, et katkupreestrite järele polevat mingit vajadust, sest mingit katku polevat märgata (56).

Vahepeal aga, 15. augustil, olid Vene väed jõudnud linna alla. Piiratavate olukorra halvendamiseks sulgesid nad 10 päeva hiljem linna veekanali. Seetõttu ammutati linnas kaevud peagi tühjaks — algas kirjeldamatu virelemine veepuuduses. 9. septembril toimus Raekojas ülikute nõupidamine, kus ooberst Magnus Wilhelm Nieroth teatas, et katku sureb päevas 50—60 sõdurit, kavatsetav väljatung linnast ei saaks rohkem ohvreid nõuda (24). 15. septembril raporteeris linnasõdurite kapten Kettler, et tema kompaniis, kuhu algselt kuulus 50 meest, on elus vaid 15. Linnamiilitsa isikuline koosseis oli katku tõttu vähenenud $\frac{3}{4}$ võrra (46).

Osa Uuest hospitalist ja linna tütarlastekool muudeti garnisoni katkulaatsarettideks, kuhu pidevalt haigeid sisse toodi. Katku lõppedes oli neist ellu jäänud vaid viis inimest. Vaeste

eest kandsid hoolt mõned jõukamad linnakodanikud. Näiteks andis rae arvepidaja Buchau oma toiduvardud ja ühe maja nende käsutusse (13).

Septembris polnud enam saada kirste ega leida surnumat-
 jaid. Matusekellade löömine keelati konsistoriumi käsul alates
 10. septembrist, «sest nad heliseksid muidu pidevalt». Matmine
 kirikutesse lõpetati, sest seal olid põrandad juba üles kistud
 ning laibad vedelesid lausa hunnikutes. Tänavatelt ja õuedest
 veeti surnuid algul Kalamaja, Barbara ja Jaani kalmistule,
 seejärel muudeti surnuaedadeks mitmed aiad Tõnismäe rajoo-
 nis. Lõpuks aga loobuti lihtrahva matmisest üldse — laibad
 jäeti vallide ette lagunema. Fragment rüütelkonna kirjast ase-
 kubernerile 22. IX lisab siia veel mõnda: «... paljud jäävad
 matmata, nii et mitte ainult toad ja kambrid pole täis laipu,
 vaid paljud saavad toiduks koortele ja kassidele...» (56).

Inimesed ootasid ainult ühte: millal lõpeb piiramine? Rüü-
 telkond ja raad vannutasid Rootsi väejuhatust kas kapituleer-
 ruma või, nagu nad viisakuse pärast lisisid, venelasi minema
 kihutama. Seejuures peame ütleva, et garnison koosnes veel
 vaid 400 mehest! Sellistes tingimustes oli täiesti võimatu linna
 enda käes hoida, kuigi kindlustused olid head ja veel septemb-
 ris saabus mereteed mööda toidu- ja sõjamoona (19).

29. IX 1710. a. kirjutatigi Harkus alla kapitulatsiooniaktile.
 Katk aga ei kapituleerunud, vaid jätkas tapatööd kuni esimeste
 külmadeni detsembris. Ta viimaseks ohvriks oli kroonikakirju-
 taja Christian Kelch, kes maeti Niguliste kiriku kõrvale täna-
 seni säilinud pärna alla.

Linn oli kõle ja tühi. Rae koosseis oli kahel korral uuen-
 datud. Linnakooli olid alles jäänud rektor, matemaatikaõpe-
 taja ja üks allkoolmeister (46). Gümnaasiumi pöördus tagasi
 ainult 3 õpilast, keda kolleegide puudusel ainsa õppejõuna kuni
 1712. aastani õpetas imekombel ellu jäänud rektor (28).

Vene kindrali Felix Rudolf Baueri korraldusel toimus
 16. XII 1710. a. Tallinnas rahvaloendus. Selle kohaselt oli sise-
 linnas ellujäänuid:

Abielulisi	566
Lapsi	409
Teenijaid	846
Vallalisi	141
Sõjaväelasi	28

K o k k u 1990

Katku surnute arvu hinnati umbkaudu 15 000-le. Et taud kestis 115 päeva, suri päevas keskmiselt 115 hinge. Ka Tallinna lähem ümbrus ei jäänud puutumata: Keila kihelkonnas oli ellu jäänud ainult $\frac{1}{20}$ elanikest. Samas on huvitav teada, et katkust jäid puutumata Hiiumaa, Ruhnu, Aegna ja Naissaar (46).

Eeslinnade elanike arvu kindlakstegemiseks korraldati uus rahvaloendus 11. VI 1711. a. Andmete kohaselt elas 304-s säilinud hoones 215 inimest, kellest 130 olid «võimelised relva kandma» (46). Kui on teada, et Põhja-Eesti kolmes maakonnas suri katku 70—80% elanikest, ei suuda see arv meid imestama panna.

Vene sõjaväevõimud asusid kohe energiliselt likvideerima katku tagajärgi. Uus kindluse ülemjuhataja Vassili Zotov las kis linna mustusest ja laipadest puhastada. Kirikutest ja linna sisekalmistutelt kaevati surnud välja ja veeti vankritega Ülemiste järve juurde liivamägedesse vaseveski naabruses. Seal heideti nad 50-kaupa ühishaudadesse, mis aga teadmata põhjustel jäid kinni ajamata. Alles mitme nädala pärast, kui juba kuulujutud rääkisid koertest, kes surnuid õgivat, anti korraldus laipadele liiva kuhjata (75).

Alates 3. I 1711 hakati taas kirikuraamatutesse surmajuh tude kohta sissekandeid tegema, mis täiesti arusaadavail põhjusil oli eelmise aasta 12. septembrist pooleli jäetud. Samal aastal viidi linnas läbi põhjalik desinfektsioon: hauad raputati üle peenendatud savi ja lubjaga, hooned õhutati ja suitsutati (46).

Ometigi võis arvestada võimalusega, et katk taas puhkeb. Et sel puhul nakkuse levikut takistada, andis tsaar Peeter I korralduse paigutada diviisid üksteisest mõne miili⁹ kaugusele, polkude vahemaa pidi olema 1 miil, roodudel — 1 verst (10). Tsaar oli ettenägelik: 1712. a. juunis-juulis täheldati Tallinnas ja ümbruskonnas tõesti üksikuid katkujuhatusid. Seoses sellega viidi mõned väeosad Tallinna lähistelt Virumaale juba juuli esimestel päevadel. Näib, et katkupuhang likvideerus sama aasta novembriks, sest oma kirjas 2. XI 1712. a. teatas Narva ülemkomandant Kirill Narõškin: «... 20. oktoobril kirjutas mulle Tallinna komandant Zotov... läänepoolsetes külates katku pole, ka mujal enam mitte... saatis [järele uurima] Oneega polgu leitnandi Puštšini ja see andis tagasi pöördudes talle ettekande, milles kirjuas, et... katk lõppes läänepoolse-

⁹ 1 vene miil = 7 versta = 7,4675 km.

tes külades juba 6. septembriks...» Seoses sellega paluti likvideerida karantiinipatrullid ja valvepostid teedel. Kirjast nähtub, et Tallinnast Peterburi poole sõitjaid peeti Narva juures karantiinis 3 nädalat (179).

Järgmisel suvel aga puhkes taas katk. Tallinna komandant V. Zotov märgib oma ettekandes: «... et meil Tallinnas ilmus jälle vana haigus... algas siin 24. juulil... seda uurisid doktorid ja arstiabid kuni 26. kuupäevani, mille kohta neilt võeti eraldi seletuskirjad, ja kohe, kui need tõlgiti, kirjutasin Peterburi, ... Narva, ... Pärnu, ... ja Tartu [komandantidele], kirjutasin sellest haigusest ka Tema Keiserlikule Kõrgusele... Kirjutasin nimelt kaptenleitnant Bredalole, kes viie brigantiiniga eilse päevani venitas Tallinna sadamas halva ilma tõttu... Tallinnas ei ole keegi surnud katku, kes need vähesed aga nakatusid, viidi linnast 1½ miili kaugusele karantiini... käskisin nende brigantiinidega sõita jõesuudmesse miili kaugusel Tallinnast¹⁰ ja seista seal korralduseni... ülanimetatud haigust tuleb pidada ohtlikuks.» V. Zotovi järjekordses ettekandes märgitakse, et katku surnute arv oli 31, sellest sõjaväelasi — 28. Teised olid rae voorimees ja kaks teenijatüdrukut (179).

Alates 1713. a. on katk jätnud Tallinna puutumata, vaatomata epideemiatele Lõuna-Prantsusmaal 1720. a., Vahemere idapoolsetel rannikumaaadel ja Portugalis 1727. a., Inglismaal ja Hollandis 1728. a., Itaalias, Sitsiilias ja Veneetsias 1745. a. ning Kagu-Euroopas ja Kesk-Venemaal sajandi 70-ndate aastate alguses. Arvestades Tallinna sidemeid ülemeremaade ning Venemaaga, ei tule Tallinna puutumata jäämist katkust seletada mitte juhusega, vaid hästi läbimõeldud efektiivsete epideemiatõrjeabinõude kasutuselevõtmisega. Nii teatati Marselle's 1720. a. puhkenud katkust kõikide sadamate komandantidele ringkirjaliselt ning nõuti karantiini rakendamist laevade suhtes, mis saabuvad kahtlastest kohtadest. Eriti peeti tarvilikuks hoiatada Tallinna ja Riia sadamavõimusid. Umbes samalaadne ringkiri saadeti välja ka 1727. a. katku puhul, kuid see sisaldas juba palju drastilisemaid nõudeid: näiteks kästi katku tunnustega välismaalased kohe tagasi merele saata; osutub see aga mingil põhjusel võimatuks, siis «vannitada, anda uued rõivad ja saata mõnele saarele. Toita neid nagu omasid, aga laev põletada». Kui katkukahtlasteks oleksid osutunud

¹⁰ Arvesse võttes nimetatud vahemaad, võis see olla ainult Pirta jõesuue.

omamaalased, tulnuks neid pidada karantiinis 6 nädalat ja siis «saata, kuhu vaja» (179).

1721. a. määrati Tallinna karantiinisaareks keisri korralduse kohaselt Aegna. Sinna ehitati kaks barakki, mis omavahel olid ühendatud esikuga-koridoriga, ning majad arsti ja vahtkonna jaoks. Vastavalt 1722. a. koostatud vene merereglemendile pidi välismaalt saabuvatele laevadele vastu sõitma ohvitser, kes kahtlasel juhul kohe käsu andis Aegna alla purjetada (179).

Ilmselt tänu energilistele abinõudele ei levinud suur katkulaine, mis aastatel 1770—1772 Venemaal möllas, Eestimaale. Näitena omaaegsest epideemiatõrjelisest korraldusest võiks lühendatult ära tuua ukaasi 1. IX 1771. a.: 1. Asustatud punktidest läbisõitjail olgu võimalus ööbida. Selleks kohaldada mõni eraldi asetsev hoone, kust võib vajadusel senised elanikud välja tõsta; 2. Asustatud punktide piiril olgu valve väljas. Reisijad tuleb juhatada elnimetatud ööbimiskohta ning kategooriliselt keelata sissesõit asustatud punkti; 3. Elanikkonnal on suhteline läbisõitjatega keelatud, eriti aga nendelt mingisuguste esemete vastuvõtmine; 4. Kui reisijad vajavad midagi hädapärast, võib seda neile müüa. Saadud raha hoida puitanumas, milles kääriv kali; 5. Kui öö möödab, saata reisijad lühimat teed kaudu asustatud punktist välja; 6. Igas elamus hoolega ruume õhutada ja suitsutada jne. jne. (162).

Umbes samasisulise hoiatuse avaldas Peterburi politsei-võimude korraldusel ka Tallinna nädalaleht «Revalische Wöchentliche Nachrichten» 1772. a. Samal aastal soovitas lehe toimetus tingimata osta ja läbi lugeda Tallinna arsti Peter Friedrich K ö r b e r i koostatud raamat katku kohta (Abhandlung der Pest und anderen hinraffenden Seuchen... Reval, 1771). Peagi toodi ära kolm retsepti «katkuvastase suitsutamispulbri» valmistamiseks, mida olevat katsetatud Moskvast surmamõistetute peal (76).

Kui laiaulatuslikud ja üldised katkutõrjeüritused olid tõesti efektiivsed, siis n. ö. individuaalse profülaktika vahendid jäid ka XVIII saj. lõpul ja järgneva alguses samasugusteks nagu keskajal. Mikrobioloogiale kui teadusele pani alles pool sajandit hiljem aluse Louis Pasteur, katkupilik aga avastati 1894. a. Seetõttu antakse katku ennetamiseks küllaltki kummalisi nõuandeid: soovitatakse tuppa üles riputada kuivatatud kärnkonna, kanda nn. ennistusvööd jne. Muide — viimati nimetatud profülaktiliseks vahendiks oli seemisnahkne vöö, mille sise-

misele pinnale määriti segu väavlist, kamprist ja elavhõbedast ja mida kanti ihul kaheksa päeva järjest. Seejärel tuli määrat uuendada (56). Kuigi meil pole omaaegseid andmeid vöö efektiivsuse kohta, võime julgesti väita, et eeskirjade kohasel kasutamisel sai inimene kindlasti elavhõbedamürgituse.

Pidalitõbi

«Aga pidalitõbi polnud sama, mis surm. Võib-olla oli pidalitõbi hullem kui surm...», ütleb Aadu Hint oma «Tuulise ranna» IV osas. Kahtlemata avaldub selles lauses leeprahaige kohutav saatus — pidevalt ja täie teadvuse juures hävineda.

Pidalitõbe tunti juba iidsetel aegadel. Arvatavasti olid selle tõve hälliks Hiina, India ja Egiptus. Euroopasse tungis ta ilmselt Väike-Aasiale ja Egiptusele lähima maa Kreeka kaudu, millele viitab ka haiguse varasem nimetus: *elephantiasis graecorum*. VII sajandil muutus leepra Euroopas selliseks ohuks, et osutus tarvilikuks hakata ehitama erilisi isolatsiooniasutusi — leprosooriume. Mõte iseenesest polnud uus, sest pidalitõbiseid eraldati juba hallis minevikus. Venemaal täheldati pidalitõbe, mis siia tõenäoliselt oli toodud Kreekast, alles IX sajandil.

Küsimuses, kas leepra oli Eestis juba enne võõraste vallutajate sissetungi, lähevad arvamused lahku. Loogiliselt ja põhjalikult asja uurinud arstiteadlane Siegfried Ferdinand Talvik (1878—1929) väitis, et pidalitõbi toodi siia sisse anastajate poolt XIII sajandi algul. Esimene kirjalik märge sellest haigusest Tallinnas on lühidalt järgmine: 1222. a. täheldati leeprat Taani piiskopil Andreas Sunissonil, kes 1206. a. juhtis sõjaretke Saaremaale, veetis siis talve Riias ja oli Tallinnas asevalitsejaks aastatel 1219—1222. Viimati nimetatud aastal lahkus ta Tallinnast ja suri Taanis 1228. a. (171).

Pidalitõbiste arvu kohta on raske kindlaid järeldusi teha, sest sageli peeti leeprats hoopis mitmesuguseid suhteliselt ohutuid nahahaigusi ja koguni sügelisi. Igatahes märgitakse dokumentides, et 1376. a. olevat Tallinnas olnud ainult 40—50 ning 1378. a. — 24 pidalitõbist (2). Viimast korda kohtame leepra nimetust siin 1639. a., mil Uue hospidali valitsejale tehti ülesandeks jätta osa laekuvatest annetustest pidalitõbiste jaoks. Hiljem, 4. VII 1643. a. fikseeriti raeprotokollis üks sissetoodud leeprajuht: keegi Joachim Witting oli teatanud, et laevnik

Bringmann olevat kaasa toonud «õndsas Heinrich Bengelsdorpi pidalitõbise poja» (168).

Tallinnaski oli pidalitõbiste eraldamiseks ette nähtud linnast tollal suhteliselt kaugel paiknev leprosoorium — Jaani hospital. Sellele asutusele on käesolevas raamatus pühendatud omaette alapeatükk (vt. lk. 146). On võimalik, et pidalitõbiseid käisid ravimas Tallinna Antoniuse vennaskonna liikmed, samuti et nad kasutasid ravimina vahendit, millest keskajal loodeti kindlat abi leepra vastu — sealiha¹¹. Dokumentaalsed andmed pidalitõbiste ravimise kohta Jaani hospitalis puuduvad. Küll aga pakuks huvi teada, et üsna varajastest aegadest peale otsisid leeprahaiged abi ja tervenemist rästikuliha söömisest, kuna selle maailma vägevad — näiteks kristlik Rooma keiser Konstantin I Suur (274—337), kes kuulutati pühakuks, — püüdsid oma pidalitõvest lahti saada vannitades end süütute laste veres.

Tallinnas rakendati pidalitõve levimise vältimiseks peale isolatsiooni mitmeid määrusi. Esile tuleks tõsta Jaani hospitali sisekorda, mille juurde pöördume tagasi vastavas peatükis. Huvitav on ka üks punkt 1394. a. pärinevast Tallinna kondiraiujate tsunfti skraast (põhikirjast): keelatakse osta tapaloomade ja lindude liha pidalitõbiste käest. See lubab arvata, et Tallinnas oli pidalitõbistel siiski teatav võimalus kaubitsemiseks, kuid seda piirati. Ja tõsi — leprosooriumi sisekorra määrused lasevad eeldada, et haiged võisid salaja linnas käia.

Toetudes eeltoodud väitele, et Tallinnas täheldati pidalitõbe viimati XVII sajandil, peaksime lugema sellest ajast leeprat siin likvideerituks. Tegelikult oleks see ennatlik ja vale. Kui varematel aegadel rutati isoleerima ja pidalitõbisteks kuulutama kõiki vähegi kahtlasi nahahaiged, siis nüüd toimus midagi vastupidist: teatud üliettevaatlikkus diagnoosimisel viis leepra alahindamiseni ning pidalitõbiseid hakati pidama süütute nahahaiguste all kannatajateks. Alles pärast Tartu ülikooli taasavamist 1802. a. selgus teadusliku uurimistöökäigus, et leeprat leidub Eestimaal veel üsna laialdaselt (168).

Millest aga on tulnud nimetus «pidalitõbi»? See tähendab haigust, mida põetakse «pidalis», s. t. hospitalis. Et meie keeles puudub leepra jaoks oma nimi, aitab vahest samuti tõestada selle haiguse sissetoomist võõrvallutajate poolt. Eks hakatud just siis ehitama asustatud punktide juurde leprosooriume, hospitalide.

¹¹ Antoniuse vennaskonnast vt. lähemalt lk. 113.

Süüfilis

Süüfilise intensiivne levik Euroopas algas massilisi ohvreid nõudvate epideemiadena XV sajandi lõpul. Näiteks suri ainuüksi Naapolis 1493. a. augustikuu jooksul üle 20 000 inimese süüfilisse. Kust tuli see kohutav vaenlane? Selles suhtes on esitatud mitmeid kaaluvaid, kuid erinevaid väiteid. Selgub, et süüfilisele iseloomulikke haigustunnuseid on kirjeldanud juba Hippokrates (460—400 e. m. a.), Ibn Sina (ladinapärasatult Avicenna, 980—1037) jt. Enne XV sajandit aga mingeid tõestavaid dokumentaalseid andmeid süüfilise kohta Euroopas ei leidu. Näib, et Ameerikast tagasi pöördunud avastajad-mere-mehed tõid siia süüfilise tekitaja eriti virulentse tüve, mis ei kohanud eurooplaste organismis märgatavat vastupanu ja põhjustas selle tõve eriti ägedat ning tormilist kulgu.

Olles kiiresti haaranud Itaalia, Hispaania ja Prantsusmaa (süüfilist nimetati vastavalt naapoli, hispaania või prantsuse rōugeteks), tungis süüfilis üle Saksamaa 1495. aastaks Tallinna, kus möllas järgneva aastani. Järgnes vaheaeg, mil haigus küll levis, kuid mitte eriti ägedal kujul. Nakkusohu vähendamiseks astus Tallinna raad 1498. a. mõistliku sammu, sulgedes ajutiselt avalikud saunad (167).

Järjekordne äge süüfiliselaine nõudis Tallinnas ohvreid aastail 1519—1520 (167). Orduriiki tabanud süüfilise-epideemia 1539. a. ei suutnud arvatavasti tallinlastele suuremat kahju teha, sest tarvitusele võeti radikaalsed abinõud. «Juba suremise algul keelati meie kaaskodanikkudele reisimine Tartusse ja Narva ning talve ja suve läbi peavad nad müüridele vahid välja seadma,» kirjutati Tallinnast 20. X 1539. a. ordumeistrile (32). XVI sajandi keskpaigas muutus süüfilise haiguspilt sarnaseks tänapäevasega (2).

Uue tõve massiline esinemine ja kiire levik põhjustasid vastse meditsiinilise eriala tekke. Paljud ettevõtlikud, kuid enamasti meditsiinilise erihariduseta rändarstid kuulutasid end süüfilise ravijateks. Nii lubas Tallinnas 1596. a. peatunud põiekivide ja songade opereerija B a l t h a z a r Harzist arstida inimesi terveks ka süüfilisest. Samal aastal kiitles rändarst, songalõikaja P e t e r Kölnist, kes samuti Tallinnas oma kunsti näitas, et ta ravivat süüfilise välja 12 päevaga ilma vanne ja sissehõõrumisi kasutamata. «Silma-, ihu- ja süüfilisearstiks» nimetas end Stade linnast Alamsaksist pärinenud rändarst

Hans (13). Kohalikkudeks süüfilisearstideks on peetud Reyneket ja Kordti, keda mainitakse Tallinna komtuuri kirjas 26. IV 1499. a., viimast lisaks veel 1502. ja 1507. a. Ordumeistri alam oli ka süüfilisearst Fritz Ritter, kes näinud suurt vaeva tallinlaste ravimisega süüfilisest, kandnud kulusid, aga jäänud honorarita. 1501. a. manitses ordumeister oma kirjas Tallinna magistraati Ritteril saada olevat tasu välja maksma (167).

Süüfilist raviti tollal umbes 4 nädalat: hõõruti nahasse elavhõbedat, tehti vanne, anti sisse aaloest, guajakipuust, sarsaparillist ning kivirikust (*Saxifraga*) valmistatud ravimit jne. (167). Tallinnas ehitati XVI saj. algul süüfilise ravimiseks Suure Rannavärava ette nn. Rõugemaja. Miks mitte süüfilisemaja? Seepärast, et mäletatavasti kutsuti tollal süüfilist ka prantsuse rõugeteks. Arstid, kellele too uus ja kohutav tõbi osutus tundmatuks, samastasid seda mingisuguse rõugetaudi erivormiga. Ajaloolise traditsiooni mõttes kasutagem edaspidigi Rõugemaja nimetust.

Selles hospitalis arstis haigeid «meister» Hans Kerne. Arvatavasti ei olnud ta õpetatud arst, sest süüfilist, mis kuulus «väliste vigade» hulka, ravisid alama astme meedikud. Üllatavalt kõrge oli aga tema tasu: ühe haige arstimise eest maksti 15 marka. 1 marga eest sai muide tollal 5 puuda rukkeid. Hospitali varustas ravimitega Tallinna Raeapteki (13). Nagu teistelgi Tallinna haigemajadel, oli ka Rõugemajal teatud põhi-kapital, mis ulatus 1570. a. 7000 margani. Kui hospital nimetatud aastal sõjas paljaks rööviti, otsustati seda summat ka edaspidi kasutada süüfilisehaigete raviks (171).

Aeg-ajalt laskis raad kerjuseid arstlikult läbi vaadata. Sel teel avastati näiteks 1674. a. kaks süüfilisehaiget, kes kohe linnast välja saadeti. Järjekordse tabamise korral lubati neid sunniviisil hospitali ravile saata (171). Tõbi aga ei levinud mitte ainult vaesemates kihtides. 1684. a. teatas rüütelkonna maa-arst Paulus Florianus Juchius raele, et süüfilisse olevat nakatunud kõrgem seisus perekondade kaupa, kusjuures seda kandvat edasi ammed ja toiduained. Tallinna poodides müüvat saia ja muud toidukraami naised, kel ainult pool või veerand nina alles. Meedik kaebas, et sel viisil langevat tõve ohvriks vaesed ja rikkad, vanad inimesed ja süütud lapsukesed (167).

Oli tuntud ka süüfilise edasikandumine sugulisel teel ja suudlemisel. Arstid kirjeldasid üsna täpselt haiguse käiku ning teadsid, et ka loode emahus võis olla süüfilisest kahjustatud.

Pärast Rõugemaja hävimist lähetati suguhaigeid linna hospitalidesse, kus neid peeti teiste haigetega samas ruumis. Jõukamaid kodanikke, kellel polnud sünnis ühes kerjuste ja santidega seegis olla, raviti kodusel teel. Nii olid süüfilisehaiged faktiliselt pidevaks nakkusallikaks. Taud võttis sellise ulatuse, et kohalikust meditsiinilisest personalist ei jätkunud kõikide abivajajate ravimiseks. 1666. a. pöördusid Tallinna kirurgid — habemeajajad rae poole palvega võtta ametisse rohkem habemeajajaid, et oleks võimalik arstida «väliseid hädasid», mille hulka loeti ka süüfilist (167).

Alates 1691. a. keelati Tallinna habemeajajatel kasutada süüfilise ravimiseks elavhõbedat. Vastavaid ravikuure lubati edaspidi läbi viia ainult arsti teadmisel ja järelevalvel (248). Arvatavasti põhjustasid määruse avaldamise raskemad elavhõbedamürgituse juhud. Samal ajal aga peeti mürgistuse üht iseloomulikku tunnust — süljevoolust — hoopiski haige organismist eralduvaks süüfilise «kihvtiks». Raviasutusi, kus elavhõbeda üledoseerimisega kutsuti esile süljevoolus, nimetati salivatsioonikambriteks (salivatsioon = süljeeritus). Tallinnas asutasid Rootsi sõjaväevõimud 1710. a., seoses suguhaiguste levimisega sõdurite seas, kaks salivatsioonikambrit (167).

Tsiviilelanikkonna tarbeks avati vastav asutus Jaani hospitali juurde 1758. a. ja see eksisteeris kuni 1790. a. 7-aastase vaheaja järel organiseeriti 1797. a. Priihsospitalis (praeg. Vabariiklik Haigla) süüfiliseosakond 17 naishaigele. Hiljem avati suguhaiguste palat ka meestele (171).

XVIII sajandiks oli süüfilis muutunud üheks enam levinumaks ja tavalisemaks haiguseks Eesti territooriumil. Eriti ohtralt esines seda Pärnu ümbruskonnas, kus suurem osa elanikkonnast, isegi lapsed, olid nakatunud. Ohu likvideerimiseks töötas Pärnus koguni ajutine suguhaiguste laatsaret aastail 1760—1775.

Mis siis tingis selle tõve võidutsemise? Esiteks ei ravitud süüfilist peaaegu kunagi lõpuni, vaatamata näiliselt energilistele ravikuuridele. Teiseks takistas õigeaegset arsti poole pöördumist teadlikkuse puudusest põhjustatud häbitunne, mistõttu eelistati meditsiinilisele personalile imearste ja koduste vahendite (ka nõidumise) kasutamist. Kolmandaks puudus rahva hulgas vähimgi arusaamine nakkuse vältimisest.

Ja lõpuks — linnades, seega ka Tallinnas jäid saunad pikemaks ajaks kohtadeks, kus võis nakatuda süüfilisse. Korduvalt võttis Tallinna raad vastu otsuseid saunade tegevuse piirami-

seks, et vähendada nende osatähtsust nakkusallikatena (vt. peatükk saunadest). XVIII sajandil nõuti töölistele ja üldse lihtrahvale tasuta ravi suguhaiguste puhul. Vastav rae määrus 13. VIII 1751. a. kõlab: «Töölised ja alamad inimesed, kes nakatuvad saunades, kuuluvad ravimisele tsunfti kulul...» (251).

Kuidagi ei saa alahinnata prostitutsiooni tähtsust suguhaiguste levimise soodustajana. See igivana pahe ei kadunud ka ristiusufanatismi tipul keskajal. Prostitute nimetatakse Tallinnas juba 1403. a., neisse suhtuti sallivalt ning koguni maksustati. Teatud piiramised, mis seisnesid peamiselt mõningas tegutsemisvabaduse kitsendamises, ei evinud peaaegu mingit reaalselt tähtsust. Tallinna gildide skraad nimetasid prostitutsiooni küll häbiväärseks, tegelikkuses vaadati sellele pahele aga läbi sõrmede. Lisaks oli eriti XV—XVI sajandil moraalne lodevus tavaline. «Ja ei olnud siin maal ka eales nähtud ega kuulnud, et orduhärrad, piiskopid või aadlikud oleksid kedagi karistanud hooratöö ja abielurikkumise eest,» kaebab B. Rüssow. Vastupidi: «... mõned orduhärrad sattusid nende heade laiskade päevadega niisuguse kasimata elu sisse mitte ainult alatute naistega, vaid ka teiste meeste naistega... Seda ei sündinud ka piiskoppide ja toomhärade juures mitte vähem. Kui mõne piiskopi sohinaine vanaks läks või muidu talle enam ei sobinud, andis ta tema mõnele vabale talupojale ühes mõne veski või krundiga naiseks ja tõi mitmendat korda jälle uue tüdruku... Nõnda tegid ka kõik toomhärred ja abtid.» Kõrgemate kirikuisade eeskujul toimisid ka alamad vaimulikud, samuti aadlikud ja mitteaadlikud. Sohinaisi, «häbikotte ei hüütud mitte hooradeks, vaid talitajateks või julguseandjateks... Ja et see patuorjus üliväga laialdane oli, siis ei häbenenud ka evangeeliumi õpetajad maal endale sohinaisi ja talitajaid võtta. Ja mitte ühte superintendenti polnud tervel maal,» kes sellest oleks tahtnud välja teha.

Ainult teo pealt tabamisel võis mõnel vähemal mehel olla kergeid ebameeldivusi. Ta viidi «kohe pillide ja trummide saatel... linnavärvast välja ja visati seal täies rõivas, sukis ja kingades vette... Siis viidi ta läbimärjalt, jälle trummide ja pillidega samu tänavaid mööda lossi tagasi, kus siis... talle andeks anti» (160).

Kui aga mõni solvunud abielunaine oma mehe peale abielurikkumises kaebust tõstis ja fakt kohtu poolt tõestati, ootas eksinut ebameeldiv karistus: teda kõnnitati suguliiget pidi

vedades läbi kogu linna. Ka määrati mõnel juhul vanglakaristus (69).

Prostitutsioon keelati Tallinnas 1586. a., prostituudid saadeti linnast välja. Majaomanikke hoiatati trahvi ähvardusel müüdavaid naisi majutamast (167). 1660. a. aga näis prostitutsioon taas õitsevat. Nimetatud aasta juunis koostati Tallinnas tegutsevate prostituutide «lühinimistu» (kurzer Auszug), milles toodi ära 30 eeslinnas paiknevat joomakohta, kus lõbunaised oma taunitavat äri armastasid ajada. Enamik neist asus Suure Rannavärava ja Nunnavärava taga, s. o. sadama ja Kalamaja agulites. Nimistusse oli võetud 53 prostituuti, kuid peale selle nimetati mõningaid lõbunaiste kogunemispaidu, ära näitamata prostituutide arvu. Nii näiteks: «Vanas vene veskis ajavad oma asju paljud helde olemisega lõbunaised, kelle juurde sõdurid sisse ja välja voorivad ning seda, mis nad headelt inimestelt röövivad, üheskoos ära õgivad ja maha hooravad.» (167).

Et 1586. a. määrusega prostitutsioon oli keelatud, ei ole dokumentides andmeid legaalsete bordellide kohta. Küll aga satume küllaltki ühemõttelistele viidetele varem: 28. XII 1475. a. tabati ühes lõbumajas erarõivais munk ja taheti viia väevõimuga kloostriisse, kuid teda asunud jõuga kaitsma tema isa. Ja 1536. a. oli tõstetud kaebus kahe mehe peale, kes olevat lõbumajas ühe prostituudi surnuks löönud ning tahtnud ka asutuse peremeest kirvega haavata (69).

Süüfilise levik pani tõsiselt mõtlema Tallinna kõrgemaid sõjaväelasi XVIII sajandil. Platsmajor Švobedskoi andis korralduse koristada linna ja eeslinnade tänavailt kindla elukohata naised ning mehed, kes põevad süüfilist, kusjuures eriti ohtlikkudeks sõjaväele peeti arusaadavail põhjusil just esimesi (167).

1751. a. polnud sõjaväehaiglates enam ruumi värskete süüfilisehaigete paigutamiseks. Tekkinud kriitilise olukorra kiireks lahendamiseks nõudis kuberner vürst Dolgorukov raelt mõne hoone vabastamist ja üleandmist sõjaväevõimudele uue suguhaiguste osakonna avamiseks. Et korduvat nõudmist enam ei esitatud, siis võib arvata, et raad täitis kubeneri korralduse (171).

1772. a. valminud uues Mereväehospitalis oli suguhaigete jaoks ette nähtud kõige mahukam barakk. Süüfilisehaigete mereväelaste ravimiseks saadeti igal aastal Peterburist mit-

mesuguseid ravimeid: elavhõbedat, sublumaati, elavhõbedakoksiidi, guajakipuud jne. (196).

Endiselt palju aga oli vabalt liikumas suguhaiged naised. 1. IX 1797. a. kanti rae protokolliraamatusse teade, et eeslinnades on nimetatute läbi nakatatud üle 500 madruse. Võeti vastu otsus kõrtsides ringi hulkuvate naiste kontrollimiseks (250). 14. IX saatis bürgermeister Carl Gottschalck Harpe Eestimaa kubermangu arstivalitsusele järgneva kirja: «Vastavalt kohtufoogt Sendenhorsti ettekandele on selgunud, et siinses eeslinnas naiste, eriti madruste naiste seas on valitsemas suguhaigused. Selle ähvardava ohu likvideerimiseks on tehtud ettepanek linnakapten Stephanile ja linnakirurg Wolffile olukorda lähemalt uurida. Ühtlasi palume arstivalitsust määrata kedagi tegelema selle ohtliku haiguse ennetamisega.» Kaks päeva hiljem sai kubermangu arstivalitsus samasisulise ettekirjutuse kubermanguvalitsuselt. 23. IX esitas kontrollimiseks volitatud arst Peter Friedrich Körber raporti oma aktsiooni kohta. Sellest selgub, et kõigepealt vaatas ta läbi Suure Rannavärava vahtkonnahoonesse kokku toodud naised. Neist 5 olid eestlannad linnast, 1 eestlanna Tartust, 1 langetõbine maanaine Ravila kandist, 2 sissesõitnut Helsingist ja 3 venelannat — madruste naised. Edasi siirdus arst Karjavärava juurde, kus aga leidis vahimaja lukustatuna. Nüüd läks ta naiste töömajja, kuid vahepeal olid naised viidud Suure Rannavärava juurde. Linna hospitalis oli aga ainult 5 naist, keda juba raviti (202). Seega üldjoontes läbivaatus ebaõnnestus.

Vahepeal oli tehtud admiraliteedile ettepanek leida võimalus suguhaigete madrusenaiste ravimiseks. Oma vastuses väitis sadamavalitsus, et tal polevat ei vastavaid fonde ega ka hoonet. Sellega tegelgu linn. Eestimaa kubermangu arstivalitsus teatas 2. XII 1797. a. sellest seisukohast raele ja palus ühtlasi võtta politseivalve alla «isandata naised», eriti aga need, kes juba varem Priihospitalis ravil olnud ja taas välja kirjutatud (239). Arstlikul järelevaatusel avastatud haiged aga pidi suunatama tasuta ravile Priihospitali (171).

Suguhaigused ei vähenenud. Uuesti võttis raad 11. III 1804. a. vastu otsuse, mille järgi linna politseikomissaril tuli koos linnakirurgiga välja selgitada ja ravile saata süüfilishaiged naised. Näib aga, et see töö käis linnakirurgile üle jõu, sest raeprotokollis 31. III 1805. a. on fikseeritud tema keeldumine ja rae luba ta esialgu nimetatud kohustusest vabastada (249).

Veel 1814. a. nimetab tuntud arstiteadlane Karl Ernst B a e r süüfilist järjest enam progresseeruvaks tõveks (7). Suguhaiguste vähenemist ei saa välja lugeda ka sõjaväehaiglate aruannetest: XIX sajandi alguses püsis Merevähospidalis suguhaigete protsent pidevalt 25—30 piires, kusjuures võib arvata, et nii mõnigi süüfilisehaige kanti eksliku diagnoosimise tulemusena rubriiki «nahahaavandid». Maavähospidalis oli suguhaiged suhteliselt märgatavalt vähem (192).

Rahva seas nimetati süüfilist kuritõveks, pahatõveks, himutõveks, hooratõveks, aga ka veel õige vana aja pärandina prantsuse tõveks.

Inglise higitõbi

Tallinna Linna Riiklikus Arhiivis säilitatakse inkunaablit¹² 1541. aastast pealkirjaga «Das Weltlich Leyenbuch» (175), milles leiame luuletuse pealkirjaga «Inglise higitõbi 1529. a.»:

Ränk tõbi ennekuulmata
on tapnud rahvast tuhandeid,
kes surid öö ja päevaga,
või mõnikord ka terveks said.
See Saksas hirmsalt möllanud —
on inglishigiks kutsutud.

Luuletuse tundmatu autor ei liialda. Kohutav tõbi, mida nüüd, sajandeid hiljem on raske identifitseerida, laastas Euroopat epideemiatena aastatel 1485—1486, 1507, 1518, 1529 ja 1551. Nakatusid peamiselt terved ja tugevad täiskasvanud, harvemini lapsed ja raugad. Ootamatult tõusis kõrge palavik, algasid kurnavad oksendushood, meningeaalsed nähud¹³, vappkülm, ülitugev higistamine. Kõigele kaasus ebamäärane surmahirm. Päeva või kahe-kolme pärast suri 90% haigestunuist.

Meie territooriumile jõudis inglise higitõbi 1530. a., kus kestis ka järgmisel kahel aastal, nõudes tallinlaste seast palju ohvreid. Lisaks mõjustas taud ka linna kaubandust, sest nakkuse sissetoomise vältimiseks sundis Narva raad tallinlaste laevu

¹² Inkunaabel e. hällitrukis — esitrukis, XV saj. või XVI saj. algul trükitud raamat.

¹³ Meningeaalsete, s. o. ajukelmenähtude hulka kuuluvad tugev peavalu, kuklakangestus, erutussseisund, iiveldustunne, hallutsinatsioonid.

14 päeva Narva-Jõesuus karantiinis seisma. Selle korralduse täitmise üle pandi valvama üks orduametnik koos talupoegadega. Tõve ägedat ja kiiret kulgu iseloomustab järgmine juhtum: Tallinnast Narva suunas välja purjetanud laevnik Olef Witte haigestus kogu meeskonnaga merel ja ekipaaž suri tervenisti. Sama aasta sügissuvel kordas Narva raad uuesti oma soovitus Tallinna kaupmeestel parem kodulinna jääda, sest nende tulek Narva võiks põhjustada kaubavahetuse katkemist venelastega (17).

Rängalt tabas Eesti territooriumi, peamiselt selle lõunaosa, higitõve epideemia 1551. a., kusjuures Tartus ja selle ümbruses kolme kuuga olevat surnud umbes 14 000 inimest. Kogu elanikkonnast olevat alles jäänud vaevalt kolmandik (2).

Rõuged

Rõugete massiline levik Eestis algas arvatavasti XVI sajandi keskel. Tõbi ei jätnud kedagi puutumata. Nagu kõnelevad omaaegsed andmed, suri rõugehaigeist umbes viiendik, invaliidistumisest ja ilukaotusest kõnelemata (4). On arusaadav, et eriti raskeid kaotusi põhjustasid rõuged just lihtrahva seas, kus valitsesid rasked elutingimused.

Selle laastava nakkushaiguse loomulikku kulgu ei püütud kuni XVIII sajandi II pooleni takistada. Siis aga jõudsid ka Baltimaale kuuldused kaitsepookimisest või nagu seda tollal nimetati — «inokulatsioonist» (praegusaegse terminoloogia kohaselt — variolatsioon). Meetod seisnes rõugevillikesest võetud materjali viimises terve inimese organismi, millega taheti esile kutsuda kergema kuluga rõugevorm. Raskelt kulgev reaktsioon, mis eriti nõrgematele subjektidele ohtlikuks kujunes, põhjustas aga sageli varioleeritute surma. Seda soodustas veel kaitsepookimiste algaastail praktiseeritud nn. eelkuur, mille vältel inimesi nädalate kaupa näljutati. Peale selle muutusid varioleeritud reaktsiooni ajal ohtlikuks ümbritsevatele inimestele, teiste sõnadega — neist kujunesid välja ajutised nakkusallikad. Vahel ei andnud rõugepanek oodatud efekti. Pahatihti selgus, et oskamatu varioleerija oli tarvitanud pookematerjali, mis võetud tuulerõugehaige villikesest (23). Samas võis variolatsioon lõppeda traagiliselt. Sellisest juhust kirjutab tuntud publitsist August Wilhelm Hupel oma teoses «Topographische Nachrichten»: ühes mõisas surnud kõik, kellele rõugeid pandi

(37). Kui lisada, et igasugustest hirmsatest kuuldustest ehmunud rahvast ka vaimulikud ja vennastekoguduse jutlustajad inokulatsiooni vastu üles kihutasid, saab meile inimeste esialgne vastuseis rõugepanekule arusaadavaks. Negatiivse suhtumise mõju andis end eriti tugevasti tunda esimestele rõugepanijatele.

Eesti territooriumil viis esimese variolatsiooni läbi Tartu arst August Schulinus jaanipäeval 1756. a. Tema eeskujule järgnesid peagi mitmed teised arstid, aga ka meditsiinilise erihariduseta inimesed. Viimaste hulka kuulus Torma kirikuõpetaja Johann Georg Eisen, kelle peamiseks teeneks oli suurearvulise rõugepanijate kaadri väljaõpetamine lihtrahva hulgas (23).

Tallinnas hakkas esimesena rõugeid panema dr. med. Peter Friedrich Körber (13). Kahjuks puudub täpse aja kindlaksmääramiseks vajalik andmestik. Peame siiski eeldama, et ta alustas varioleerimist pärast 1756—1758. a., sest enne seda viibis ta üliõpilasena väljaspool Eestit.

Näib, et Tallinna elanikud suhtusid rõugepanekusse eriti eitavalt. Polnud ju võimalik rakendada linnakodanike juures sundmeetodeid nagu mõisates. Ega siis põhjusega lasknud rõugepaneku suur soosija Katariina II pidada 21. XI 1771. a. Peterburis saksakeelse eriteemalise jutluse, milles pastor Joachim Christian Grot püüdis kõiki kristlasi veenda, et rõugeid ei tule vaadata kui jumala karistust, vaid nende vastu tuleb võidelda. Jutluse tekst trükiti aga Tallinnas ja raamatukest levitati peamiselt Balti kubermangudes (25).

Tallinna avalik arvamus, kui selle esindajaks võib pidada kohalikku nädalalehte, astus kõigele vaatamata äärmiselt teravas toonis välja rõugepanemise vastu. 1784. a. ilmus ta veergudel «kogenud arsti, härra Parisé» negatiivne arvamus variolatsiooni kohta (tõlge): soovitati rõugete vältimiseks parem võtta lahtisteid ja ajada välja soolenugilised (91). Lausa ässitava iseloomu aga amavad aastatel 1791 ja 1793 avaldatud juhtkirjalaadsed artiklid, mille anonüümsed autorid nõudsid rõugepaneku keelu alla panemist ja varioleeritute linnast väljasaatmist (102).

Näib ometigi, et mitte kõik ei jaganud «Revalische Wöchentliche Nachrichten» külgedel esitatud mõtteid. Nii märgib linnarst Hermann Bluhm juba 1790. a., et enam ei suhtuta rõugepanekusse nii halvustavalt. Koguni vastupidi: meeeldi oldavat nõus nii 8-päevase eelkuuriga kui ka operatsiooni ene-

sega. Seejuures inokuleeriti nii 5-nädalasi lapsi kui ka täiskasvanuid (12). Võimalik, et kaitsepookimiste populaarsemaks muutumisele aitasid kaasa Tallinnas eriti raskelt kulgenud ja teiste nakkushaigustega tüsistunud røugeepideemiad, mis 1774. kuni 1789. a. igal aastal peale 1776. a. kordusid.

Kui 1797. a. asutati keskne meditsiiniline organ — Eesti-maa kubermangu arstivalitsus, hakati røugepanekut organiseerima tsentraliseeritult, mis kahtlemata teatud määral kaasa aitas elanikkonna røugetesse haigestumise ja suremuse vähene-misele.

Inglise arsti Edward Jennerit on sageli nimetatud røugepaneku avastajaks. Tegelikult kasutas ta oma kuulsas eksperimentis — avalikul vaktsineerimisel 1796. a. — juba ammu ja mitmel maal tuntud rahvameditsiinilist võtet: nakatada inimest veiserøugetega, et sel teel pääseda tõelistest røugetest. Veiselümfii kasutamine toodi Venemaale Balti kubermangude kaudu. Riias pani esimesena «uusi røugeid» dr. med. Otto Huhn aastal 1800 (14). Tallinnas peeti kuni viimase ajani esimeseks vaktsineerijaks dr. med. David Harderit ning ajaliselt olevat see toimunud 1802. a. (I. Brennsohn jt.). Ometigi on õnnestunud tõestada, et røugeid veiselümfiga pani Tallinnas esimesena Harju kreisiarst Gottlob Andreas Friedrich Schütz. Tema ettekandest Eesti kubermangu arstivalitsusele 11. XII 1802. a. selgub, et ta oli tegelnud vaktsineerimisega juba kakss aastat (209). Seega pidi esimene vaktsinatsioon Tallinnas toimuma kas 1800. a. lõpus või 1801. a. algul. Igal juhul tehti seda siin varem kui Moskvas (seal 1. X 1801. a.).

Võib arvata, et veiselümfii tõi Inglismaalt Tallinna siinne kaupmees Paul Wistinghausen, kelle vend elas Inglismaal ja kellel olid selle maaga eriti tugevad ärisidemed. Kindlasti aga müüdas ta veiselümfii 1802. a., millele osutab vastav ajalehekuulutus (122). Peagi asuti kasutama nn. humaniseeritud pookematerjali, s. t. võeti lima vaktsineeritute røugevillikes-test. See meetod või tollal põhjustada raskeid haavanakkusi ning mitmete nakkushaiguste ülekandmist ühelt inimeselt teisele.

1802. a. lülitusid üldiselt kõik arstid vaktsinatsioonikampaaniasse, kusjuures eriti paistis oma aktiivsusega silma D. Harder, tollal veel staabikirurg. Alates 27. X 1802. a. kuulutas ta mitmeid aastaid ajalehes, lubades soovijaid tasuta vaktsineerida ning avaldas inimesuguseid røugepanekut populariseerivaid teateid (123). Rahva usalduse võitmiseks kordas ta E. Jenneri

Vastupropaganda rõugepanekule Inglismaa 1802. a.
Levitatud pilkepildis on kujutatud E. Jennerit.

eksperimenti, viies oma 4-aastasele pojale $1\frac{1}{2}$ aastat pärast vaktsineerimist nahasse rõugehaigelt võetud mäda. Laps ei haigestunud (124). Katset ei tohi pidada südametuks riskeerimiseks, vaid sügavalt humaanseks aktiks. Arstina oli D. Harder kindlalt veendunud vaktsinatsiooni efektiivsuses. Vaktsineerimise probleemile on pühendatud ka tema doktoriväitekiri.

Alates 5. I 1805. a. alustati Tallinna Priihospidalis organiseeritult vaktsineerimist, mida toimetas arst Samuel Reinhold Winkler (127). Protseduur oli tasuta. Sama aasta 29. juulil sai Eestimaa tsiviilkuberner kätte ukaasi, milles käsitletakse rõugepanemise käiku impeeriumis. Seejuures oli eriti ära märgitud Tallinnas valitsev ebarahuldav olukord. Lähetanud ukaasi edasi kubermangu arstivalitsusele, nõudis kuberner kaaskirjas vaktsineerimise propageerimist jumalateenistustel (221).

Keiserliku ukaasiga 3. V 1811. a. asutati kõigis Venemaa kubermangudes ja kreisides rōugekomiteed, et energilise haardega läbi viia massiline vaktsineerimine ning taotleda edaspidi üldist, sajabrotsendilist rōugepanekut. Aktsiooni raskendas keeld kasutada sunnivahendeid. Ometi saavutati mõndagi: asuti õpetama vaktsineerimistehnikat koolide lõppklasside ja ämmaemandate kursuste õpilastele, premeerima edukamaid rōugepanijaid jne. Paremaid tagajärgi vaktsineerimises saavutasid kreisiarstid, kuna Tallinna meedikud piirdusid tihtipeale vaid mõne üksiku vaktsinatsiooniga poolaastas.

On üpris huvitav, kui paljud tänapäeva inimesed teavad, et rōugeid varem ka rubideks nimetati. See sõna ei ole eesti algupära, vaid ülekanne omaaegsest meditsiinilisest terminoloogiast, mis siinsete meedikute vahendusel moonutatult meie keelde sattus. Tema algne tähendus võis olla «punetav lööve», sõnadest «ruber» — punane või «rubens» — punetav. Väite tõenäolisusele viitab ka sõna «rōuged» algne kuju — «ruuged», s. t. punased, punetavad.

Sõna «rubid» on tänaseni meie keeles püsinud, kuigi lühenenuna, haigusenimes «leetrid», mis algselt kõlas «leet(jad) rubid», s. o. lõkendavad rōuged (leet=lōke). Teisal hüüti leetreid «läätša sugu rubideks», s. t. rōugeteks, mille lööbe elemendid on läätsjad. Ka see pikk nimetus võis lüheneda «leetriteks».

Tõelisi rōugeid nimetati vanadeks, suurteks, mustadeks, päris-, jumala-, maa- või isarubideks (-rōugeteks). See kõik viib arvamusele, nagu oleks vanasti peetud nii leetreid kui rōugeid ühe ja sama haiguse erivormideks, millele lisandusid veel tuulerōuged või -rubid. Ja nii see tõeliselt oligi — alles XVII sajandi II poolel hakati neid difterentseerima.

Huvi pakuvad ka mõned teised arhailised terminid: rōugearmilist nimetati rubelikuks, vaktsineerimist aga kutsuti saksa-, vari-, varjajate, uute, hoidjate, vagade või panemise rōugete (ehk rubide) panemiseks jne.

Gripp ja sesoonikatarrid

Külmetushaigused näisid olevat tallinlaste sagedased külalised. Omaaegne linnaarst H. Bluhm, kes avaldas trükis ülevaate enam levinud haigustest Tallinnas XVIII sajandi eelviimasel aastakümnel (12), ei jäta ühelgi aastal märkimata mitmesuguste

palavikkude massilist esinemist. Tolleaegse asjakäsituse ja nomenklatuuri kohaselt ei olnud palavik haiguse üks sümptomidest, vaid haigus ise. Palavikke oli mitmesuguseid: põletikuline, katarraalne, lööbeline, reumaatiline, roiskumis-, närvi-, limapalavik jne.

Miks siis ei nimetatud haigusi tänapäevaste nimedega? Omaegsed arstid tõlgendasid haiguste tekkepõhjusti ja nende olemust hoopis teisiti, vääralt. Et meditsiin ei olnud veel jõudnud bakterioloogiani ja reaalse patoloogia tunnustamiseni, seletati kõike humoraalteooriaga, mis valitses veel möödunud sajandi esimesel poolel. Selle järgi põhjustasid haiguslikke nähte kehamahlade omavahelise tasakaalu häired jne. Mahlu väideti olevat neli: veri, lima, must ja kollane sapp. Tüüpilisema näitena tolleaegsest arusaamast olgu esitatud Tallinna arsti S. R. Winkleri lause ühest väljaandest 1793. a. (178): «... palavik saab meie kehas alguse, niipea kui sapp või lima muutuvad teravaks ja seetõttu hakkavad närve ärritama.»

Paljusid «palavikke» tuleb vaadata kui külmetushaigusi või grippi nende mitmetes erivormides, millele viitavad küllaltki üksikasjalised omaaegsed haiguskirjeldused. Juba täpsemat nimetust — *influenta*, mida veel nüüdki mõnes riigis kasutatakse gripi tähenduses — kohtame Tallinnas XVIII sajandi lõppaastail üha sagedamini. Seda tarvitas ka kubermangu arstivalitsus oma ringkirjades, millest erilist huvi pakub haiguse tunnuseid ja ravi kirjeldav ning ka kohalikus ajalehes avaldatud teadaanne. Selles küllaltki põhjalikus ja teraapia ajaloo uurijale huvi pakkuvast ringkirjas anti arstidele korraldus hoida arstivalitsust epideemia kuluga pidevalt kursis (117).

Gripi nakkusohtlikkus oli sajandivahetusel tuntud. Kui augustis ja septembris 1801. a. Märjamaa kandis gripitaud puhkes, pidas Lääne kreisiarst Eberhard Mickwitz vajalikuks haiged tervetest eraldada ning nõudis seda mõisnikelt. Haiged talupojad koondatigi ajutistesse «haigemajadesse» (207). Vaevalt aga Tallinnas selline eraldamine oleks võinud kõne alla tulla juba puhtorganisatsiooniliste raskuste tõttu.

Selliste hädade puhul ütles omaaegne eestlane, et tal on «viha magu¹⁴ suus, viha nagu sapp ja luu-kondi valu». Kui sellele lisandusid katarraalsed nähud hingamisteedes, räägiti «pistihaugusest» või «rinnapistist». Loomulikult võis talupoeg «pistihauguseks» pidada ka pleuriiti, rodevaheliste närvide valu-
sid jm.

¹⁴ Magu — siin tähenduses *maik*, *maitse*.

Soolenakkused ja toidutoksikoinfektsioonid

Düsenteeriat pidi ilmselt kaunis sageli esinema, eriti suvisel soojal ajal. Selle takistamatule levikule aitas loomulikult kaasa vale arusaamine nakkusmehhanismist. Düsenteeriat arvati tekitavat «aur, mis eritub keha pinnalt ja väljaheidetest». Seepärast ei nõutud ei vee keetmist ega käte pesemist. «Et düsenteeriline materia eraldub peamiselt uriini ja higiga, tuleb anda uriinihulka suurendavaid ja higistama ajavaid vahendeid, et mahlad mitte sooltesse ei satuks ega kõhulahtisust ei põhjustaks» jne. (178).

Eesti keeles kutsuti düsenteeriat kõhutõveks ehk veritõveks.

On avaldatud arvamust, nagu oleks koolerat esmakordselt Tallinnas täheldatud alles XIX sajandi II veerandil (I. Brennsohn jt.). Ometigi võime arvata, et see laastav nakkushaigus võimutses siin juba märksa varem. Nimelt kirjeldab H. Bluhm (12) rasket taudi, mis möllas Tallinnas vastu talve 1788. a. Samal aastal alanud sõda Rootsiaga nõudis sõjalaevade meeskondade suurendamist. Kui jõudis aeg sõjalaevastikku talvekorterisse panna, tuli Tallinna 8000 elanikule lisaks korteritesse paigutada 12 000 sõjaväelast. Sundmajutamise teel rahvastati lubamatult üle eriti eeslinnad, mille elanikeks olid peamiselt eestlased. Olukord muutus hügieenilises ja epidemioloogilises mõttes kriitiliseks. Peagi algas taud, mida H. Bluhm on nimetanud kõhutõveks. Väga täpselt esitatud haiguskirjeldus aga ühtib täielikult koolera omaga. Selle kasuks kõneleb ka nakkuse kiire levik ja massilised surmaohvrid, kusjuures terved majatäied inimesi surid; sõjaväelased aga, kes ootasid haiglate uste ees, heitsid hinge samas paigas sageli 10—15 kaupa.

Mõneti võib seejuures desorienteerivana mõjuda H. Bluhmi esitatud kirjeldus näljaste talupoegade samaaegsest haigestumisest. Seoses sõjaga oli alanud suur elukallidus ja raske näljahäda. Kõigele vaatamata valmistati ülimalt defitsiitset viljast viina, mis olukorda veelgi halvendas. Maainimesed müüsid oma allesjäänud varanduse ning tulid hulganisti linna kerjama. Siin eeslinnades nad ka surid, nii et mõnel hommikul leiti 6—7 talupojalaipa otse vankrite peal, ihul lööve. Koolera kulgeb ju lööbeta! Aga kas ei võinud samal ajal maal valitseda ka tähniline tüüfus? Eraldab ju H. Bluhm selle

tõve eelmisest, pannes omaaegse diagnoosi: «närvitüüfuse ja limapalavikuga komplitseerunud roiskumispalavik.»

Pole kahtlust, et tallinlased kannatasid ka kõhutüüfuse all, kuigi seda tollal tänapäevase nimega ei mainitud, vaid ilmselt limapalavikuks kutsuti.

Tuberkuloos

Kindlasti tuleb arvata, et suur osa rahvastikust kannatas tuberkuloosi, eriti aga kopsutuberkuloosi all. Seda haigust soodustavad tegurid olid kõik olemas: lihtrahva kitsad korteriolud, halvavad elamis- ja toitumistingimused, kurnav ja puhkuseta töö — sageli madalates, rōsketes ja suitsustes ruumides, nakkusohtlike tuberkuloosihaigete elamine tervete seas jne. jne. Sellele vaatamata ei leia me tolleaegsest literatuurist ning dokumentidest vastavat diagnoosi. Küll aga peame eeldama, et tuberkuloos mahutati mõistete alla nagu kurtumus, rinnahaigus, mitmesugused palavikud jne. Seega puudub faktiline võimalus enam-vähem kindlaid piire tõmmata.

Zoonoosid

Zoonoosidest, s. t. nakkushaigustest, mis loomulikud tingimustes on omased mitte ainult inimestele, vaid ka loomadele, on käesoleva peatüki alguses käsitletud juba k a t k u.

Peale selle on olemas andmeid teistegi selle rühma nakkushaiguste kohta minevikus. M a r u t õ v e s t on näiteks Tallinna nädalalehes 1791. a. ära toodud terve artikkel, milles tutvustatakse «lihtsat vahendit hullunud või väga ärritatud loomade hammustuste kurbade tagajärgede vastu», mida kasutanud Poola kuninglik ihuarst v o n M o n e t a. Soovituse absurdus avaldub juba esimeses punktis, milles kästakse haavale kohe peale raputada mulda, liiva või tubakat, et «süljekihvt sellesse imbuks». Järgmistel päevadel aga peeti vajalikuks haavale asetada salvi õlleäädikast ja võist ning sama ravimit ka 4 korda päevas 5 supilusika kaupa sisse võtta. Kui veel ohtralt juua limonaadi, äädikat, õlut ja lahjendatud veini ning loobuda lihast ja kangetest alkoholsetest jookidest, olevat paranemine garanteeritud 9 päeva jooksul. Eeltingimuseks seejuures oli, et kannatanu ei tohi muretsema hakata, erutada või raevutseda, mis võivat mõjuda surmavalt (100).

Artikli autori väide, nagu terveneks inimene dekaadi vältel, võib olla õige ses mõttes, et haav tõesti kinni kasvas. Me ei tohi aga unustada, et marutõve peitejärk kestab 15—60 päeva. Seega võisid haigusnähud avalduda alles tunduvalt hiljem.

Järgnev näide pärineb küll Tallinnast kaugelt Virumaalt, kuid pakub siiski huvi: 21. VII 1813. a. tuli Selja mõisa marutõbine hunt ja hammustas 2 täiskasvanut, 3 last, 11 hobust, 1 varssa, 4 lehma, 4 härga, 3 vasikat, 15 siga ja 2 lammast. Kohale sõitnud Viru (endine Lääne) kreisiarst Eberhard Mickwitz las kis hammustushaavu põletada hõõguva rauaga ja pesta kange soolalahusega, hiljem määrada teatud salviga. Ka sissevõtmiseks oli ordineeritud ravimeid. Tallid ja laudad käskis ta korralikult puhastada, pesta seinad, latrid ja laud ja sõimed kange tuhaleelise, soolalahuse ja lubjaveega ning põletada loomadel all ja ees seisnud heinad-õled.

Kuus nädalat kestis ravi kreisiarsti valve all. Loomulikult ei olnud sissevõetavatel medikamentidel mingit toimet marutõve viirusele. Ratsionaalseks tuleb aga pidada lautade puhastamise üritust, vahest ka hammustushaavade põletamist ja soolalahusega töötlemist inimestel ja loomadel.

Inimohvrid oli ainult üks: 62-aastane mees, keda hunt oli hammustanud kätest, kaelast ja ülahaulest ning kes oli keeldunud igasugusest ravist. Loomadest aga surid 6 hobust, 1 varss, 1 lehm, 2 härga, 3 vasikat, 7 siga ja 1 lammas.

Hajusalt esines s i b e r i k a t k, mida nimetati tollal s i n i v i l l i k s. Esimesi kirjalikke andmeid selle tõve kohta leiame enne katkuepideemiat 1710. a. (4). Näib, et siberi katku haigestusid peamiselt maainimesed. Nakkuse levimist soodustasid loomulikult ühelt poolt toleaege profülaktilise meditsiini küündimatus, teiselt — täielik teadmatus nakkuse mehhanismi suhtes. Arvati, et siberi katku tekitavad halb õhk korteris, mustus ja räpatus ning riknenud kalade söömine. Raviks soovitasid arstid sisse võtta oksevahendeid, asetada «villile» elusalt nülitud ja pooleks lõigatud kärnkonn (178) jne. Ilmselt peeti vastava infektsiooni ohtu üsna aktuaalseks, sest 1799. a. avaldas Tallinna nädalaleht «Revalische Wöchentliche Nachrichten» Eestimaa kubermangu arstivalitsuse informatsioonilise artikli siberi katku ravimise kohta ja selle haiguse üldise iseloomustuse (116). Peab ütleva, et oma aja kohta olid esitatud nõuanded põhijoontes üsna mõistlikud.

1798. a. tekitas ärevust teade Virumaal puhkenud nn. m u h u t a u d i kohta, millesse nakatusid nii hobused kui ka

inimesed. Taudi levimiskiirus ja ohvrite arv oli suur (204). Arstivalitsuse ringkirja järgi otsustades (114), mis avaldati 1798. a. Tallinna nädalalehes, kasutati muhutada vastu mitmesuguseid kahtlasi ravivõtteid: tõrvaga, õllega, tubakaga ja vaseroostega määrimist ning koguni amulettide kandmist. Seejuures katsetati nimetatud vahendeid isegi arstivalitsuses ja tehti ametlikult teatavaks nende sobimatus. Samas soovitati nakkuse vältimiseks hoiduda puudutamast haigestunud loomi või loomakorjuseid, läheneda neile vajadusel ainult pealtnähtavalt küljest, katta loomade toitmisel oma suu ja käed ning hoida suus äädikat. Nagu näeme, on nõuanded epideemiatõrje mõttes igati ratsionaalsed. Ravimitena peeti otstarbekaks kasutada sümptomaatilisi vahendeid, lahtisteid ja oksevahendeid.

Teisi nakkushaigusi

Laste nakkushaiguste kohta võetakse eraldi sõna vastavas peatükis, ühenduses laste suremusega (vt. lk. 143).

XVIII sajandi II poolel ilmunud trükiteostes ja mõnedes dokumentides leiavad laste nakkushaigustena mainimist *lähakõha*, epideemiline parotiit (tollal nimetati seda meie rahva seas *seatõveks*, kuna nimetus «mumps» tekkis tunduvalt hiljem), *leetrid* (haiguse nimetuse kohta vt. lk. 49), *tuulerõuged* ja *sarlakid*. Ka viimati nimetatul oli rida paralleelväljendeid: *kurgu tõvega rõuged*, *helkjad rõuged*, *helkijad rubid*, *elkjad*¹⁵.

Meie territooriumil oli levinud arvatavasti ka *malaaria*, mida rahvas *külm- või hallatõveks* kutsus. Mõned nimetasid seda *halla sõitmiseks*.

Roos (tollal ka *rois* ja (*h*)*eliting*) näib olevat olnud päris sageli esinev nakkushaigus. On mõistetav, et kaasaegsed autorid märkisid roosi peamiselt lihtrahva haigusena: kurnatud organism muutis inimesed nakkusele vastuvõtlikumaks ning töö juures saadud nahavigastused osutusid töötlemata jäämisel sobivaiks sissetungivärvavaiks streptokokkile. Arvati, et roos tekib ehmatusel. Ka ravi oli ajale iseloomustav: punetavaid piirkondi nahal (kahjustatud nahaosi) soovitati määrida jahu või kriidiga, katta see suhkrupea sinise ümbrisepaberiga «auramise vältimiseks», sisse võtta lahtisteid ja oksevahendeid jne. (178).

¹⁵ *Helkjas* = erepunane, sarlakpunane.

Epideemiatõrjeüritusi

Peale eelnenud alapeatükkides esitatud epideemiatõrjeürituste, mis sageli on osutunud efektiivseteks ja otse tänapäevalikult ratsionaalseteks, võiks tuua veel mõningaid andmeid XIX sajandi esimestest aastatest, mis tõestavad, et taudide levimise takistamiseks ei astunud samme mitte üksi sellega spetsiaalselt tegelev organ — Eestimaa kubermangu arstivalitsus, vaid ka kubermanguvalitsus.

1802. a. pidas Eestimaa kubermanguvalitsus vajalikuks teatada koguduste ülemvõormündritele, et ta pole rahul olukorraga, mis tekkinud seoses ühe varasema korralduse täitmata jätmisega. Nimelt oli kubermanguvalitsuse teadaandes Eestimaa koguduste ülemvõormündritele 17. IV 1797. a., 5. punktis öeldud: «Kui mõnes kihelkonnas on märgata külgehakkavaid haigusi, tuleb sellest viivitamatult kubermanguvalitsusele teatada, kes siis haigikohtunikkude kaudu vajalikud korraldused teeb.» Selleni kästi võormündritel hoolt kanda, et mõisnikud teeksid kõik, mis võimalik taudi edasise leviku vältimiseks. Nagu aga olevat selgunud, ei olevat sellele käsule tähelepanu pööratud, mistõttu nakkushaigused on oma algsetest kollektist võinud väljuda ja levida ümbruskonda. Alates edaspidisest kohustati antud korraldust täpselt täitma (221).

14. I 1813. a. kirjutas Eestimaa kuberner B. J. Uexküll alla publikatsioonile, mille sisu on lühidalt järgmine: Et talupoegade magamisasemeks on ainult hein ja õled (!), kästakse võimaliku nakkushaiguste leviku tõkestamiseks põletada hein ja õled, millel lamanud haiged või surnud. Nende kasutamist loomade toiduks ei tohi lubada. Haige või surnu seljast võetud särki tuleb enne pesemist 8 päeva järjest külmas vees leotada. Ringkirja täitmise üle pidid valvama politseivõimud. Rahvale teatamiseks kästi seda korduvalt kirikutes ette lugeda (221).

Teatud mõttes tuleb pidada epideemiatõrjeliseks ka Tallinna politseivalitsuse korraldust, mis avaldati kolmes kohalikus keeles 27. VI 1813. a. Selles hoiatati kodanikke, et nad oma koerad ketis peaksid, sest vastasel korral «lüüakse penid maha» politseikordnikkude poolt (149).

Skorbuut

Skorbuut on avitaminoos, mis tekib askorbiinhappe puudusest organismis, järelikult C-vitamiini vaese toidu tarvitamisest.

Nii I. Brennsohn (13) kui ka F. Amelung (2) märgivad, et skorbuuti esines Eesti aladel eriti ohtralt XVI sajandil ja XVII sajandi I poolel, kusjuures peamiselt kannatanud selle all saksa soost inimesed. Viimati nimetatud väidet aga ei kommenteeri kumbki autor. Mis siis võis olla põhjuseks, et eestlane, kelle söögilaud oli ometi mitu korda vaasem valitseva klassi omast, kannatas skorbuudi läbi vähem?

Võib arvata, et I. Brennsohni ja F. Amelungi väide põhineb näilikkusel. Hästi toidetud ja muretult oma päevi lodevas elus mööda saatval saksal oli kahtlemata rohkem aega ja võimalusi tähelepanu pühendada oma haigustele ning rahutust äratavatele haigussümptomidele kui surmani väsinud ja tuimuseni kurnatud eestlasel-orjal. Samuti teame, et arstide abi otsisid rõhuvas enamuses ikka sakslased. Seega on loomulik, et skorbuudi esinemist fikseeriti just nendel.

Teiselt poolt aga tuleme puhtloogilise järelduseni: eestlase toit pidi olema askorbiinhapperikkam kui sakslasel. Esialgu tundub see nonsensina — kuidas sai nälgival pärisorjal või viletsal linnatöölisel olla täisväärtuslikum toit. Tegelikult olid ju saksal kõik võimalused tublisti süüa ja seda ei jätnud ta muidugi kasutamata. Kaasaegsed kroonikakirjutajad ning kommenteerijad kirjeldavad, kuidas rüütlite ja kaupmeeste laud nõtkusid roogade raskuse all: «Ja seal mõisas ja veel teisteski oli niisugune prii pidu, et seal peaaegu iga nädal üks suur loom tapeti ja palju lambaid, tallesid, kanu ja hanesid. Ja pannid ja katlad ei saanud terve aasta tulelt ära... Aga orduhärrade lossides, kus sissetulekud suuremad olid, käis asi palju vägevama hooga ega peetud seal ka lihtsa tallipoisi ja teenri ees keldriust kunagi lukus, ja need lakkusid seal päevad-ööd läbi kuni kevaditi hulgani hinge heitsid.» Teisiti polnud lugu linnades (160).

Kuid üks olnud see toit ikka vaid valk, süsivesikud ja rasv. 1761. a. aga ütleb Tallinna arst P. F. Körber, et eestlased söövad kevaditi meeeldi ohakaid, pujusid ja muid metsataimi (57). Balti-sakslane Chr. H. J. Schlegel mainib, et XIX sajandi esimestel aastatel valmistanud meie talupojad suppi kõrvenõgestest ja hapuoblikatest (164). Neid askorbiinhapperikkaid tooteid pidas tollaegne saks loomatoiduks. Tegelikult säätsid sellelaadsed näljaroad eestlast skorbuudist. Kuigi viimased

tähelepanekud pärinevad XVIII sajandi II poolest ja XIX sajandi algusest, pole kahtlust, et ka varasematel aegadel pidid rohelised taimed — olgugi häda sunnil — olema talupoja ja linnaestlase toidulisaks. Noorte männikasvude söömine oli aga vana tava, mida mõned vanainimesed mäletavad veel praegugi.

Skorbuut polnud sugugi haruldane Tallinnas XVII sajandi II poolel ja järgneval sajandivahetusel, mil mitmed siin peatunud rändarstid ja -kaupmehed pakkusid skorbuudivastaseid vahendeid (peamiselt skorbuudinähtude vastu suukoopas).

Admiraliteedi Tallinna sadamavalitsus ostis aga kohalikult elanikkonnalt kokku sadade puudade viisi kuusekasve, millega varustati sõjalaevu XVIII saj. lõpul enne väljumist suvisele navigatsioonile (221). Vaatamata sellele ettevaatusabinõule, ei suudetud askorbiinhapperikaste kuusekasvudega ära hoida madrustel tekkivat skorbuuti. Nii oli 1802. a. märtsis Tallinna Merevähospidali 234 haigest 121 skorbuudis (192).

Parem polnud olukord ka jalaväes. 1798. a. lamas Tallinna garnisoni kuuluva Eckbaumi musketäride polgu laatsaretis (seisuga 10. VI) 267 skorbuudihaiget. Kreisiarst P. F. Körber määras haigetele sissevõtmiseks keedist võililledest, männikasvudest, kadakamarjadest ja ristikust. Lisaks anti veel tõmmist kummelitest ja männiekstraktist, äädika ja piirituse segu jne.

Uute haigestumiste vältimiseks ja rivis püsivate, kergeid skorbuudivorme põdevate musketäride ravimiseks käskis dr. P. F. Körber anda sõduritele aedvilja ja rohelisi taimi (203). Kindral Eckbaumi korraldusel saadeti sõdurid metsa ja aasadele arsti soovitatud taimi koguma. Kuu aega pärast P. F. Körberi visiiti teatas polgu kirurg C o n r a d i kirjalikult, et kogutud on ligi 370 naela ravimtaimi: koirohtu, raudrohtu, ristikut, männikasve, leedripuu õisi, paiselehti ja võililli (205). Teatavasti sisaldavad neli esimest tuntaval hulgal askorbiinhapet, leedripuu õied aga rutiini, mis vähendab vere imbumist läbi kapillaaride seinte (skorbuudi üheks tunnuseks on just sel teel tekkinud nahasisesed verevalumid). Loomulikult ei olnud sellest teadlikud ei P. F. Körber ega tema kaasaegsed. Nad ordinerisid nimetatud ravimeid, tuginedes inimpõlvede vältel omandatud ja edasi antud kogemustele, suutmata teaduslikult seletada selle või teise vahendi toimemehhanismi.

Skorbuudivastaste ravimtaimede korjamist organiseerisid ka Tallinna Mereväh- ja Maavähospidalide apteegid, kus kogutud materjalist valmistati mitmesuguseid ekstrakte, mahlu ja kisselle (208).

Sügelised

Tänapäeval on see parasitaarne nahahaigus muutunud meil päris haruldaseks, kuid veel saja aasta eest ning enne seda esinesid sügelised massiliselt. Arstid eeldasid XVIII sajandi II poolel küll, et sügelised on teatud mõttes nakkavad, kuid pidasid nende põhjustajaks siiski röskeid kortereid, räpasust, amoraalset eluviisi ja eelkõige «kehamahlade saastumist». Seoses oma ajale iseloomuliku humoraalteoreetilise tõlgendusega ordineeriti sügeliste puhul okse-, higistamis- ja uriinihulka suurendavaid vahendeid. Väliste ravimite osas satume siiski väävlipreparaatidele, mis tänapäevalgi pole oma tähtsust sügelistevastase ravimina kaotanud (178).

*

Inimesi, eriti vaesemaid, vaevasid ka reumatism, mitmesugused südamehaigused, kuna «mittesaksa» naised kannatasid krooniliseks muutunud günekoloogiliste häirete all. Viimaste tekkimine ja arenemine on kergesti seletatav naise raske töökoormaga, paratamatu külmetamisega tööl ning korduvate sagedaste sünnitustega. Sünnitamist kodust väljas — põllul — ei peetud seejuures millekski erakordseks. Vähe sellest: tulnud koju, pidi naine tegema ära kõik hädapärasemad tegemised-toimetamised ja kandma hoolt nii uue maailmakodaniku kui ka ülejäänud lastekarja eest.

Oma hädad ja tõved olid ka jõukatel — neil, keda ajalehes «Revalische Wöchentliche Nachrichten» (1775, nr. 25, 26 ja 27 avaldatud kirjutises kliima mõjust inimesele) on iseloomustatud järgmiselt: «... kes on kõrgemast seisusest ja kelle päeva-töö seisneb vaid mõtete heietamises oma tervise üle, kogu aja akna juures seisemises ja ilmamuutuste jälgimises.» Neid piinas rikaste ja paljusööjate tõbi — *p o d a g r a*, nad kannatasid ka maokatarride ja rasvumise all.

Selline on pealiskaudsete joontega visandatud pilt ajast, mida nii mõnigi tänapäeva inimene iseloomustab kui perioodi, mil kõik inimesed olid terved ja tugevad. Ja kahtlemata on neil teatud mõttes õigus — ellu võisid tollaegsete tingimuste juures jääda tõesti vaid vastupidava organismi omanikud.

III. Neist, kes tallinlast ravisid

Tänapäevaste arusaamade järgi peaks arvama, et käesolev peatükk jutustab arstidest. Kummatigi tuleb sellesse arvamusse sisse viia ulatuslik ja üsna ootamatu korrektiiv, sest valdaval osal käsitletavast perioodist tegeles arst ainult sisehaiguste ravimisega, kuna kirurgiat viljelesid habemeajajad ja saunamehed.

Arst tundis küll kirurgia aluseid, kuid verine käsitöö, nagu seda nimetati, oleks talle olnud häbiks. Mõnes ülikoolis oli arstivandesse lülitatud koguni punkt, mis keelas arstil haavu ja teisi vigastusi ravida. Arst ei eraldanud end sel kombel mitte ainult ühest kaalukamast meditsiiniharust, vaid ta oli faktiliselt eemal ka oma haigetest. Kuni XVI sajandini oli õpetatud meedikule diagnoosimiseks küllalt sellest, kui talle toodi näha haige uriini. Millist väärtust seesugune diagnoos omas, on kommentaaridetagi selge. Kui arst ise tuli haige juurde, siis katsus ta lisaks vaid pulssi. Juurdlemine haiguse olemuse üle ja individuaalne lähenemine igale juhule eraldi oli reformatsoonieelsele arstile võõras. Haiguspilt huvitas teda ainult sedavõrd, et see kattuks mõne omaaegse meditsiinikorüfee tsitaadiga. Juhatus haigevoodi juurde kaks meedikut, siis laskusid nad tunde kestvasse skoolastikaga põimitud ja tsitaatidest üle külvatud vaidlusse, unustades haige hoopiski.

Süüdi oli omaaegne meditsiiniline eriharidus, mis seisnes peamiselt Galenose, Hippokratese ja teiste suurmeeste tsitaatide pähetuupimises, vaidlusharjutustes ladina, kreeka ja heebreakeeles ning loomulikult omandatava sidumises teoloogias valitsevate dogmadega. Tundma õpiti mõningaid enam kasutatavaid ravimtaimi, aga ka anatoomiat. Seejuures ei lahatud inimlaipu, mis oli keelatud paavsti poolt, vaid sigu või ahve.

Professor luges lahkamisel ette mõnda kohast traktaati, nuga käsitses vastavaks puhuks palgatud habemeajaja, kuna üliõpilased tegevuseta kogu asjakäiku jälgisid.

Et esimene paberiveski Euroopas alles 1340. a. tööd alustas, polnud mõeldav õpikute paljundamine. Meditsiiniliste koolide lõpetajate teadmised jäid seetõttu loomulikult väga lünklikeks. Ja nii sündis arst, kelle kohta tabavalt ütleb kaasaegse laulukese fragment:

Ei osanud vist keegi eales
nii targalt oma kunstist kõnelda,
ja astroloogiat ning maagiutki teades
ta terveid tunde laskis haigel piinelda...

Algav renessansi võidukäik ei jätnud puutumata ka arsti-teadust. Reformatsiooni isaks meditsiinis peetakse õigustatult šveitslasest arsti Philippus Aureolus Bombastus Theophrastus von Hohenheimi (1493—1541), hüüdnimega Paracelsus. Tema põhiveendumuseks oli usk looduse jõududesse haiges inimeses, mida arst kogu oma osavusega pidi toetama. Baseli ülikooli professorina (1526—1527) keeldus ta pidamast loenguid ladina keeles ja viis oma õpilased haige inimese juurde. Ühtlasi propageeris ta paljude uute ravimite tarvitamist, kuna teadmisi pidas ta sõltuvaiks kogemustest ja eksperimentidest. Tema originaalsed mõtted ja vaated, mis edaspidi olid määratud teaduse arengut mõjutama, said talle saatuslikuks. Vihavaen ja tagakiusamine jälitasid Paracelsust kuni ta elu traagilise ja ilmselt vägivaldse lõpuni.

Katolitsismi aheldav mõjuvõim langes. Vanad dogmad heideti kõrvale ja asemele asusid eksperimenteerimine, vaba mõttekäik ja murrangulise tähtsusega avastused. Andreas Vesalius pani 1543. a. aluse peaaegu tänapäevasele anatoomiale, Miguel Serveto kirjeldas 1553. a. väikest vereringet, hollandlased — prillimeistrid Johann ja Zacharias Jansen leiutasid 1590. a. mikroskoobi, William Harvey õppis 1628. a. tundma vereringesüsteemi. Selle seni seletamata osa — kapillaare — tutvustas 1661. a. auditooriumile Marcello Malpighi jne. Kirurgia hakkas vabanema teraapia alluvusest ja põlatud seisundist. XVIII sajandi II poole arstid ei häbenenud enam opereerida ja võisid promoteeruda koguni kirurgiadoktoreteks.

Kõik viitab sellele, et uued tuuled üsna pea ka Tallinna jõudsid ja et sinne meditsiini tase Euroopa läänepoolsete linna-

dega võrreldes sugugi madalam polnud. Saabus ju valdav enamik arste veel XIX sajandi alguseski Lääne ülikoolidest, elukoha järgi peamiselt Saksamaalt. Teatud paigalseisu võis ehk täheldada vaid siis, kui mõni arst siin pikemat aega praktiseeris. Arvestades aga meditsiini suhteliselt aeglast progressi enne XIX sajandit, ei saanud mahajäämus olla suur ja nivelleerumine toimus järjekordselt uue meediku saabudes.

Kohalik arstikond aktiveerus märgatavalt XVIII saj. II poolel, mida näitab mitmete teaduslike ja populaarteaduslike teoste ilmumine. Sellal lähevad ülikoolidesse arstiteadust õppima ka esimesed Eestimaa noorukid. Eriti tähelepandavaks kujuneb Balti kubermangude arstide osavõtt rougepanekust, kusjuures Sise-Venemaa kubermangudest mitmeti koguni ette jõuti.

Vene, s. t. Moskva ülikooli lõpetajaid Tallinna arstide seas vaadeldaval perioodil ei olnud. Küll aga avaldasid kirurgia arengule Tallinnas mõju paljud vene kirurgiliste koolide lõpetajad, kes algul sõjaväekirurgidena, hiljem erus, siia tööle jäid.

1802. a. avati Tartus taas ülikool. Selle otsene mõju Tallinna meditsiinile vaadeldaval perioodil on siiski üsna kesine: Tartu ülikooli väljaande «Album Academicum» (35) andmeil oli ülikoolis kuni 1816. a. alguseni arstiteaduskonda immatrikuleeritud umbes 240 üliõpilast. Nende biograafiliste andmete kohaselt (13) aga asus neist selle ajani Tallinna tööle vaid 7.

*

Kuni XVI sajandi 20-ndate aastateni oli Tallinna arstikond kiriku mõju all. Veelgi enam: tuleb eeldada, et enamik arstidest olid ka ise klerikud. On selge, et meditsiin sai neis tingimustes astuda ainult rangelt ettemääratud teoloogilist rada mööda. Antiikaja arenev arstiteadus oli ju katolitsistliku fanatismi mõjul järsult pidurdunud ning taandunud mungakongi. Kloostrites õpetatav meditsiin oli väga kesise mahu ja sisuga, kusjuures peamiseks oli ravimtaimede kasvatamine ja tundmaõppimine kloostriaias ning mõningate meditsiiniliste teostega tutvumine. Hiljem kirjutasid mungad, kel teatavasti ajapuu dust polnud, aastate viisi käsikirjalisi koodekseid, mis enamalt jaolt on osutunud ümber- ja mahakirjutusteks veelgi vanemate autorite teostest.

Kloostrimeditsiini mälestusena on Tallinna arhiividesse jäänud selliseid käsikirjalisi koodekseid. On põhjust arvata, et

need varem kuulusid Tallinna Katariina (dominiiklaste) kloostrile.

Suurim neist on Tallinna Linna Riiklikus Arhiivis säilitatav nn. *Compendium medicum*, dateeritud 1431. a. Hamburgis. 110-l lehel on vigases, nn. munga-ladina keeles kirja pandud mitmesuguseid loodusteaduslik-meditiinilisi teatmeid. Rohkesti on kasutatud abreviaatüre (lühendeid), mis teevad teksti raskesti arusaadavaks. Koodeksi esimeses osas on loetletud lihtravimeid (*simplicia*), teises — liitravimeid (*composita*). Viimase pealkirjaks on — *compendium secretorum*, sest liitravimeid peeti omal ajal samuti salajasteks nagu tänapäeval välismaal keerulisi patentravimeidki. Õpetusele ravimite toimest ja nende manustamisest on pühendatud kolmas osa, *antidotarius maior*. Selles on ka juttu mitmesuguste mürgistuste ravist vastumürkidega. Neljas osa aitab lugejat orienteeruda sünonüümide rägastikus. Lõppu aga on lisatud sisukord.

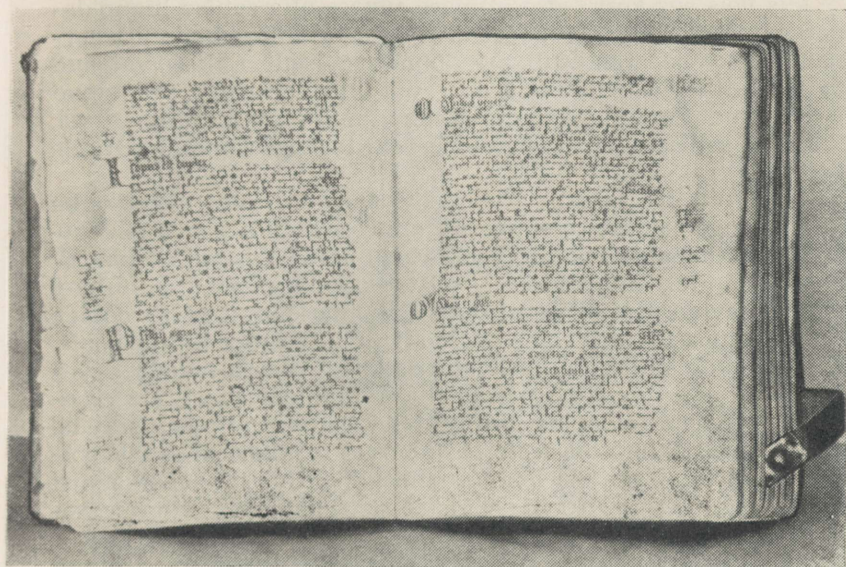
Tekst laseb oletada, et munk on kirjutanud üles ühe Hispaaniast pärit araabia arsti tarkused. Kirjeldatud ravimid kuuluvad osalt ebausust dikteeritute liiki: näitena võib nimetada universaalseid pille, mis pidid aitama peavalu, kurvameelsuse, kõrvade kumismise, «meeste ja naiste hädade», halva mälu jne. vastu. Ravim ise koosneb vastu ootusi vaid piimast, meest, aaloest ja kolokvindist¹⁶. Teiselt poolt leiame ravimeid, mille juures on empiiriliselst õigetele tähelepanekuteni jõutud: nii soovitatakse panna haavadele puderjat massi õlist, mastiksist ja pimpernellist¹⁷. Ei saa öelda, et nimetatud koodeks oleks oma aja kohta silmapaistev teos.

Peale käsitletud kompendiumi säilitatakse ENSV Riikliku Ajaloomuuseumi fondides veel kahte käsikirjalist koodeksit meditsiinilise sisuga, mida on lähemalt uurinud meditsiinikandidaat Boris Schamardin (163).

Ravimtaimi kasvatati kloostrite juures paiknevates aedades. On teada, et ka Tallinnas kultiveeriti vähemalt kolme liiki münthe, kressi ja liivateed (3). Et säilinud dokumendid on autorite kätte sattunud juba defektsete ja lünklikena, siis peab kindlasti eeldama, et Tallinna kloostriaedades kasvavate rohtude sortiment märksa suurem oli.

¹⁶ Droog — *Fructus colocynthidis*, lahtisti. Eestis ei kasva.

¹⁷ Mastiks — Vahemere rannikuil kasvava mastiksipuu vaik. Tarvitatakse plaastreil. Pimpernell — *Pimpinella saxifraga*, harilik näär. Kasutatud rahvameditsiinis ka haavade loputamiseks tõmmisena.

«Compendium medicum» — Tallinna dominiiklaste mungakloostrile kuulunud käsikirjaline arstimisõpetus aastast 1431.

Väga sageli, eriti kui haiguse ravimine materiaalsete vahenditega kippus üle jõu käima, võeti abiks palved ja reliikviad. Tallinna Linna Riiklikus Arhiivis säilitati XV sajandist pärinevat pabeririba «ravipalve» tekstiga, mis on oma ajale väga tüüpiline: «Eelias ja Eenok, mõlemad prohvetid, ela veel. Neid pole ei vangistatud ega kinni seotud. Seepärast saagu põletatud koht terveks nüüd ja igavesti. Selles aidata mind jumal ja tema viis pühitsetud haava. Loe viis korda meie isa ja viis korda avemaria.» (13).

Katolitsismiaegsetest imettegevatest reliikviatest, kuigi neid pidi leiduma igas Tallinna kirikus ja kloostri, on säilinud ainult üks täpsem teade: märtsis 1506. a. nõudis Riia peapiiskop Michael Tallinnast tagasi püha Gertrudi säilmeid. Veele andnud pühad säilmed imepärased omadused ja toonud abi katku, palaviku ja õnnetu armastuse vastu. Paraku ei olevat tallinlased sellest suurt välja teinud (64).

Mis võis siis keskaegse inimese juures olla sellise lugupidamatuse põhjustajaks? Vahest olid kõik tallinlased sünnist surmani terved ja eranditult armuõnne osalised? Ehk ei vajanud nad seetõttu üldse reliikvia abi? Või olid nad siiski proovinud ja pettunud? Ilmselt tuleb otsustada viimase kasuks ning arvata, et küllap selliseid pettumusi oli varem teistegi reliikviatega üle elatud.

Järelikult pidi klerikaalse meditsiini autoriteet olema juba varem langenud. Näib, et see nii oligi, sest Riia provintsi kontsiilil (kirikukogul) 1424. a. võeti vastu otsus lubada diakonitel, alamdiakonitel, munkadel ja teistel alama astme vaimulikel haigeid ravida. Ilmselt tehti seda kõikuma löönud positsioonide kindlustamiseks, sest samas kaevati ilmalike meedikute peale, kelle ravikorraldused ei laskvat kristlastel paastu pidada, öösiti palvetada ega jumalasse keskenduda. Munkadest arstidel keelati üksnes neid ravida, kes vajasid löikusnuga või põletusrauda. See toimus põhimõttel *ecclesia abhorret a sanguine* (kirik põlgab verd) (2). Kahjuks leidis mainitud printsiiip rakendamist küll arstikunstis, mitte aga veristes ristisõdades, vallutusretkedel, tuleriitadel või jesuiitide piinakambrites.

Maagia ja ebausuga segatud kloostrimeditsiin on jätnud jälgi ka meie rahvatarkustesse. Tuntud soome-ugri keelte ja folkloori uurija Ferdinand Johann Wiedemann, kes toimetas möödunud sajandil üleskirjutusi rahvakommete talletamiseks, on selles suhtes nii mõndagi huvitavat fikseerinud (176).

Keskaegsetest kommetest jutustavad mitmed säilinud maagilised vormelid. Nendest pakub eelkõige huvi nn. maagiline ruut:

S A T O R
A R E P O
T E N E T
O P E R A
R O T A S

Võime seda lugeda ülalt alla, alt üles, vasakult paremale või vastupidi — ikka saame ühe ja sama sõnade rea, mille tähendus jääb seosetuks ja uduseks. Paberile kirjutatult neelati see «arstim» alla.

Ehrerbeyger barmhertiger ewiger got sich vns an mit den
 augen deiner barmhertigkeit vnd verlaß vns das wir durch de
 freubitten vnd verdien der heiligen heyligen sancti Mini vnd
 der soigtlichen kennichat der blatten barmhertiglich werden se,
 Wirmet durch christi vnsen herren Amen.

Raskete ja laastavate epideemiade puhul otsis keskaegne inimene
 abi ka pühakutelt, mida kõigiti soodustasid kirikuisad. W. Hameri
 puulõige Nürnbergist XV sajandi lõpust. Puulõikel kujutatakse
 vasakul haavanditega kaetud süüfilishaigeid palumas keskel asu-
 vat püha Minust. Paremal näeme tervenenuid tänupalvet lugemas.
 All — imettegeva palve tekst.

Et ravida roosi, tuli kahjustatud nahaosa ümbritseda pliiatsijoonega, keskele aga kirjutada kas ROZAPILLA-ALLIPAZOR või SINT SI SITST. Esimene on oma kujult tüüpiline maagiline vormel, mis eest taha ja tagant ette lugedes kõlab ühtmoodi, olles samal ajal tõlkimatu. Teise puhul on ilmselt tegemist omaaegse ladinakeelse sõnumisteksti katkega, millele viitavad kaks esimest sõna — «olgu nagu...!»

Ka «soolapuhumine» pole algselt kohaliku päritoluga. On teada, et soola kui konserveerivat ainet peeti juba väga kauge minevikus elu säilitavaks. Katoliku mungad kasutasid varasel keskajal mitmesuguste haiguste ravimisel pühitsetud vee kõrval ka õnnistatud soola. Nii on meie nõidade ja tarkade soolaterade kohal pomisetud võlusõnad tegelikult keskaegsete preester-arstide ühe ravivõtte järeleaimamine.

Tallinna munkade ja nunnade suhtumisest haigetesse on säilinud mõningaid iseloomustavaid üleskirjutusi, mis ei vaja lähemat selgitust.

Tallinna Katariina kloostris, mis kuulus dominiiklastele, oli küll väike sisehaigla, nn. haigetuba munkade tarvis, kuid sinna ei võetud kedagi teist. Kui raad 28. IX 1524. a. kloostri vendadele ette pani leida mõni ruum tänavail vedelevate raskete haigete jaoks ja abti tähelepanu juhtis suurtele toidu- ning mitut liiki õlletagavaradele, millega haigeid toita võiks, vastas prior sellele kindla keeldumisega (30).

Mis puutub Tallinna teise — tsistertslaste Mihkli nunna-kloostri praeguse Nooruse tänava rajoonis, siis mingeid andmeid haigete ravimise kohta seal ei ole seni teada. Küll aga võime lugeda midagi hoopis muud: 6. IV 1499. a. ajas kloostri õuemeister ühe haige poisikese kepihoopidega kloostri köögist välja ning kihutas tänavale. Laps oli väga haige, otse suremas, kuid sellele vaatamata lamas ta kloostri väravate taga kolm päeva. Ainult seetõttu, et linnas hakkasid jutud sellest julmast teost levima, tõsteti haige kelgule ja veeti taas kloostri, kus ta aga peagi hinge heitis.

Õnnelikumalt lõppes teine samalaadne juhtum, mil kloostri risse tuli koerapöörirohtu söönud poisike, kes kangete valude tõttu valjult karjunud. Sama õuemeister haaras jälle oma vaigistusvahendi — kaika järele ning õnnetu laps leidis end väravate tagant. Seal siis lõppes ka ta jõud ning mürgitusest murtuna vajus ta maha nagu elutu. Nagu samast allikast selgub, polevat poisil enam teisel päeval midagi viga olnud (73).

Pühade õdede teod ei hämmastanud kedagi, sest nimetatud kloostrid nunnad olid kõike muud kui vagad tallekesed. Ösiti olevat kloostrist kuulnud joodikute laulujoru, seal peetud koguni salakõrtsi, kuna hobusetallis (Saunatorni ja praeguse Tallinna 1. Keskkooli peasissekäigu vahel) leidis aset saladuslik mõrv. Pärast reformatsiooni ruttasid paljud nunnad võimalikult kiiresti abielluma. Ja kuigi nad olid aadlike tütreid, ei hoolinud nad sellest, et nende tulevasteks said alamast seisusest inimesed (69 ja 72). Juba enne kloostrilikkude likvideerimist otsustasid mõned vagad õed lõpetada lepingu Kristusega ning alustada maistest mõnudest küllastatud elu. Nii teatati, et neli noormeest on «kristlikku vabadust kasutades ... jumaliku ettemääramise sootimisel abiellunud ning kloostrineitsid nende tungival soovil omale naiseks võtnud». Seejuures olevat mõlemad pooled jõudnud arusaamisele, et «palju parem on abielluda kui varjatud ja liiderlikus kirelõõmas põleda» jne. (32).

Märksa rohkem tuli haigetega tegemist teha nn. dominiiklaste kolmanda reegli begiinidel. Juba nende statuut nägi ette haigete põetamist. Begiine oli XV sajandil Tallinnas 4, 1525. a. 11 ja nad elasid Apteegi t. 4. Reformatsioon neid eriti oluliselt ei näinud puudutavat, sest veel 1530. a. määras kodanik Hans Reymers teda põetanud begiinile 2 marka. Nunnade näilise tagasihoidliku inimarmastuse varjus peitusid üpris ahned eesmärgid: haigetelt püüti välja meelitada suuremaid annetusi ja parandamatutelt tõbistelt — pärandust. See sundis Tallinna raadi kehtestama vastavaid tõkestusabinõusid (183). Ei saa öelda, et begiinid oleksid olnud vagaduse eeskujuks. Tallinna kohtuvõimude otsusega määrati 21. VII 1521. a., s. t. katoliikliku maarja-magdalenapäeva õhtul ühele begiinile karistuseks nn. häbikivide kandmine¹⁸. Nunn oli ilmalikke rõivaid kandes Saiakäigus äritsenud, ühte kodanikunaist hooraks nimetanud, talle kallale tunginud ja kehavigastusi tekitanud (69).

Pärast reformatsiooni püüdsid ka mõned Tallinna protestantlikud vaimulikud jumalasõna ravimiseks, koguni taaseltamiseks kasutada. Kui sinne elanik Martin Primes end surnuks oli joonud ja veel vaid vahtu välja ajas, tuli kohale pastorihärra Adrian, kes talle tagajärjetult «palju häid sõnu peale luges» (69). See juhtus 31. VIII 1575. a.

¹⁸ Raskeid häbikive pidid kaelas kandma naised, kes olid süüdi mõistetud teise alusetus solvamises jne.

Õpetatud arstid

Dokumentides nimetatud esimeseks õpetatud arstiks Tallinnas on tõenäoliselt Conradus medicus senior, keda ka magistriks kutsuti. Korduvalt esineb see nimi aastatel 1340—1349. Kahjuks pole teada, kas ta oli palgaline linnaarst või vabakutseline.

Linnaarstid olid raele alluvad vanemad tervishoiuametnikud, kelle ametiseseadmist kõikides katoliiklikkudes linnades nõudis 1442. a. Baseli kontsiil. Tallinnas ja mõnes teises linnas (Riias juba 1360. a.) töötasid palgalised linnaarstid varemgi. Esimene Tallinna dokumentides mainitav linnaarst oli XV sajandi II aastakümnel dr. med. Johann Molner, kellele kuulus ka Raeapteek (13).

Linnaarst pidi ravima raesõdureid ja linnaametnikke, tegema epideemiatõrjega, olema kohtueksperdik ja sanitaarinspektoriks, kontrollima hospidale ning apteeke jne. Haigeid võttis ta vastu oma korteris või käis visiitidel patsientide kodudes. Kohtumeditiinilisi ekspertiise, mille kohta koostati vastav akt, tehti tavaliselt Raekoja all. Vajadusel võttis juuresolev noorem tervishoiuametnik — raekirurg (linnahabemeajaja) ette lahkamise.

Alatasa, peamiselt kulukate kindlustustööde tõttu rahahädas siplev raad jättis vahel linnaarstile ta niigi väikese palga maksmata. Nii kaebas Jacob Pretorius (linnaarst 1612.—1623. a.), et ta pole viis aastat magistraadilt raha saanud; erapraxisest aga olevat sissetulekud äärmiselt väikesed — tavaliselt saavat ta patsientidelt ainult sõimata (13). Linnaarstile anti tasuta ametikorter ja ta vabastati nii maksudest kui ka ühiskondlikest kohustustest. Arstid ja kirurgid jäid maksuvabaks veel vaadeldava perioodi lõpulgi — 1816. a. (157).

Ülikoolide ja üliõpilaste vähesuse tõttu oli ka Tallinnas arstidest puudus. Sageli oli raeapteeker linnaarstiks ja vastupidi. Oli aegu, mil siin arste üldse polnud — näiteks aastatel 1580—1590 ja 1598—1612, seega rasketel nälja- ja taudiaegadel, kui arsti just oleks vajatud. Linnaarst puudus Tallinnas aastatel 1676—1686. 1553.—1561. a. oli Tallinna linnaarst Matthias Friesner ainsaks õpetatud meedikuks kogu Eesti-, Liivi- ja Kuramaal (13).

Inimeste suhtumisest arstidesse XVII sajandil on juba seoses J. Pretoriusega räägitud. Mitte vähem piltlikult kinnitas

Arst (vasakul) uriiniklaasiga ja apteeker XV sajandil. Puulõige Tallinna kodanikule Hans Kampferbekele kuulunud trükisest «Etliche Kraft vnde Doghede der branden Watere». B. de Benevento. Lübeck, 1484.

seda ka apteeker Johann Burchart 1604. a.: «... lõppude lõpuks on Tallinna elanikud sedaviisi meelestatud, et nad pigemini surevad, kui et lasevad midagi oma tervise heaks teha. Ja kui neile siiski arstiabi antakse, on ainsaks tasuks sõim.» Samasugusest usaldamatusest, eriti eestlaste seas, jutustavad XVIII sajandil H. Bluhm ning järgmise sajandi alguses tuntud arstiteadlane Karl Ernst Baer (7).

Raad, nagu juba võisime kogeda peatükis Tallinna sanitaarsest olukorrast, jättis arstide hoiatused tihtipeale kalevi alla. Nägime ka, et palgamaksmisel ei hinnatud küllaldaselt õpetatud meedikute teeneid. Kuid isegi XVIII sajandi lõpul, kui arstidesse oli hakatud suhtuma teatud aupaklikkusega, tuli ette võõrastavat hoolimatust hoopiski kõrgemate instantside poolt. Nii näiteks palus Eesti kubermangu arstivalitsuse esimene inspektor (juhataja), teenekas arst Georg Ludwig Knobloch anda talle kaheksaks nädalaks puhkust halva tervisliku seisundi tõttu: tal olevat palavik ja vereköha. 31. VII 1798. a. teatas Peterburi riiklik meditsiinikolleegium, et arsti palve on küll otsustatud rahuldada, kuid «selle aja eest ei pea ta palka nõudma» (195).

Tallinn, nagu teada, oli kaksiklinn, s. t. ta koosnes kahest eraldi administratsiooni ja jurisdiktsiooniga ühikust — all-linnast ja Toompeast. Esimese Toompea arstina mainitakse 1649. a. Johannes Costerit, kelle ametinimetuseks oli rüütelkonna maa-arst. Meditsiiniliselt tuli tal peale Toompea teenindada ka Tõnismäge ja Toompea eeslinna, mis haaras oma alla Endla t. ja Paldiski mnt. ümbruskonna, samuti ka Eestimaa mõisaid. XVII sajandi lõpul lisandus rüütelkonna arstile Toompeal kuninglik arst, kes pidi ravima kohalikke Rootsi võimukandjaid ja sõjaväelasi. See ametikoht püsis 1710. aastani, mil lõppes Rootsi valitsusaeg Tallinnas.

Ametisse astumisel Tallinnas arstidelt eksamit ei nõutud, nagu seda tehti Riias ja mõnes muus linnas. Aitas dokumentide esitamisest ja ametivandest. Linnaarstil tuli öelda:

«Mina töotan ja vannun jumala ees ja tema püha evangeeliumi juures, et kohustun ja tahan siiralt ning truult teenida... (monarhi nimi igasuguste lisanditega)... ja olla talle viimse veretilgani kuulekas ning ennastsalgav. Samuti luban selle linna kõrgeaulist raadi truult ja ustavalt teenida ja õigustada oma määramist linnaarstiks pideva usinuse ja ustavusega, millega suhtun igal ajal oma patsientide hädadesse ja raele vajalikku-

Von narrechter ertzney
Der get wol heym mit andern narren

Kapriisseid haigeid leidus juba vanasti. Puulõige XV sajandi lõpust. Voodi taga hämmeldunud abikaasa, ees — arst.

desse meditsiinilistesse ja profülaktilistesse küsimustesse. Ja et ravimite valmistamisel ja nende kõlblikkusel mitte väike tähtsus pole, kohustun kogu võimaliku tähelepanu pöörama medikamentide korralikule ja eeskirjadekohasele valmistamisele apteekides, samuti ka üldisele korrale apteekides. Kõiges muus luban, nagu seda ette näevad linnaarsti kohused ning rae ja linna huvides antud määrused, täita ustavalt korraldusi — nii tõesti kui mind aitab jumal ja ta püha evangeelium.» (13).

Lisaks peab meenutama, et ilma rae loata ei tohtinud linnaarst linna piiridest sammugi kaugemale minna.

Säilinud on ka Toompea kuningliku arsti ametivande teksti mustand. Selle sisu on põhimõtteliselt eelmise sarnane. Lisaks on märgitud, et kuninglik arst peab kontrollima kuninglikku apteeki, Toompea velskri töötuba ja Toomhospidali (191).

Tallinna vabakutseliste arstide tegevusest pole palju teada. Nende arv kõikus XVII sajandi lõpust XIX sajandi alguseni 1—2 kuni 6—7 piires.

Kuigi vaadeldava perioodi Tallinna arstide hulgast ei võrsunud silmapaistvaid teadlasi, saavutasid neist siiski üsna mitmed tähelepanuväärseid positsioone. Esimesed sellekohased andmed jutustavad anonüümseks jäänud Tallinna linnaarstist, kes 1485. a. kutsutud Moskva suurvürsti ravima. David Vasmer, linnaarst 1593.—1598. a., sai järgneva sajandi algul Boriss Godunovi ihuarstiks. On teada, et isegi tsaari lähikondlased vajasisid haigestumise korral D. Vasmeri teenete kasutamiseks tsaari igakordset eriluba. Arsti heast kuulsusest kõneleb fakt, et kui pärast Vale-Dimitri surma kõik välismaised meedikud Moskvast minema aeti, jäeti D. Vasmer kohale ning nimetati tsaar Šuiski ihuarstiks (13).

Lugejale juba tuttav Toompea arst Johannes Coster lahkus Tallinnast 1654. a. ja asus Rootsi kuninga Karl X ihuarsti ametikohale. Stokholmis tõsteti ta aadliseisusse, nüüd nimetas ta end von Rosenburgiks. 1657. a. siirdus ta Mecklenburgi riigikese valitseja, hertsog Christian Ludwig I õukonda «vürstlikuks meedikuks», kümme aastat pärast seda võttis vastu tsaar Aleksei Mihhailovitši ihuarsti koha. 1679. a. tuli ta taas Tallinna, kus suri 1685. a. J. Costeri sulest on ilmunud ka meditsiinilise sisuga kirjutisi (13 ja 15).

Pärimused kõnelevad, et Tallinna Raeapteegi omanik ja linnaarst Johann Burchart (järjekorras viies samanimeline) kutsutud 1725. a. kiirkäskjalaga Peeter I surivoodi juurde. Arst

sõitnud küll ruttu välja, kuid juba teel kohanud teda uus saadik tsaari surmateatega (13).

Alates 18. XI 1800. a. määrati Tallinna arst ja Eestimaa kubermangu arstivalitsuse inspektor Peter Bellingshausen tsaar Paul I ihuarstiks. Tartu ülikooli 1811. a. doktorikraadiga lõpetanud Adolf Rauch, kes töötas Tallinnas vabakutse-lise arstina, tõusis keiser Nikolai I ihuarstiks. Keiserlikuks Vene õukonnameedikuks sai lugejale juba rõugeid käsitlevast peatükist tuttav David Harder (13).

Omapärane kuulsus langes osaks Virumaal sündinud ja Tallinna gümnaasiumi¹⁹ lõpetanud Carl Espenbergile, kes tuntud A. J. Krusensterniga sooritas reisi ümber maailma aastatel 1803—1806, olles laevaarstiks purjekal «Nadežda» (53). Pärast meresõidu lõppu määras keiser Aleksander I talle tasuks ühekordse aastapalga 1000 rubla suuruses (13). C. Espenberg avaldas peagi trükis, koos A. J. Krusensterni reisikirjeldusega, omapoolse ülevaatliku aruande aastaid kestnud purjetamisest. Tema nime jäädvustas maailma kaardile teine kuulus maailmarändur — Otto Kotzebue, kes aastal 1816 nimetas ühe kaljuse neeme põhjapool Beringi väina Cap Espenbergiks (52). Pärast pikka reisi jäi C. Espenberg arstina Tallinna. Ta suri Paide lähedal Huuksi mõisas 19. VII 1822. a. ja on maetud Järva-Peetri kalmistule.

Mainimata ei tohiks jätta mõnd teistki Tallinna arsti, kes omasid see- või teistsuguse kohaliku kuulsuse.

Nimetagem esmalt Matthias Friesnerit, kes oli teatavat aega ainsaks õpetatud meedikuks kogu Vana-Liivimaal. Ta elas nn. «piiskopimajas» Vana Turu ääres²⁰ ja oli tuntud vist küll vähem arstina kui just oma tumedate poliitiliste afääride poolest. See, et teda kutsuti Tartusse ravima hobuse seljast kukkunud ordumeistrit, oli kahtlemata tingitud ainult kohaliku meediku puudumisest, mitte arstikuulsusest. Näib, et M. Friesner laskus koguni spionaažini. Egas kaasaegsed asjata loonud pilkelaulu, milles ordumeistril lastakse sõnada:

«Tallinnas on keegi tohter,
teenib isandat kes kahte:
Minu käest ta raha võtab,
teist niipaljut Rootsist saab...» (70).

¹⁹ Praegune Tallinna 1. Keskkool.

²⁰ Niguliste t. 1. Tegelikult pole ühelegi piiskopile kuulunud.

Ja tõesti — olles ühelt poolt kasulik informaatorina Gott-
hard Kettlerile, ordumeistrile, läkitas ta aastatel 1558—1562
laiaulatuslikke spionaažiandmeid ka hertsog Johannile Soomes.
Seejuures kasutas ta ära Tallinna saabunud kaupmeeste ja
laevnike jutustusi, andis lahkelt oma eluruume kasutada siia
saabunud välisdelegatsioonidele jne. Huvi pakub fakt, et ajal,
mil M. Friesner oli Riias ja Kuramaal, jätkas informatsiooni
kogumist ta naine. (Andmed pärinevad Rootsi arhiivides leidu-
vate ürikute nimistutest.)

Heast küljest tuleks aga meenutada matemaatika- ja medit-
siinidoktorit Gebhard H i m s e l i t (ladinapärasatult ka Him-
selius). Ta saabus Tallinna 1632. a. ja võttis vastu gümnaasiumi
matemaatikaprofessori koha. Alates 1640. a. asus ta linnaarsti
ametisse. Suure energia ja mitmekülgsete teadmistega G. Him-
sel tegutses ka maamõõtjana ja kindlustusinsenerina, juhatades
alates 1647. a. kindlustusvööndi väljaehitamist. 1637. a. nime-
tati ta Raapteegi ajutiseks valitsejaks ning 1640.—1649. a.
tegelikuks apteekriks. Agaralt seisis ta hea oma uue kodu-
linna — Tallinna — meditsiinilise korralduse ja sanitaarse sei-
sundi eest.

G. Himsel oli hea kirjamees. Tema sulest ilmusid kaks forti-
fikatsiooni- ja üks astronoomiaalane teos. Ka andis ta välja
populaarseid kalendreid, millest osa trükiti Tallinnas. Nagu sel
puhul võis oodata, on neis küllaltki olulist tähelepanu pööratud
tervishoiulistele nõuannetele, aga ka ennustustele. Igakuised
näpunäited pani G. Himsel kirja koguni riimkõnes. Luuleosku-
sest annavad tunnistust Tallinna Linnaarhiivis säilitatavad trü-
kitud pulmalaulud, mille autoriks on G. Himsel, neist üks
saksa-, teine ladinakeelne. Mõlemad on oma ajale tüüpilised,
keskmist taset mitte ületavad laulukesed, kus autor on kasu-
tanud nii meditsiinilisi kui ka fortifikatsioonialaseid termineid
varjatud kahemõttelisusega (36). G. Himsel suri Tallinnas
1676. a. Kuid alles 10 aastat pärast tema surma sai Tallinn uue
linnaarsti — Johann Heinrich H a p p e l (rootsipäraselt ka
Happell) saabus siia Marburgist 1686. a. Oma energia ja julge
pealehakkamise poolest sarnanes ta eelkäijaga. Temagi võitles
korratuste vastu linna meditsiinilises elus, tegi pingutusi hea-
korra parandamiseks. J. H. Happeli teeneks tuleb arvatavasti
pidada Tallinna esimese apteegimäärustiku ja hinnakirja ilmu-
mist 1695. a. Ta suri katku ohvrina Tallinnas 1710. a. (13).

Vist pole tallinlastel olnud teist nii skandaalset arsti, kui
seda oli Toompea kuninglik meedik Tobias E n i t z e l (Enize-

R. Elix. spirit. Ferac. Zue
Spirit. Cochlearia ʒj
Spirit. Sali armoniac: ʒʒ
nütz. Sauch in Vitro.

1681. 12. 12.
Bj. 12.
mit 19. 12.

H. Hermannstr. Strahlborn.
1681. 12. 12. Lütj

Tallinna arst Paulus Florianus Juchiuse kirjutatud retsept oma äiale —
bürgermeister Strahlbornile 1681. a. Säilitatakse Tallinna Linnamuuseumi fondides.

lius), kes oma kohale asus 1682. a. Küll oli tal jagelemist rae ja linnaarstiga, kes temasse polevat suhtunud kartuse ja lugupidamisega, küll patsientidega, kes ei tasunud honorari õigeaegselt. Linnusekohtu säilinud aktides esineb T. Enitzeli nimi suhteliselt kõige sagedamini — ja mitte ainult hagejana. Nii on lihunik Hermann Rahr esitanud Toompea auväärt meediku vastu võlanõude, millele lisatud tihedas kirjas arve üheksal leheküljel. Juhtus aga halvematki: 1685.—1686. aastani kestis protsess, milles advokaat J. Schmalz (Schmalzius) süüdistas T. Enitzeli mõrvas (*homicidium grave et atrox crimen* — raske mõrv ja hirmus kuritegu). 14. VII 1683. a. alanud teel Viimsist Tallinna kodanik Jürgen Bevermanni ja arsti vahel sõnelus, mis

lõppes sellega, et viimane haaras mõõga ja pistis tera vastasele rinda. Torganud relva tagasi tuppe, kargas meedik hobusele ja ratsutas minema, soovitades enne juuresolijail haava kinni hoida, et mitte kogu veri välja ei jookseks (190).

Jäänud meile teadmata põhjustel karistamata, ei pidurdanud enesest väga kõrgel arvamusel olev arst ka edaspidi oma ägedusepuhanguid. 18. VIII 1686. a. kihutas ta hobuse seljas täies galopis Nunnaväravast välja. Kui vahtkonna kapral Simon Freymann ta kinni pidas ja ettevaatusele manitses, haaras T. Enitzel püstoli ning tulistas keelajat. Kuul läks õnneks mööda, meedik aga kiskus tupest mõõga, hakkas sellega vehkima ja ratsutas rõvedalt söimates minema (13).

Viimased kaks vahejuhtumit aitavad meil heita pilgu tolleaegsetesse oludesse, mil igal vabal mehel oli relv ja mil mõök ülikergelt lööma ning püstol paukuma kippus.

T. Enitzel ei sattunud ebameeldivustesse mitte üksi oma taltsutamatus ja rahaliste asjade tõttu. Esines ka puhtkutsealaseid vääratusi. 6. VI 1697. a. sai ta kindralkuberneriilt noomituse kuningliku apteegi ebakorrapärase visiteerimise eest. Igas asjas intriige nägev Toompea meedik esitas oma vastulause kaebuse rae ja linnaarst J. Happeli peale, kes T. Eintzeli sõnade kohaselt olevat ise tahtnud mainitud apteeki kontrollima hakata, mis olevat lubamatu segamine kuninga asjadesse. Ometigi andis ta samas lubaduse edaspidi regulaarselt iga kolme kuu tagant visitatsioonil käia (13).

Pole imestada, et kõike kokku võttes T. Enitzel endale hulga vihavaenlasi soetas. Tema käitumist ja tegevust hakati eriti hoolsalt silmas pidama ning vähimaidki vigu otsima. Eriti suureks paisutati süüdistus, nagu oleks T. Enitzel oma raviga põhjustanud raesekretär E. S. Gottschildil mälukaotuse. Arst olevat maohaiguse ja skorbuudi puhul käskinud patsiendi aurukappi panna, mida piiritusega köetud. Alkoholiaurud olevatki eelnimetatud komplikatsiooni esile kutsunud. Kartmata kulusid laskis süüdistatav trükkida raamatukese «Apologie oder Verteidigungsschrift gegen alle diejenigen, so sich... unterstanden, den Leuten einzubilden, dass ich mit gefährlichen Chymischen Medicamenten curire, auch die fälschlich spargieret, dass des Secretarii E. S. Gottschild's Gedächtniss, durch meine an ihm gethane Cur geschwächt worden» (Apoloogia ehk kiri enesekaitseks kõikide nende vastu kes... on tihanud inimesi veenda, nagu raviksin ma ohtlikkude keemiliste ravimitega, ja kes levitavad valeteadeid nagu oleks sekretär E. S. Gottschildi

mälu minu ravikuuri tõttu nõrgenenud). See trükiti Tartus — võimalik, et siinsed trükkalid ei soovinud end asjasse segada, võib-olla aga soovis Toompea meedik oma vastaseid üllatada ootamatusega. Tekstis püüab ta kuuldusi ümber lükata ja väidab, et ravi ajal olnud patsiendi pea aurukapist väljas, mistõttu alkoholiaurud talle ei saanud mõju avaldada jne. (58).

Vastus ei lasknud end oodata: 1693. a. ilmus Tallinnas väikeseformaadiline «Der Medicorum in Reval Censur über ausgegangene Apologie» (Tallinna meedikute hinnang avaldatud apoloogia kohta). Autorid soovisid jääda anonüümseks, kuid on selgunud, et need olid rüütelkonna meedik Toompeal P. F. Juchius ja vabakutseline arst J. J. Hoppe. T. Enitzeli nimetatakse nurgatohtriks, kes segavat ise rohupoodidest toodud kemikaale ning nõudvat sel moel valmistatud ravimite eest hingehinda. Kõik tema avastused olevat juba ammugi tuntud, näiteks higistamiskuur, mida Tallinnas saunameeste, habemeajajate, posijate ning vanade naiste ravikunstis tavaliseks peetakse. Edasi muutuvad süüdistused üha ägedamaks ja tõsisemaks: T. Enitzel kirjutanud ühele lapsele välja eriti mürgise ja ohtliku ravimi; ta olevat käskinud sügelisi ravida suitsutamise abil, mis ühe patsiendi elu võtnud; ta olevat liigkasu võtja — ühe sügeliste (!) puhul ette võetud lahtistuskuuri eest nõudnud ta 20 riigitaalrit jne. (67).

On ilmne, et raamatukese autorid pole jäänud objektiivsuse piiridesse. Esitatud väidete toon on terav ja põlglik. Eks põhjustanud seda T. Enitzeli enda vaenulik suhtumine kolleegidesse, teiselt poolt aga on võimalik, et ka ametialane kadedus oma osa mängis — kuningliku meediku «hea käsi» oli üldiselt tuntud. Tekst võimaldab eeldada, et ta ei piirdunud õpitud tarkusega, vaid otsis uusi teid ravikunstis.

T. Enitzel jäi, vaatamata oma taltsutamata iseloomule, eelkõige meedikuks. Vajaduse korral ei keeldunud ta oma rivaali, linnaarst J. H. Happeliga ühiseid aktsioone ette võtmast — olgu see siis katkuvastase lendlehe koostamine või väljaastumine diplomeerimata meedikute vastu Tallinnas. Ta suri katku 1710. a.

Habemeajajad

Kuni möödunud sajandini oli habemeajajate teiseks erialaks kirurgia (kreeka k. cheir — käsi, ergon — töö). Seejuures ei Tallinnas ega mujal pole kirurg-habemeajajad olnud vaimulikust seisusest, sest, nagu juba varem öeldud, klerikaalid välitsid inimkeha kirurgilist opereerimist. Nad ei tauninud kirurgiat, ainult jätsid selle töö väljaspool vaimulikkude seisust olevatele spetsialistidele.

Renessansiajastu tõi värsked tuuli ka kirurgiasse. Kui teraapia reformaatoriks peetakse Paracelsust, siis kirurgias langeb see au kirurg-habemeajaja Ambroise Paréle Prantsusmaalt (1517—1590). See kõrgema hariduseta lihtne, kuid otsiva vaimuga mees kummutas julgelt varem kehtinud tavadid ja tõdesid: võttis haavatöötlusel keeva õli asemel tarvitusele pehme salvi, loobus verejooksu peatamisest hõõguva rauuga ja tõi unustusehõlmast tagasi igapäevasesse kirurgiapraktikasse arterite ligeerimise (kõitmise), võttis kasutusele proteesid jne. Temagi ei tarvitanud oma avastuste tutvustamisel ladina keelt, mis ühes kõige muuga sünnitas arstide seas pahameelt ja üleolekutunnet. Sellele vaatamata võeti Paré parandusettepanekud ja avastused praktiliselt vastu.

Iga uuendus kirurgias jõudis peagi Tallinna, sest paljud habemeajajad tulid siia välismailt ning ka kohalikud sellid tõid oma rännuaastailt kaasa väärtuslikke kogemusi.

Tallinna habemeajajad olid kuni XVIII sajandini peaaegu eranditult empiirikud — spetsialistid, kes oma oskused puhtkogemuslikul teel olid omandanud. Õppeaeg polnud lühike. Esitanud meistriks tõendi, et ta on sündinud kristlikust abielust, maksnud tsunfti kassasse sissekirjutusraha ja teinud kindlaksmääratud annetuse vaestele, sai soovi järgi õpipoisiks. Kahe-kolme õpiaasta möödudes «räägiti ta vabaks» vähemalt kolme meistri juuresolekul ja anti talle vastav tunnistus. Selle eest tuli tasuda mahakirjutusraha ja anda kindel summa vaeste heaks. Järgnesid 6 selliaastat, millest kaks viimast tuli teenida mõne Tallinna meistri juures. Sell pidi ka rändama. Kui avanes võimalus meistriks saada, tuli esitada selli- ja sünnitunnistused, maksta ettenähtud raha tsunftile ning sooritada eksam komisjoni ees, kuhu kuulusid linnaarst, rae esindaja, tsunftimeistrid. Meistri tööks oli tavaliselt mõne salvi, plaastri või nn. haavajoogi²¹

²¹ Selle vedeliku toimet arvati verejooksu vähenevat ja haav kiiremini kinni kasvavat. Loomulikult oli see aluseta.

Vigane karkude ja puujalgadega. Fragment Tallinna Pühavaimu kiriku tiibaltari maalilt 1483. a. Püha Elisabethi legendi anonüümse meistri teos.

valmistamine, mida tuli teha kõrvalise abita. Mõnes teises linnas nõuti osavuse näitamist kääride või habemenoa teritamises. Lisaks esitati eksamineeritavale küsimusi. Katsed toimusid pidulikulis õhkkonnas, rangelt; nende õnneliku lõpu korral korraldas vastne meister tsunftiliikmetele uhke peo (13) ja 17).

Tuli ka ette, et Tallinnast anti tunnistusi teiste linnade õpipoistele ja sellidele. Nii sai siit sellitunnistuse 24. X 1631. a. Tartu habemeajajasell Philipp Gansberger. Niisamuti käisid tallinlased õppimas väljaspool: 7. X 1607. a. kaebas Hermannus Hartwisch Rostockist, et Tallinnast on tema juurde saadetud ta vennapoeg Marten Hartwisch, ja palutud teda lasta habemeajajakunsti õppida. Raha õpingute jaoks aga polevat lähetatud. «Kui tema jaoks raha ei tule,» ähvardas rostoklane, «tahan ma tema Tallinna tagasi saata, sest mul on omal küllalt lapsi ja lapselapsi ülal pidada.» (13 ja 165). Alles 1690. a. keelas Rootsi kuningas Karl XI Tallinna habemeajajatel kuuluda mõnda väljaspool riigipiire paiknevasse tsunfti (17).

Habemeajaja pidi tundma traumade ravimist, pisikirurgiat, mädast kirurgiat ning selliseid lihtsaid asju nagu kupupaneke, klistiiritegemine ja aadrilaskmine. Vajadusel tuli lahata laipu — kohtumeditiiniliseks ekspertiisiks. Seetõttu peeti habemeajajaid kuni XV sajandini «väärituteks» nagu timukaidki. Tallinna kohta vastavad teated puuduvad. Tuli sooritada raskemaidki lõikusi, peamiselt amputatsioonid ja kasvajate eemaldamist. On teada, et linnaarst G. Himseli juuresolekul eemaldas Johann Türck 1662. a. rinnavähi, Georg Möller 1663. a. — kasvaja kõrva tagant ning Georg Ludwig 1665. a. — 5¹/₂-naelase kasvaja kaela küljest, kusjuures patsiendid tervenened (13). Operatsioonid iseenesest ei olnud oma aja kohta haruldased ja võib arvata, et need polnud ei esimesed ega ka viimased teiste selletaoliste hulgas.

Tuleks lisada, et habemeajajate ülesandeks oli ka valutavate ja logisevate hammaste väljatõmbamine.

Tööst Tallinna habemeajajad puudust ei tundnud. Kui juba õpetatud arst kergekäeliselt relva haaras, siis seda sagedamini alustasid kaklusi sõdurid, laevnikud, kaupmehesellid jne. jne. Küllap vist polnud pidutsemisi, mis oleks lööminguta lõppenud: «... seal löödi nii mõnelgi pea lõhki ja raiuti nii mõnigi käsi otsast, nõnda et habemeajajatel päevad ja ööd küllalt tööd jätkus,» ütleb B. Rüssow Vana-Liivimaa pulmi kirjeldades.

Löömingutraumadele andsid lisa Tallinna valgustamata ja talvel libedad tänavad.

Näib, et habemeajajate sissetulekud ületasid õpetatud meedikute oma. Ka pole märgitud, et neid oleks osutatud abi eest söimatud. See seletub ühelt poolt kirurgi töö nähtava efektiga, teiselt poolt aga vist ka sellega, et habemeajaja oli rohkem rahvamees, oma juttudes ja tegemistes lihtsam ja lähedasem.

Tasumäärade kohta annab ülevaate näiteks anonüümne arve raele XVI sajandi 20-ndatest aastatest: «Üks mittesakslane külmetas vangitornis oma mõlemad jalad ära, nii et ma pidin need amputeerima, kusjuures ma tema tervise taastamiseks palju vaeva nägin, mille eest ma küll 30 marka pean nõudma. Jätan selle ometigi rae hea tahte otsustada, kuidas mind honoreerida. — Ühele mittesakslasele väga pahaks minna lastud käega, mille juures meister Jakob Lange oli meisterdanud²², on abi osutatud. Selle eest 1 kulden. — Ühte naist ravitud, kellele vintsiplokiga auk pähe löödud. Selle eest 1 kulden» jne. (2). Võrdluseks olgu öeldud, et samal ajal oli näiteks Kautjala veskiomanikult võetav aastamaks 40 marka ning Jaani seegile kuuluva mõisa sulase aastapalk 4 marka.

Alati aga ei rahuldanud raad arve esitajat. Kui habemeajaja G. Möller küsis pool aastat ravil olnud haavatud kohtusulase eest 60 taalrit honorari, anti talle ainult 30. Ometi jõudis nii mõnigi habemeajaja endale maja osta ja isegi raehärraks saada. Oli erandeidki: 1662. a. palus Johann Hagen rae luba väljaspool linna praktiseerimiseks, sest ta ei saavat oma töö eest leivarahagi. Habemeajajate majanduslik olukord pidi märksa paranema pärast 1669. a., mil nad said õiguse õlut pruulida ja viina müüa (13). Seega oli meie toleaeagne habemeajajatöötuba ühtlasi kirurgi vastuvõturuum ja kõrts. XVIII sajandil aga, nagu kinnitab publitsist A. W. Hupel, teenisid siinsed habemeajajad 10—20 korda rohkem oma Saksimaa kolleegidest (38).

Habemeajajat nimetatakse Tallinna ürikutes esmakordselt 1352. a. See oli Hermannus, kellelt võeti üüri turuäärse töökoja eest. Võib arvata, et habemeajaja oli ka 1348. a. mainitud Nicolaus arsthe. (43).

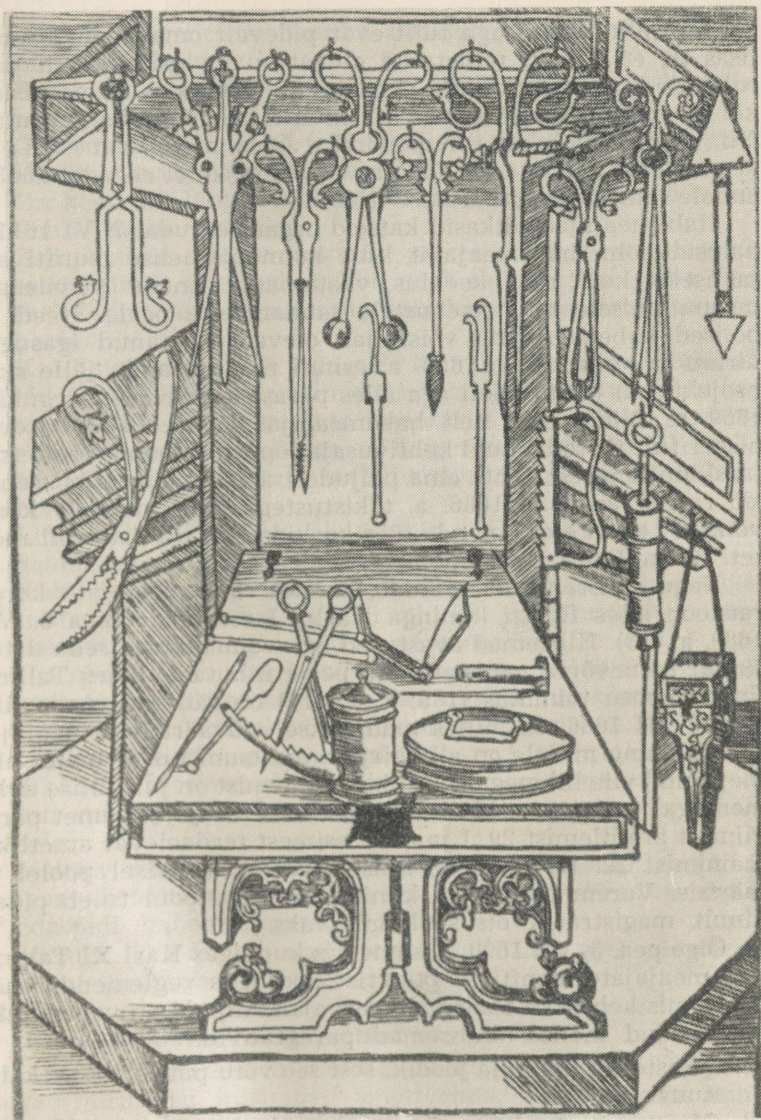
²² Jakob Lange oli nimetatud ajal Tallinna habemeajaja. Tema nimi võimaldas dokumendi umbkaudset dateeringut.

Kuni 1466. a. töötasid habemeajajad Tallinnas organiseerimatult. Siis aga pandi alus vastavale tsunftile²³, kusjuures fikseeriti tsunftivendade õigus teenindada kliente nende kodudes, s. o. väljakutsetel (17). Pärast pikemat vaheaega — 23. I 1529. a. palusid jälle neli habemeajajat rae luba nelja töötoa avamiseks. Võimalik, et eelnimetatud korporatsioon oli vahepeal likvideerunud, sest esitati ka tsunfti skraa (põhikirja) projekt, milles töötati virgalt ja mõõduka tasu eest töötada. Raad omalt poolt kohustus võtma tarvitusele abinõud linnas tegutsevate ränd- ja nurgatohtrite väljasaatmiseks. Edasi hoiatati patsiendi üle-meelitamise eest teise meistri käest, mille eest nõuti 3 marka trahvi. Sama summa tuli maksta kolleegi laimamise korral. Kaks korda kõrgem oli trahv juhul, kui meister raviga toime ei tulnud, ühtegi ametivenda appi ei kutsunud ning patsient seetõttu kahju sai. Üldise kohustusena pidi iga meister 1 kil-lingu nädalas tsunfti kassasse maksma. Sell, kes soovis saada meistriks, pidi vakantse koha olemasolu korral esitama oma sellitunnistuse, sünnitõendi ja maksma enne eksamit 6 marka tsunftile. Selli aastapalgaks oli määratud 10 marka pluss eritasu instrumentide teritamise eest. Ka said nad osa meistri honorarist (sidumiste korral $\frac{1}{12}$, mädapaise avamisel — $\frac{1}{6}$ ja sama palju hamba väljatõmbamisel). Rangelt keelati sellidel meistri teadmata iseseisvaid protseduure teha. Seesuguse süüteo eest vaadati sellile kui vargale ja kihutati ta minema (13).

Kuigi skraa kinnitati, tegi raad habemeajajatele nende tegevuses takistusi. 1544. a. esitati raele uus skraa projekt, mis samuti kinnitati, kuid ainult 10 aastaks. Järgnes umbes sajandi kestnud vaheaeg, mil linna kirurgias valitses täielik anarhia. XVI sajandi II poolel palus habemeajaja Heinrich Ensing k asjatult uue skraa kehtestamist, kaevates, et igasugused juhuslikud sissesõitnud võtavad habemeajajatelt teenistuse. Ta lisas, et kui mõni aus meister, nagu kord nõuab, raadi haavamistest ja mõrvadest informeerib, langeb ta ähvarduste ohvriks, ja lubatakse otsida mõni teine haavaarst, kes paremini vaikida oskab (17).

Raeapteeker J. Burchart juhtis samuti rae tähelepanu korratustele habemeajajate töös. Oma kirjas 5. II 1604. a. mainis ta, et peaaegu kõik habemeajajad olevat nälja ja taudi kätte

²³ Tsunfti nimetati Hansa liitu kuuluvates linnades, seega ka Tallinnas, ametiteks. Selguse mõttes jääme siiski esimese termini juurde.

Kirurgilisi instrumente XV sajandist. Raamatust «Buch der Chirurgie». H. Brunshwig. Strassburg, 1497.

surnud, ellujäänud aga tülitsevat pidevalt omavahel. Muuseas lisas ta, et viimati nimetatud olevat «nagu pääsukesed talve tulekul» linnast katku eest põgenenud. Kõik, kes aga soovisid ja kel oli minimaalseid oskusi, võisid end haavaarstiks kuulutada. Nii toimis näiteks rohupoodnik Joachim Wittenberg, kes mõlema ametiga nii jõukaks sai, et rasketel aegadel 1603. a. endale kinnisvara muretses (13).

Habemeajajad jätkasid katseid organiseeruda. 7. VI 1611. a. palusid kolm habemeajajat luba kolmeliikmelise tsunfti asutamiseks, kuid raad keeldus, vaatamata vanade privileegide meenutamisele ning kaebustele saunameeste peale. Need igipõlised habemeajajate võistlejad olevat «kaotanud igasuguse hirmu ja aukartuse». 1658. a. esitati magistraadile jälle skraa projekt, mis vastu võeti aga alles pärast korduvaid märgukirju 1669. a. Nüüd said neli habemeajajat õiguse 10 aastat organiseeritult töötada, kuid kehtivusaja lõppedes loobus raad skraa taaskinnitamisest. Ühte oma paljudest äraütlemistest põhjendasid raehärrad 29. I 1686. a. takistustega, mis vastasel korral võiksid teiste ette nende töös kerkida (17). «Teiste» all mõisteti loomulikult saunamehi.

Nagu I. Brennsohn väidab, taastati habemeajajate korporatsioon alles Rootsi kuninga Karl XI resolutsiooniga 5. VIII 1689. a. (13). Hilisemad avastused aga võimaldavad seda dateeringut mõnevõrra varasema aja peale nihutada. Ühes Tallinna linnusekohtu toimikus (189; s.-ü. 819) on säilinud ekspertiis-akt 22. III 1686. a., milles mainitakse «auväärt habemeajajate tsunfti» ning millele on alla kirjutanud tsunfti oldermann ühes ülejäänud viie liikmega. Järelikult (tegemist on juriidilise dokumendiga) taastati iseseisev Tallinna habemeajajate amet pärast viimast äraütlemist 29. I ja enne esimest teadaolevat ametlikku mainimist 22. III 1686. a., ilmselt veebruari teisel poolel või märtsis. Varem nimetatud kuninga resolutsiooni tuleb pidada ainult magistraadi otsust kinnitavaks.

Õige pea, 3. VII 1690. a. signeeris kuningas Karl XI Tallinna habemeajajate tsunfti 37 punktist koosneva reglemendi (määruse), mis kehtis ka tsaarivalitsuse ajal. Allpool on vabas tõlkes ära toodud mõned olulisemad paragrahvid:

1. Meister ei tohi olla joodik, sest see võib patsientidele kahju tuua.
2. Meister peab olema sündinud seaduslikust abielust.
3. Meistrieksami ebaõnnestumise korral tuleb sellina töötada veel 6 kuud kuni aasta. Sooritatakse aga katsed edukalt,

- maksab uus meister tsunfti kassasse 25 marka ja katab pidusöögi kulud.
4. Kui meister sureb, on lesel või lastel õigus töökoda edasi pidada, kuid neil tuleb kaks aastat ametit õppida.
 10. Oldermanni loata ei tohi linnast lahkuda, loa saamisel ainult asendajat maha jättes.
 21. On keelatud lahti võtta ametivenna tehtud sidet või tema kohta halba rääkida.
 22. Kui patsient esmase sidumise juures avaldab, et ta soovib saada ainult ühekordset abi, peab ta maksma kohe ühe taalri ning võib pärast seda pöörduda mõne teise meistri poole.
 23. Kui haige kaebab, et teda pole korralikult ravitud, määrab oldermann kaebuse uurimiseks komisjoni. Kui meister leitakse süüdi olevat, peab ta honorarist ilma jääma ja valuraha maksma. Selgub aga, et haiget on ravitud küll hoolikalt, kuid tagajärjetult, saab meister vaid poole ettenähtud honorarist.
 28. Linnas ei tohi töötada üle 6 meistri. Saunameestel ja nurgaarstidel on keelatud tegelda kõrgema kirurgiaga.
 29. Kahtlaste haigusjuhtude korral tuleb konsulteerida arstiga, mitte mõne saunamehega. Ei tohi kunagi unustada, et saunameeste ja kirurgide töö — need on kaks ise asja.
 30. Iga nädal tuleb maksta tsunfti kassasse 2 ööri a j a r a h a, millest kogunevat summat kasutatakse vajadusel ametivendade abistamiseks õnnetusjuhtumite korral. Kui õnnetus aga meistri surma on põhjustanud, makstakse toetust lahkunu perekonnale. Seejuures ei tule arvesse juhud, mil surm järgnes lohakusele, liigsöömisele või purjutamisele.
 32. Meister, kes epideemia korral keeldub patsiente teenindamast, heidetakse tsunftist välja ja temalt võetakse õigus edaspidi habemeajajana töötada.
 33. Meister, kes äsistab ametivenna selli üles oma peremehe vastu, maksab 3 riigitaalrit trahvi.
 35. Meister ei tohi üle kahe õpipoisi pidada. Mõlemad peavad olema sündinud ausast abielust.

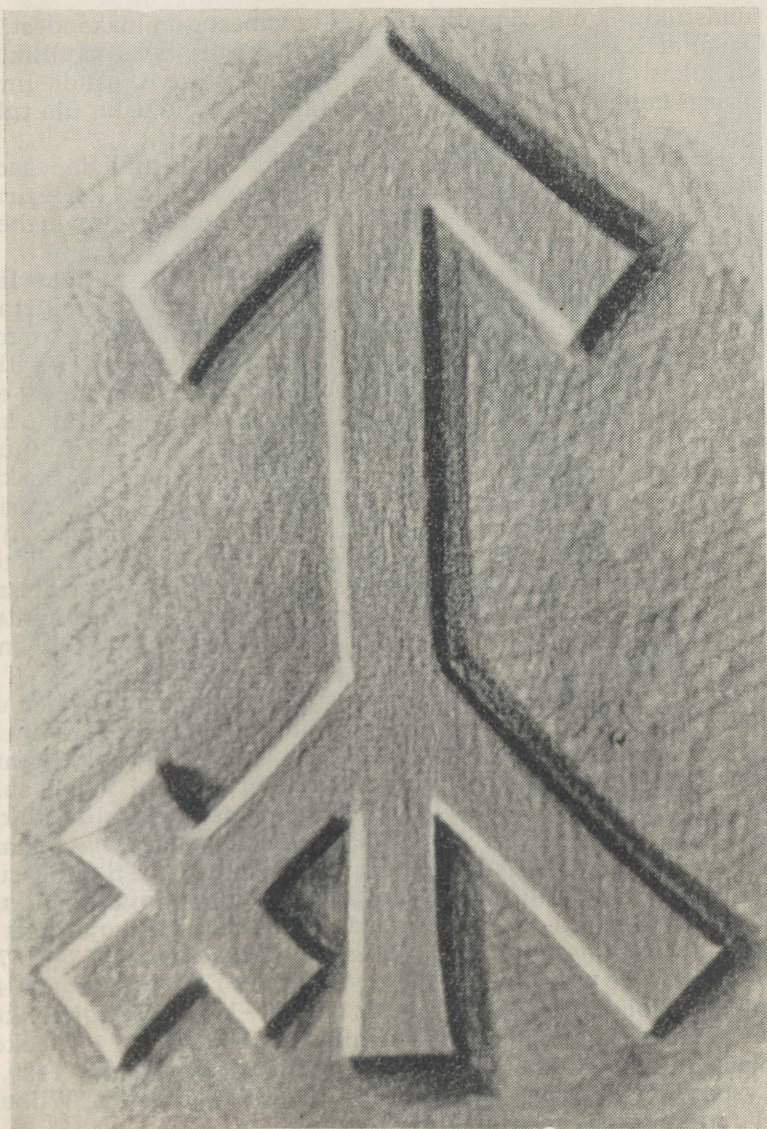
Reglemendi ülejäänud punktid pakuvad vähem huvi ja puudutavad juriidilisi küsimusi, ametivendade omavahelisi suhteid, määravad kindlaks trahvi suuruse ühe või teise eksimuse korral ning nõuavad kokkuvõttes ranget tsunftisest distsipliini.

Hinnates reglementi kui kutse-eetika avaldust, märkame selles mitmeid positiivseid jooni: manitsetakse pidama ameti-saladust, kaitstakse kolleegide autoriteeti, karistatakse hooletu ravimise eest, tehes seda täie valjusega ravimisest keeldumise korral, aktsepteeritakse patsientide kaebusi, nõutakse konsultatsioonide kõrget kvaliteeti, keelatakse omavahelised hõõrumised jne. Tähelepanu väärib omapärane abistamiskassa printsiip, samuti alkoholismi taunimine. Ühtlasi märkame, et reglemendi kutselisi küsimusi käsitlevad punktid kõnelevad eranditult habemeajajast kui kirurgist, kuna juuksurikunstist kusagil juttu pole. Sellest võime teha julge järelduse, et Tallinna habemeajajad olid eelkõige haavaarstid ja et juuste lõikamine ning habemeajamine kuulus siin peamiselt saunameeste kompetentsi.

Umbes samalaadne 21 punktist koosnev määrustik oli ka habemeajajate sellidel. Siinjuures ei saa jätta märkimata, et neil oli oma korporatsiooni raames tugev ja vääramatu ühtekuuluvustunne, mida võisid illustreerida järgnevad näited: 1686. a. võttis endalt elu habemeajajasell Gustav Tanck. Et enesetapp oli tollal taunitav, keeldusid teised sellid teda hauda kandmast, vaatamata tsunfti oldermanni Georg Ludwigi valjule käsule. Ka kohtufoogti enda korraldused ei suutnud murda kord vastu võetud otsust. Veelgi iseloomulikum on teine juhtum: 7. II 1702. a. pidasid sellid Johann Jacob Berend ja Johann Peter Lang oma toas, mis nagu tavaliselt asus patrooni majas töökoja juures, pidu. Et külla olid tulnud ka teiste meistrite sellid, läks lärm päris suureks. Meister Johann Pauly, kes kuidagi uinuda ei saanud, hakkas lõbutsejaid noomima. Lõpuks laskis ta korrarikkujad kinni viia. Sellidel ei tulnud kaua istuda ning vabanedes kaebasid nad oma taanlasest peremehe «vabaduse rikkumise» eest kohtusse. Viis aastat kestis protsess ja viis aastat otsis J. Pauly endale asjata Tallinnast ja Riiast sellisid, kes solidaarsusest kolleegide suhtes tööpakkujat boikoteerisid (13).

Raad määras parima habemeajajatest linnahabemeajajaks (ka — raehabemeajaja, linnakirurg, raekirurg). Selle ülesandeks oli osutada kirurgilist abi linnasõduritele, kohtusulastele ja vangidele, võtta osa kohtuarstlikkudest eksperttsiidest ning olla väljas eelkõige rae huvide eest. Linnarsti loata ei tohtinud ta linnast lahkuda.

Sidunud end ametivandega, hakkas linnahabemeajaja saama raelt palka ja korteriraha ning iga esmase sidumise eest 10

Tallinna habemeajajate majamärke (XVI saj. keskelt). Jürgen Budde. Tallinna Arhitektuurimälestusmärkide Kaitse Inspektsiooni kogudest.

rundstükki, s. o. 1,25 marka. Ka oli ta vabastatud maksudest. On teada, et XVII sajandil ei võetud linnakirurgideks katoliiklasi. Nii lükati 1692. a. tagasi ühe hollandlase palve asuda linnakirurgi kohale põhjusel, et see «ei tahtnud meie usku üle tulla» (17).

Esimeseks teadaolevaks raekirurgiks tuleb pidada «aadri-laskjat C ur di», kes sai 1399. a. kaheks aastaks korteriraha (13). Nimetatu pole ilmselt identne samanimelise saunamehega, kellest hiljem sai väikekaupmees.

Kui linnahabemeajajal elanikkonna kasvades raskeks läks, loodi linna alamkirurgi (ka — politsei alamkirurgi) ametikoht. Katku puhul aga seati ametisse k a t k u h a b e m e a j a j a d, kes külastasid nakkushaigeid ja avasid neil katku-muhke. Karistuse ähvardusel ei tohtinud nad linnast katku eest põgeneda. Katkuhabemeajajad said linnalt töötasu, eraldi korteri ja toidu (13). Viimaste suhtes tuleb arvata, et need kujutasid teatud ettevaatusabinõu nakkusohu vähendamiseks. Siiski ei andnud see isolatsioon palju. Kui Tallinnas möllas katk, nurises oldermann Stoll ühel raeistungil 11. VIII 1710. a. habemeajajate üle, kes pärast «mürgiste paisete» avamist kohe ruttavat tervetel meestel habet ajama. Ja tõsi, tollal oli kindlasti ainsaks kirurgiliseks instrumendiks, millega nakkust edasi ei kantud, hõõguv põletusraud. Ei tuntud ju veel ei aseptikat ega anti-septikat.

Tallinna habemeajajate töötubasid tähistasid üks või mitu varda küljes rippuvat vahukaussi. Seni pole üheski ürikus õnnestunud leida viiteid töökodade täpsema asupaiga kohta. Küll aga on geograafiakandidaadi L. Tiigi lahke abiga avanenud võimalus ära näidata habemeajajatele kuulunud kinnisvarade paiknemist Tallinnas. Peame eeldama, et majaomanikul oli sobivaim avada töökoda just oma katuse all. Selle kasuks räägib ka fakt, et ühe ja sama hoone resp. töökoja omanikuks olid järjest mitmed habemeajajad. Kinnisvara Raekoja plats 17 lõunapoolset osa valdasid Johann Türek (1667—1676), Heinrich Meyer (1676—1694), Diedrich Eckstein (1694—1713) ja Johann Martin Plaetz (1713—1753). Veelgi rohkem oli habemeajajatest omanikke kinnisvaral Mündi t. 1 (Raekoja platsi nurgal), kusjuures esimesena märgitakse alates 1499. a. Caspar Mollerit ja viimasena kuuest — Georg Wilhelm Burmeisterit (kuni 1765. a.).

Näib, et habemeajajad püüdsid asuda peamiselt sinna, kus käis rohkem rahvast ja kus oli oodata kergesti puhkevaid kak-

Kirurg põletusrauaga. Figuur trükisest «Feldbuch der Wundartzenei». H. Gersdorf. Strassburg, 1528.

lusi, s. o. turu, aastalaadaplatsi ja sadama kanti. Linnahabemeajaja ametlik tööruum oli arvatavasti seal, kus praegu pääseb kohvikusse «Vana Toomas». Raekoja platsi (end. turu) läheduses kuulusid habemeajajatele kinnisvarad Apteegi t. 4, Kullassepa t. 3, Voorimehe t. 1 jne. Loomulikult olid paljud töötoad üürimajades, mis teeb nende asukoha määramise võimatuks. Habemeajajatelt võetav üür oli seejuures üsna kõrge, mida tunnistatakse ühes kollektiivses kirjas raele 1529. a. (17).

Habemeajajatel oli lubatud teenindada kliente-patsiente ka nende korterites. Teiselt poolt näib, et mõnel juhul jäeti kannatanu pikemaks ajaks ravile habemeajaja juurde. Kui 14. VI 1458. a. sai keegi Hannecke Becker haavata, toodi ta «arsti juurde, kus ta lamas üheksa nädalat ja suri». Selle eest sai kirurg honorari 20 marka (69). Meid ei tohiks segada habemeajaja nimetamine arstiks, mis oli tollal tavaline. Õppinud arste kutsuti meedikuteks või füüsikuteks. Viimane nimetus tuleneb omal ajal kloostrikoolide kavas olnud distsipliinist «physica», mis sisaldas ka meditsiini.

Seoses haavaraviga tuleks mainida huvitavat juriidilist tõlgendust XVI sajandist. Keegi tallinlane saanud haavata, põdenud mitu nädalat ja surnud. Kirurgi abist ta keeldus. Kohtumeditiinilise ekspertiisi kohaselt oleks ta ravimise korral ellu jäänud. Seda arvesse võttes vabastas kohus torkehaava tekitaja vangikongist (69). Järelikult — kes ei lase end arstida, teeb iseene süüdlaseks oma surmas.

Tallinna habemeajajate ajalugu on läbi põimitud paljude tülide, hõõrumiste ja kohtuprotsessidega. Tõsiseim neist oli 16 aastat kestnud kohtuasi Kanuti gildiga, kes tahtis habemeajajaid oma hõlma haarata. Vaatamata rae resolutsioonile 18. IV 1671. a. («habemeajajad ei pruugi kuuluda Kanuti gildi ega maksta talle maksu») (223), jätkas gild protsessimist ja alles habemeajajate kaebusele reageerinud Rootsi kuninga resolutsioon 6. IX 1687. a. otsustas asja habemeajajate kasuks (13).

Viimastel tuli võitlust pidada ka sissesõitnud konkurentidega. Tartus habemeajajate Hans Osiuse ja Jakob Lilienzweigi juures õppinud sell Hans Witte tuli Tallinna ning kasutades «anarhiasajandi» võimalusi, mil siin puudus habemeajajate tsunft, asus tööle täieõigusliku meistrina. Vaatamata kohalike meistrite nurinale ja kaebustele tunnustas raad tema olematuid õigusi ning lubas tal edasi praktiseerida. Nähes, et nad nii abi ei leia, esitasid habemeajajad H. Witte peale kohtuliku kaebuse, nagu oleks süüdistatav Tartus elades

Utherwelde daghe to lathēd

In duffen nauolgheden daghe

ya yd befunder gud lathen.

In erste. By sinte blasius daeb. De ander daeb
eri vnd Jacobi. De dritte daeb Barthelemer. De

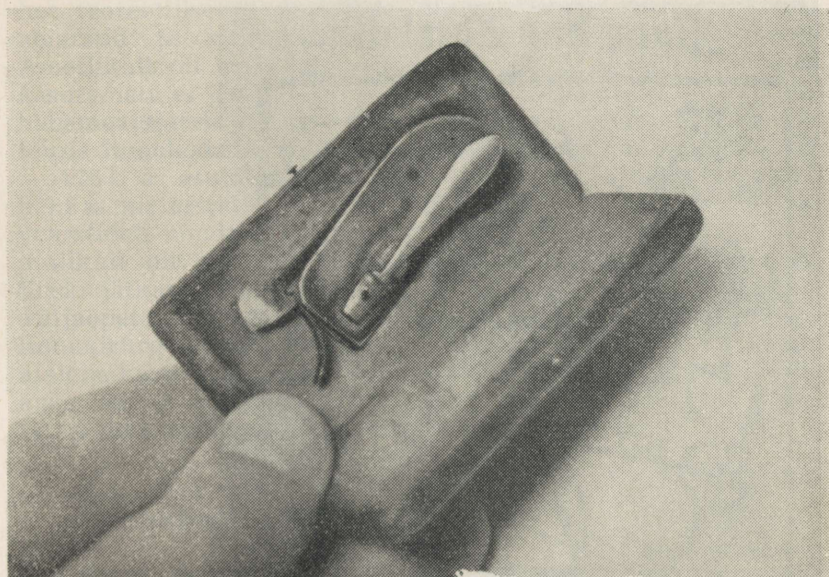
Lastakse aadrit. Illustratsioon Tallinna Linna Riiklikus Arhiivis säilitatavast trükisest «Eyn nyge kalender», 1519.

seal ühe tütarlapse häbistanud. Protsess kestis 1594.—1603. a. ning lõppes rae otsusega: meister olevat ju Tallinnas igati aus ja korralik, kas pruugib siis mõne noorusepatu pärast talle külge hakata (13).

Tüli tõusis ka siis, kui all-linna habemeajajate kolleegid Toompealt kippusid võoral territooriumil praktiseerima. Nii toimus 1675. a. Tallinna saabunud prantslasest garnisonivelsker Alexander de la Forest, kuid sattus tsunfti tugevale vastu- seisule, kes esines kaebusega rae ees. Prantslane aga, lootes lin- nakodanikuks saamisega saavutada õiguse linnarahvast ravida, esitas kaks aastat hiljem raele vastava taotluse, kuid pidi lep- pima äraütlemisega (13).

Toompeal oli Rootsi valitsuse ajal ametis üks või kaks habe- meajajat: lossi- ehk õuekirurg kindralkuberneri juures ning garnisonivelsker, kes teenindas sõjaväge. Viimas- test osutus Johann Christoffer Stürck õige kurikuulsaks, mida aitavad illustreerida kaks näidet: 1680. a. esitas nimetatu Tallinna linnusekohtule hagiavalduse, milles nõudis Joachim Siversilt saamata jäänud honorari tema süüfilisehaige poja ravimise eest (188). Kolm-neli aastat hiljem kutsuti ta taas patsiendi juurde juba kaugemale arenenud süüfilise ravimi- seks. Poisil olnud «käsna taga, ees ja peas ning kaela sees auk». J. Chr. Stürck määras ravi, mis olnud «oma tobeduses niivõrd kurnav ja vaevav, et laps sellest täiesti oimetuks jäi ja minestas». Arstimine toimus Siversite saunas järgnevalt: esimene päev — lahtisti, teine päev — aadrilaskmine, järgmistel päevadel kaks higistamiskuuri päevas saunaahju taga. «Käs- nasid» määrati salviga ja uurisesse kaelas pritsiti «eriti selle jaoks valmistatud ravimit», samuti kaks korda päevas. Sisse tuli võtta guajakipuidujooki. Kogu kuur kestis tsüklitena neli nädalat. Selle tagajärjed olid niivõrd masendavad, et velsker honorari ei saanud. Ta kaebas lapse isa kohtusse, millele järg- nev protsess kestis 1686—1688.

Kohtuliku uurimise vältel tuli ilmsiks J. Chr. Stürcki šar- lataanne lähenemine patsientidele: nagu selgub linna kirurg- habemeajajate tsunfti poolt väljastatud ekspertiisiaktist, väitnud velsker Stürck, et poisi kurgunibu «olevat ära» ja et ta oma raviga selle jälle uuesti kasvama pannud. Tsunfti liik- med väitsid, et «iialgi ei teki kurgunibu uuesti, kui ta juba kord on kadunud». Akti koostajad väldivad põlguseavaldusena J. Chr. Stürcki nime ja kasutavad selle asemel väljendit «üks seal». Siiski aga ei saa jätta arvestamata võimalust, et esmasel

Vedrumehhanismiga aadrikirveke. Tallinna Riikliku Ajaloomuuseumi fondidest.

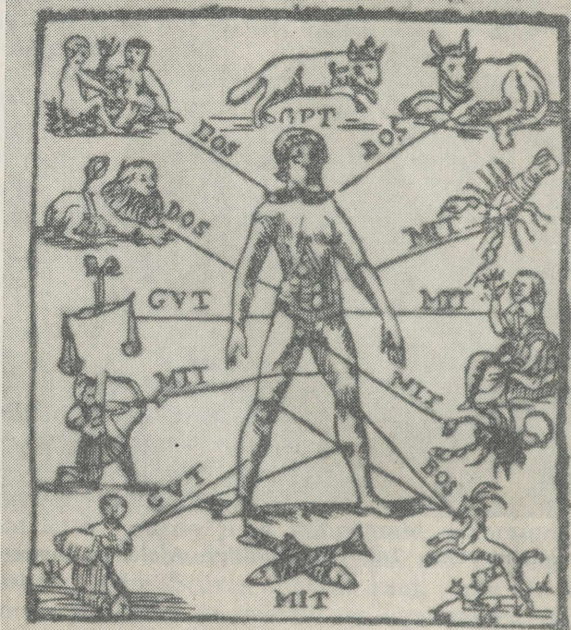
vaatlusel kurgunibu tõesti näha polnud — kas või mingi tursuga seotud süfiliitilise protsessi tõttu pehmes suulaes. Hiljem avanes see taas pilgule, mida velsker oma ravi tulemuseks võis pidada.

Teises kohtutoimikus on andmeid linnaarst J. H. Happeli poolt välja antud atestatsioonist, mis mõistab J. Chr. Stürcki raviviisid hukka. Esimene olevat teatanud, et velskril olevat seesuguseid intsidente esinenud korduvalt. Stürck kaebas linnaarsti laimamise pärast kohtusse (189).

Toompea velskri drastilised ravikuurid osutusid hiljem traagilise juhtumi põhjustajaks: 28. XI 1692. a. teatas J. H. Happel raele, et mainitu andnud ühele 1½-aastasele lapsele väga tugevat lahtistit, mis põhjustanud väikese patsiendi surma (13).

Toodud masendavad pildikesed iseloomustavad küllaltki hästi rootsiaegset ravikunsti. 1710. a., mis oli murranguliseks poliitilises mõttes, osutus pöördeliseks ka siinses kirurgias. Habemeajajate patrooniks kujunenud Rootsi kuningas Karl XI

Figur des Aderlassen.

Kein Glied zu lassen dir gebührt
So der Mond dessen Zeichen rührt

Astroloogiline figuurskeem aadrilaskmiseks sobiva aja ja koha leidmiseks. Nooltele kirjutatud sõnad viitavad aadrilaskmise efektiivsusastmele: «GVT» — hea, «MIT» — keskpärane, «BOS» — halb. *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslikus Raamatukogus säilitatavast trükisest «Kantzeley Calender», 1712.*

suri juba 1697. a. ning tema järeltulija — «Raudpea» Karl XII ei tundnud meditsiini vastu vähimatki huvi. Tallinna habemeajajate tsunfti reglementi rikuti, kuid kuninga nimel esitatud kaebusi otsustasid hoopis teised inimesed, sageli habemeajajate kahjuks. Vene võimu kehtestamise järel avati siin Mereväe- ja Maaväehospital ning mitu polgulaatsaretti, kuhu tööle tulid

hea teoreetilise ja praktilise ettevalmistuse saanud sõjaväe abiarstid ja kirurgid Venemaa meditsiinilistest koolidest. Ametlikult oli neile lubatud ka erapraksis, millist võimalust kasutamata ei jäetud. Sel moel tekkis Tallinna empiirikutelehabemeajajatele ohtlik konkurents, teiselt poolt vaadates aga tõusis linnakodanikele antava kirurgilise abi tase märgatavalt.

1763. a. asutatud riiklik meditsiinikolleegium Peterburis hakkas nii arstidelt, apteekritelt kui ka habemeajajatelt-haavarastidelt nõudma registreerumist, millele eelnes eksam. Loomulikult oli see meie habemeajajatele äärmiselt ebamugav. Siiski jätkati Tallinnas veel XVII sajandi lõpul uute meistrite väljaõpetamist tsunfti traditsioonide kohaselt: näiteks otsis linnakirurg Johann Wilhelm Weyrauch 1786. a. endale ajalehe kaudu 15—16-aastast õpipoissi (93), kuigi tsunft oli juba kaks aastat varem ajutiselt likvideeritud. Täielikult lõpetati selle korporatsiooni tegevus alles 1863. a. (13).

Saunamehed

Slaavlaste ja soome-ugrilaste rahvameditsiinis on saun ravi- protseduuride sooritamise paik. Sauna on puhastamis- ja sünnitamiskohana peetud pühaks ning austatud isegi ohvritoomisega; saunas pesitsesid ka vaimud — seal sai hästi nõiduda. Koos kristlusega toodi meie maale ebausku, nagu muutuks laupäeviti pärast keskööd vesi saunas vereks ning libahundid ja kuradid tuleksid hiliseid vihtlejaid kiusama.

Läänemaades keelati ristiusu fanaatikute nõudel IV sajandi II poolel avalike saunade pidamine. Roomlaste nüansseeritud saunakultuur vajus unustusse, hiiglaslikud termid muutusid varemeiks. Kristluse apoloogeid aga kuulutasid: «Olla usklik tähendab olla askeet. Askeet aga ei pane rõhku ei oma välimusele ega puhtusele. Mis mõte on palvetada pestud kätega, kui mõtted on kasimata?» Ihu paljastamist peeti jälgiks patuks.

Alles XII sajandil hakkasid saunad jälle auksse tõusma. Veel enam — saunaskäimist ja kümblemist peeti üheks seitsmest õndsusest. Saunadesse kutsuti külalisi pärast sööminguid-joominguid, seal aeti tähtsaid ärijutte; keskaegse, hämarusse uppunud sauna nurkades leidsid armunud sobivaima kohtamispaiga. Seal oli koht, kus võis unustada missad ja vespid, vagatsevad kõnelused ja võltsmoraalist kalgid silmad. Ainult munkadel ja paatritel oli keelatud tulla avalikku sauna, kus häbe-

nematult ja häbitult olid koos nii mehed kui naised. See komme püsis Tallinnas veel üsna kaua. Loomulikult tekkis seoses sellega mitmesuguseid kõmulisi jutte: 1597. a. kinnitas superintendent²⁴ Sagittarius, et tema näinud, kuidas naised ja neiid, «kelle ees muidu müts maha võetakse», läinud ihualasti ja isegi rästi ette sidumata sauna, kuhu neile peagi lõbusad sellid järgnenud. Superintendent lisas nõrduvalt, et «siin linnas ei karistata kedagi abielurikkumise, hooratöö ega liiderlikkuse eest» (33). Loomulikult on siin juttu kõrvalkrundil asunud erasaunast, mida uudishimulik vaimulik piilumas käis.

Meestel ja naistel keelati üheskoos saunas käia Riia kindral-kubeneri korraldusega 8. V 1716. a. (14). Ilmselt kestis see komme aga edasi, sest 8. IV 1782. a. avaldatud ülevenemaalise politseimääruse I osas, paragrahvides 71, 220 ja 262 öeldakse: avalikkudes saunades peavad meestele ja naistele olema eraldi osakonnad omaette ustega, millel vastavad sildid. Meeste saunas peavad olema ainult meesteenijad, naiste omas — naisteenijad. Igale «meesisikule üle seitsme aasta vanuses» on keelatud käia naiste saunas ja vastupidi (54).

Vist ei hoolinud tallinlased suurt sellest määrusest, sest aja-leht pidi seda kordama 1786. a. (94), raad aga on vastavad hoiatused märkinud oma protokollidesse 19. IV 1784. a., 22. I ja 28. I 1798. a. ning koguni 15. II 1807. a., mil eeslinna politseikomissarile tehti ülesandeks jälgida, et mehed ja naised koos avalikes saunades ei käiks. Süüdlasi ähvardas trahv (244).

Loomulikult hakkasid linnakodanikud, kes küll ise meeleldi saunameeste teeneid kasutasid, neile ülalt alla ja põlgusega vaatama. Esiteks oli saunameestel komme joosta tänavail ringi oma tööriivais, s. o. poolalasti, teiseks aga jäi neile külge teatav kupeldaja-kuulsus. Ka kujunesid saunad sageli mitmesuguste nakkushaiguste pesadeks.

Saunamehed polnud mitte ainult veekandjad, kütjad ja pesijad. Nad lõikasid ka juukseid, mida vanasti tehti tingimata märjalt, ajasid habet ja sooritasid lihtsamaid kirurgilisi protseduure: panid kuppe, tegid klistiiri, ravisid haavandeid ja naha mädanikulisi haigusi. Aadrit lubati neil lasta kuni 1696. a., mil vastav keeld fikseeriti Tallinna raeprotokollis (222). Saunamees ei tohtinud abi anda vigastuste puhul, mis pärinesid terariista löögist või põletustest. Samuti oli keelatud käia kliente või patsiente kodus teenindamas.

²⁴ Kõrgema astme vaimulik luteri usu kiriku süsteemis.

Eelkõige olid nendest piiramistest huvitatud kõrgema astme haavaarstid — habemeajajad. Enne esimese teadaoleva habemeajajate tsunfti asutamist 1466. a. astus nii mõnigi saunamees lubatud piiridest üle. Näiteks nimetas saunamees C u r d (XIV saj.) end kord õige ametinimega, siis aga jälle kas habemeajajaks või aadrilaskjaks. Järsku oli nimetatu ehk tõesti habemeajaja? Vaevalt oleks ta siis nõustunud teda alandava saunamehe nimetusega. Aga kas oli enne habemeajajate tsunfti asutamist Tallinnas üldse kahte eraldi tööala — habemeajajaid ja saunamehi? Vahest polnud raehärrad teadlikud nende kahe ameti nii sügavatest erinevustest? Ka seda ei saa oletada, sest pidevalt toimival elanikkonna täienemisel, kusjuures rõhuv enamik oskustöölisi saabus just Läänest, toodi seal kaasa ka kõik tavad ja kombed. Habemeajajate tsunftid aga eksisteerisid seal juba ammu. Kehtisid ka saunameeste tegevust kitsendavad määrused. Seega tuleb jääda loogilise seletuse juurde: kuni 1466. a. valitses Tallinna haavaarstide organisatsioonilises osas mõningane korralagedus just habemeajajate huvisid kaitsva korporatsiooni puudumise tõttu.

Keegi ei keelanud habemeajajal olla saunaomanik. Üks selliseid oli Johann B o l e m a n n, kes hiljem sai raehärraks. Kui habemeajajatöökoda tohtis vastavalt privileegis äratoodud sätetele pidada ainult habemeajaja, siis sauna võis pidada ükskõik kes. Juba 1332. a. mainitakse Tallinna dokumentides eraldi sauna omanikku ja seal töötavat saunameest, kusjuures esimene oli koguni Visby kodanik (6).

Tallinna saunameestel puudus oma tsunft. Tavaliselt käidi selli- ja meistriatestatsioonil Lüübekis. Allpool toome ära õpipoiis- ja meistrikirja tekstid, oma ajale vägagi tüüpilised (13).

«Meie, oldermannid, meistrid ja sellid saunameeste ja haavaarstide kiiduväärt tsunftist tõendame käesolevaga, et meie juurde on tulnud austatud, tähelepanuväärt ja oma kunstis kogenud meister Franz Grosskreutz, saunamees ja haavaarst Tallinnast, ja teatanud, et tema praegune õpipoiis Jacob Weiss on tema juures oma õpiaastad auga ära olnud, ja meie laseme tema seepärast oma auväärse tsunfti ja avatud ametilaeka ees vabaks, ja kõige eest maksab ta tsunftile kaheksa riigitaalrit. Selle tunnistuse kinnitame ja varustame oma tsunfti pitseriga. Toimunud 1. mail anno 1662.

Et tema isa ja tema õpetaja on meie tsunfti vastu võetud, peab ka tema meile vastu võetama tingimusel, et ta oma kohuseid täidab.»

Ite met een cranche minne of vñ oem name. so
 drope deo sulne blodes. vñ lath ene vallet in em waer
 he by emander vñ vallet to grunde. so geneset de minne
 bluet he auter nicht by emander. vñ dat blot sweuet
 vñ de wather. so geneset de minsebe gar selden.

Van koppe setthende.

gule. Alze wen de Manie yo yd
 vñ gheben teken. so yo yd vele bether to der ader lat
 effe se were yn erdestken effie wather ghen teken. Auer
 vne de lathē wil vā sangwinier cōplexie. so syni dee
 te teken voi em de besten. Is he of colericice nature.

Saunamees kuppe panemas. Jooned kuppude all kujutavad nahasse
 tehtud haavakesi, mille kaudu veri kuppudesse nõrgub. Vastavalt
 tolleaegsele kombele on saunas koos nii mehed kui naised.
 Illustratsioon Tallinna Linna Riiklikus Arhiivis säilitatavast trü-
 kisest «Eyn nyge kalender», 1519.

Eelnimetatu isa, Jacob Weiss vanema meistrikiri ütleb: «Teadmiseks, et meister Jacob Weiss, saunamees ja haavaarst Tallinna linnas Liivimaal, on vastavalt ametlikkudele tavadele ja õigustele meile lähetanud tänasel kuupäeval oma õpikirja, mis kogu tsunfti ja avatud ametilaeka ees on ette loetud ja heaks kiidetud, ja et vastavalt sellele on ta vastu võetud meie meistrite kilda armsa ametivennana. Millega nimetatu nüüdsest alates (kuni ta ametipruukidest ja õigustest lugu peab) omab õiguse ausaid sellisid tööle võtta ja välja õpetada ausatest vanematest sündinud õpipoisse. Selle kohta oleme käesoleva tõendi talle üle andnud, mis usaldusväärse ürikuna kannab meie tsunfti pitseri. Nii toimunud ja välja antud Lüübekis . . . augustikuu päeval anno ükstuhat kuussada nelikümmend üheksa.» Järgnevad oldermannide, meistrite ja sellide allkirjad. Pitsiril on kujutatud jumalaema lapsega ning laheline habemenuga.

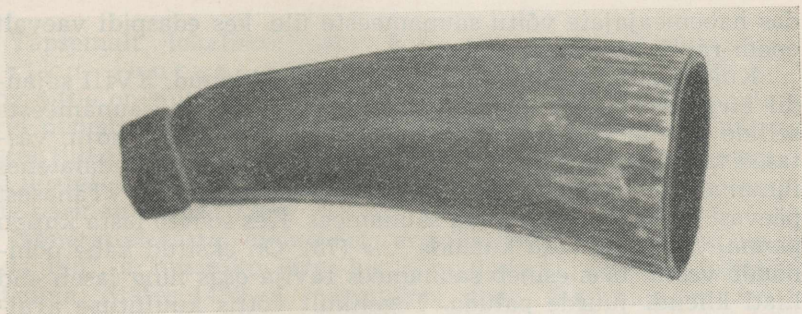
Mõlema Lüübekis väljastatud dokumendi tekst tõestab, et kirja saaja arvati tsunfti koosseisu. Ka pärast Rootsi aja algust Eestis 1561. a. jätkasid Tallinna saunamehed Lüübekis käimist, mis aga ei meeldinud Stokholmi saunameestele. XVII sajandi II poolel saatsid nad Tallinna raele protestikirja, milles juhiti tähelepanu Jacob Weissi ja teiste saunameeste lubamatule sidemele välismaa linnaga. J. Weiss õigustas end, väites, et nii ta isa kui ka teda õpetanud meistrid olnud Lüübeki tsunfti liikmed, Stokholmi saunameeste skraa aga olevat talle tundmatu. Vaatamata Tallinna saunameeste puiklevatele manöövritele allutas Rootsi kuningas Karl XI 1690. a. nad Stokholmi tsunftile (17).

Mõni lehekülj tagasi kirjeldasime Tallinna habemeajajaisellide kangust, kuid ka saunameeste sellid ei lasknud end ikestada. On säilinud andmed saunamees Veiti selli Tönniges Muhsi (ka Muess) vallandamise kohta. Meister nõudnud, et ta küüriks puhtaks saunakapad ja vannid, kuid sell olevat sellest «nagu mõni poisike» keeldunud ning lastud ametist lahti (13). T. Muhsil oli tegelikult õigus, sest tema peale pandud töö oli kohustatud tegema õpipoiss. Vallandamine ei lõpetanud selli karjääri. Ta siirdus Narva ja sai ise meistriks. Meistrite omavoli oli võimalik peamiselt kohaliku Tallinna saunameeste tsunfti puudumise tõttu. Lüübek jäi kaugemale. Ka mitmesugustes tülides, mis puhkesid peamiselt habemeajajatega või konkureerivate mittekutseliste saunapidajatega, oleks hädasti vaja olnud tugevat, juriidilisi õigusi omavat korporatsiooni.

Hõõrumised erialasel redelil kõrgemal seisvate habemeajajatega tekkisid enamasti siiski saunameeste süü läbi, kusjuures tavaliseks põhjuseks oli lubatud praksisepiiride ületamine. Olgu esitatud üks tüüpilisemaid näiteid: habemeajaja Peter Sandberger teatas raele, et saunamees Franz Grosskreutz käivat haigete juures väljaspool oma sauna. Süüdistatav aheldati Tallitorni²⁵, kust ta raele 5. X 1649. a. armuandmispalve saatis ja töötas end parandada. F. Grosskreutz vabastati ja ta töötas tõesti laitmatult. 1657. a. Tallinna tabanud katkutaudi ajal oli ta eriti ennastsalgav ning raad ülendas ta katkuhabemeajajaks. Tollal valitses siin ju organiseerimatusperiood kirurgilises teenindamises. Habemeajajad, kel polnud tsunfti, pidid leppima ainult F. Grosskreutzi solvamisega, kus aga said. Ta sai igati tunda, et tegelikult on ta ikka ainult saunamees (13). Et tal oli ka palga kättesaamisega raskusi (186), sõitis ta pärast 1661. a. siit Stettini, kus hakkas tööle tolliametnikuna. 1665. a. juulis saatis Tallinna magistraat Stettini raele kirja, milles nõudis põgenenud F. Grosskreutzi tagasi saatmist. Adressaat seda kätte ei saanud. Järgmise aasta algul lähetati uus nõudmine: ilmugu otsitav 1. maiks Tallinna raette. Stettini raehärrad, kes võib-olla ka eelmise kirja olid kätte saanud ja lihtsalt ei tahtnud sellele vastata, teatasid: F. Grosskreutz lugenud seda kutset, kuid teenistusülesannete tõttu ei saavat ta küll nii pikka reisi ette võtta. Juurde lisati F. Grosskreutzi vastus Tallinna raele, milles ta raehärrade avalduse ümber lükkab, nagu oleks ta linnast salaja kogu perekonnaga lahkunud ja lahkumismaksu maksmata jätnud. Grosskreutz väidab, et alles siis, kui tema «katkuaja amet jumala kiituseks puhtaks saanud õhu tõttu ammu lõppenud», sõitnud ta minema. Naine aga tulnud talle alles aasta hiljem järele. Lahkumismaksu polevat ta kohustatud maksma, sest iial polevat ta Tallinna kodanikuks saanud ja olevat vaba mees (165).

Tallinna raad andis habemeajaja nimetuse ka saunamees Jacob Weissile (isale). See tekitas kutseliste kirurgide seas samuti suurt pahameelt. Et asi sündis XVII sajandi II poolel, mil habemeajajate tsunft oli varjusurmas, protesteerisid meistrid individuaalselt magistraadi ees, kuid tagajärjetult. Seejärel suunati kaebused algul kindralkubernerile Toompeal, hiljem koguni kuningale endale Stokholmis (13).

²⁵ Sadultorn linnamüüril nn. Kuningaaias, kus peeti vange.

Kupusarv. Linnamuuseumi fondidest.

Kuid ka Rootsi kindralkuberner ei hoolinud kohalikest ja üldistest tavadest, andes saunamees Hans Jürgen Behrile 10. IV 1695. a. eriprivileegi, millega ta õigused võrdsustati habemeajajate omadega (222). Taas esinesid habemeajajad kollektiivse kaebusega, mis seekord andis tagajärgi — raad tühistas kindralkubernereri korralduse. Ilmselt oli raehärrade elava reageerimise põhjuseks asjaolu, et kõrge võimukandja ei olnud taotlenud magistraadi nõusolekut. Ometi jätkasid H. J. Behri sellid klientide teenindamist korterites. Toetudes oma privileegile, kirjutasid habemeajajad palvekirja kuningale. Habemeajajate õnnetuseks oli kirurgide patrooniks kujunenud Karl XI tollal (1697. a.) juba surnud ja noor Karl XII polnud Stokholmis. Asjast huvitatud kindralkuberner Axel Julius de la Gardie mõjutusel otsustasid riiginõunikud küsimuse H. J. Behri kasuks (17).

Teravad vastuolud habemeajajate ja saunameeste vahel tekkisid niisiis XVII sajandi lõpul. Vahele pidi segama koguni kuningas, kelle resolutsioon 17. IX 1685. a. keelas saunameestel kirurgiaga tegelda väljaspool oma sauna. Raad kordas seda 26. IX 1688. a., sama nõue esineb 1690. a. kinnitatud Tallinna habemeajajate tsunfti reglemendis (252). Otsustavaks kujunes aga kindralkubernereri resolutsioon 16. III 1691. a.: «Et siin on peaaegu igal mehel saun ja et eeslinnade saunu ei saa alamrahva arvukuse tõttu likvideerida, lubatakse saunameestel... juukseid lõigata ja habet ajada, kuid karmi karistuse ähvardusel peavad nad hoiduma kirurgiast.» (13). See tähendab

das habemeajajate võitu saunameeste üle, kes edaspidi vaevalt enam ravijatena kõne alla tulid.

Kuid head läbisaamist nende vahel ei tekkinud. XVIII sajandil kirjeldati avalikku kaklust habemeajajate ja saunameeste sellide vahel. Viimased olnud teel klientide juurde koju, vastased kiskunud neil käärid käest. 1775. a. Tallinna nädalalehes ilmunud kuulutus tundub otse avaliku väljakutsena: «Tänasest päevast on asunud siia linna saunamees. Kes soovib lasta kuppu panna, võib teda koju kutsuda . . .» (78). On eksitud kahe põhinõude vastu: taas esineb saunamees raviija osas ning laseb end liiati kliendi juurde paluda. Tegelikult võttis kuulutuse avaldaja endale korteri Toompeale, seega väljapoole all-linna jurisdiktsiooni mõjuulatust.

Huvitava lisamärkusena, mis aga tingib vaadeldava perioodi ajaliste piiride tunduvat ületamist, lubatagu refereerida vanade tallinlaste mälestusi: XX sajandi algul pandi siin kuppe Liivalaia saunas Tiigiveski juures (praegu V. Kingissepa t. 52) ja veel 20-ndatel aastatel nn. Subbe saunas (nüüd lammutatud, asus umbes praeguse J. Anveldi t. piirkonnas).

Raske on täpselt öelda, millal tekkisid Tallinnas esimesed avalikud saunad, s. t. asutused, kus teenuste eest tuli tasuda. Kindlasti oli neid juba XIII sajandil, kuid dokumentaalne pärandus sellest ajast on niivõrd kesine, et saunade kohta mingeid viiteid ei leidu. Esmakordselt nimetatakse neid järgneval sajandil.

Saun Toompea all Nunnavärava juures leiab mainimist 1310. a. Tallinna kindlustuste ehitaja, taanlase Johann Kanne kirjas. Tollal asetses saun väljaspool linnamüüri. XIV sajandi lõpul ning järgneva algul kutsutakse seda Väikeseks ehk Stockeri saunaks omaniku nime järgi, kelle lesk 1393. a. sauna raele loovutas. Magistraat majandas seda kuni 28. IV 1553. a. ja müüs siis raehärrale, hiljem bürgermeistriks saanud Hans Koningile. Viimast korda nimetatakse sauna seoses tema järjekordse omaniku Claves Korfmakeriga 26. X 1604. a. See asus krundil Vaksali t. 4 ja on jäljetult hävinud.

1332. ja 1334. a. on ürikutes nimetatud sauna väljaspool linna, asupaika ära märkimata. Seejuures on teada, et enne 1332. a. kuulus see Visby kodanikule Johannes de Wesele (6). Kas ei viita see võimalusele, et saun oli ehitatud kusagile Ojamaa saksa kaupmeeste asula lähedale Niguliste kiriku rajoonis?

Täpsemalt lokaliseerimata jääb ka saun Oleviste kiriku juures, mida mainitakse esmakordselt 1329. a. ning mille omanikuks oli Rutgerus de Utrecht, nime järgi otsustades Madalmaade päritoluga. Meile teadmata põhjustel tuli tal küttepuude eest maksta linnale kaks korda enam kui teistel saunaomanikkudel — neli marka. Viimne viide saunale pärineb aastast 1364.

Nimetatud aastal mainitakse esmakordselt Uut sauna, mida 1407. a. omaniku järgi ka Krouweli saunaks hakati kutsuma. Alates 1459. a. märgitakse seda Savisaunana (alamsaksa leemstoue) lähedal asuvate Viru tänava ja värava järgi (leemstrate, leemporte). Sauna asukoht on teada: see paiknes praeguste Sauna tänava majade 6 ja 8 kohal. Tänavana nimi on seega traditsiooniline.

Esimene teade Bolemanni saunast pärineb aastast 1387, mil samanimeline raehärra, elukutselt habemeajaja, loovutas selle raele. Seejuures tegi ta tingimuseks, et linna vaestele võimaldataks neljapäeviti sauna tasuta kasutada. Sauna nimetatakse veel 1550. a., kuid 1634. aastal oli sel kohal — praegu Rataskaevu t. 40 — tühi plats. See müüdi 1653. a. saunamees Franz Grosskreutzile ja juba kolm aastat hiljem seisis seal uus maja.

Toodud andmed Tallinna vanematest saunadest on esitanud oma kandidaadidissertatsioonis L. Tiik (183). Lisaks väärivad mainimist, et 1547. a. leidub linna arveraamatus sissekanne «saunamees Hermeni kohta «püha Gertrudi tiigi kõrval» (220). Arvestades sauna lähedust endisaegsele sadamale ja meremeeste kaitsepühaku Gertrudi kabelile võib eeldada, et seda külastasid peamiselt meremehed ja sadamatöölised.

Eelnenud tekstis figureerivate saunameeste töökohtade suhtes on meil võimalik teha täpsemaid määranguid: F. Grosskreutzi saun oli nähtavasti Rataskaevu tänaval, J. Weissi oma — linna tööhoovi (nn. marstalli) juures Niguliste kiriku torni vastas. 9. I 1700. a. nõudis raad selle viivitamatut sulgemist (246). Põhjust pole öeldud. 1705. aastaks olid J. Weissi saunast järel vaid rusud (227). Hans Jürgen Behri saun asetses Uuel tänaval, Viru ja Väikese Rannavärava vahel (231).

Näeme, et vanemad Tallinna saunad olid peaaegu eranditult hajutatud perifeeriasse. Vaevalt on see juhus ning tuleb oletada, et saunade selline paiknemisviis tugines kolmele põhjusele. Esiteks — veevajadus saunades on küllaltki suur, mistõttu varematal aegadel tuli kasutada ohtralt veevedajate tee-

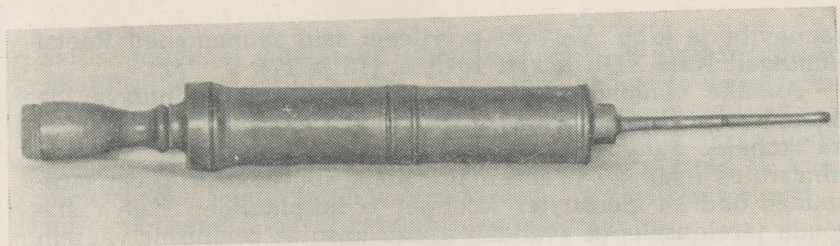
neid. Võimalik, et ka saunameeste sellid ja õpipoisid pidid omal jõul vett kohale kandma. Nii oleks mõistetav, miks taheti lühendada teed veevõtukohast saunadeni. Teiseks võiksime arvata, et raad, kellest olenes loa saamine saunade püstitamiseks, püüdis paigutada neid kui reovete allikaid linna tsentrist kaugemale, kahandades sel moel saastunud vete väljavoolu aega linna piirest. Ja lõpuks ei saa jätta arvestamata võimalust, et magistraat ei lubanud saunasid kui potentsiaalseid tuleohukoldeid ehitada Raekoja, gildihoonete ja teiste tähtsamate institutsioonide lähedusse, vaid leidis olevat otstarbekama lokaliseerida nad vallikraavi (s. o. kustutamiseks vajaliku vee) lähedale.

Saunad tekkisid ka eeslinnades, kus nende omanikud võtsid ametisse juhuslikke inimesi. Loomulikult ei meeldinud see kutselistele saunameestele. Üks viimastest, H. J. Behr kaebas 29. X 1688. a.: «... nad võtavad meilt sissetulekud, ja mis veel hullem — toovad oma tegutsemisega ainult kahju, sest nad lasevad oma saunades töötada vanadel naistel, kes oma mõistmatuses kupukirve ja kupuklaaside asemel naelte ja sarvedega kuppe panevad ning nii mõneltki vaeseskeselt tervise röövivad» (17).

Mis puutub kupusarve, siis valmistati see veise sarvest, mille teravik tasaseks lõigati, sinna väike ava sisse põletati ning laiema osa servad siledalt ühele tasapinnale lõigati. Pärast nahalõiget asetas kupupanija sarve vajalikku kohta ja asus sellest ava kaudu õhku välja imema. Veri tungis haavast õhuhõredasse kupusarve, mille ava vahepeal näpu või vahaga suleti. Kui verd oli küllalt kogunenud, langes sarv iseenesest ära. Seesugust moodust kutsuti «märgade kuppude panemiseks» ning arvati, et kupuveri tulevat lihastest ja nahast vastupidi aadriverele, mille allikaks olevat süda, kopsud, jms. Ei tuntud ju veel vereringet ning verd peeti üldjoontes veel XVII sajandi I poolel staatiliseks kehamahtlaks.

Muide, saunades ei leidnud tööd mitte üksi «kupumoorid», vaid ka ametlikult tunnustatud saunanaised. Nii meenutatakse XIV sajandi 60-ndates aastates korduvalt saunanaist nimega Me ctilda (ka — Mettilda), kes töötanud ühes «nurgamajas asetsevas saunas», mida esialgu ei ole õnnestunud lokaliseerida (43, 71).

Tulude lootuses hakkas raad XIV sajandi lõpul ja järgmise algul avalikke saunu kokku ostma. Paraku tuli seoses süüfilise massilise levimisega 1498. a. saunad ajutiselt sulgeda; hiljem

Metallist klistiiriprits XIX sajandi I poolest. Pikkus 68 cm. *Leitud Paide apteegi pööningult 1967. a.*

aga kartis osa inimesi end seal pesta ja seejuures nakatuda. Oodatud kasumid jäid sel moel laekumata ja raad pidas otsustarbekaks saunad taas eravaldajaile müüa.

Möödus ligi kaks sajandit, kuid Tallinna saunad jäid põhiliselt antisanitaarseteks. Siinsed arstid P. F. Juchius ja J. J. Hoppe nimetasid neid nakkuspesadeks, kus saunalised on sunnitud end musta veega pesema ja haisvat vingu sisse hingama (67). Nagu juba nimetatud, peeti eriti ohtlikeks just eeslinnade avalikke saunu — ja nende vastu ei tõstnud häält mitte ainult konkureerivad saunamehed. Ka kohalikud habemeajajad nõudsid meile mõistetavail põhjusil nimetatud asutuste sulgemist ja kirjutasid vastavasisulisi palvekirju nii raele kui ka otse Rootsi kuningale (17). Aktsiooni resultaadid kajastuvad raeprotokollis 26. II 1692. a.: «Et eeslinnad on peaaegu terve-nisti kuritõve käes, mida sealsetest saunadest laiali kantakse, tuleb nende tegevusele lõpp teha ning lubatakse tegutseda ainuüksi vannutatud saunameestel.» Neli aastat hiljem otsustati sulgeda liigsed saunad. Alles jäeti neli: kaks tervetele ja kaks süüfilisehaigetele (245).

Kartusest võimaliku kahjutule eest lubas Tallinna raad 20. VIII 1757. a. vastu võetud otsuses kütta saunu mai algusest septembri keskpaigani 2 korda nädalas, külmal aastaajal — 3 korda, kunagi aga mitte kahel päeval järjest. Saunapäevadeks määrati 3. V 1784. a. meestele teisipäev ja laupäev, naistele — neljapäev. Määrust korrati rae otsuses ka 22. I 1798. a. (252). Nimetatud aastal, juunikuus, loeti Tallinnas kokku 8 sauna, millest üks oli kasutamiseks ainult naistele ja pidi kandma vastavat silti (247). Üldiselt oli aga Tallinna saunade embleemiks vahukauss (pidi rippuma maja seina küljes vardata), mille kohal

saunaviht ja kibu. Vastava privileegi said saunamehed Rootsi kuningalt Karl XI-lt 31. III 1675. a. (13 ja 17).

Avalike saunade kahtlane maine sundis kinnisvarade omanikke püstitama erasaunu. Võimalik, et selleks aitas kaasa ka kohalik rahvuslik saunakultuur. Tallinna kinnisvarade nimistutes leiamegi peaaegu iga maja juures sauna. Omaette saunad olid ka kloostritel, koolidel ja hospitalidel. Pole raske jõuda järeldusele, et avalikke saunu kasutas peamiselt vaesem kiht.

Kümblusasutused

XV—XVI sajandeil läks Lääne-Euroopas moodi tervisvetel kümblemine. Tekkis hulk veel tänapäevalgi kuulsaid kuurorte. Eesti aladel pidurdas nende arengut lühike suvi ja karm kliima. Näib, et külmas vees kümblemist harrastasid ainult eestlased, mida nii mõnigi kord on tunnustavalt ära märgitud. Nii kirjutas Tallinna arst Justus Samuel Walter 1816. a.: «Kuum leili-saun ja suplemine väljas, külmas vees, kuuluvad selle maa rahvusliku omapära hulka. Seetõttu on eestlased kehaliselt tugevad ja terved.» (173). Ka kuulus teadlane K. E. Baer mainis, et eestlased armastavat joosta kuumast saunaleilist otse ojasse või lumehange (7).

Linnasaksad näisid pelgavat karastamist vähemalt XVII sajandil — 22. I 1636. a. väljastas Tallinna raad gümnaasiumi sisekorramääruse, mille § 32 kõlab: «Keegi ei tohi end külma veega pesta või ujuda.» Teiselt poolt näitab keeld õpilaste soovi supelda (28).

Nimetatud sajandi lõpul aga, arvatavasti innustatult tervisvete populaarsuse tõusust Läänes, hakati meilgi otsima mineraalvee allikaid. 1691. a. kirjutatakse Tallinna ajalehes «Revalsche Post-Zeitung» (159):

«Tartus, 3. oktoobril. — Pärast seda kui meditsiinidoktor ning kuningliku akadeemia²⁶ professor härra Laurentius Micrander oli märganud, et siin maal keeb üles palju allikaid, hakkas ta otsima mineraal- ehk tervisvett, et seda analüüsida. Lõpuks leidis ta möödunud augustikuu viiendal päeval Kooriküla mõisa juures... kaks allikat tervisveega, mis jooksevad läbi pehme liiva suure mäe alt välja. Eriti ühest purskub vett

²⁶ S. o. Tartu ülikooli.

sellise jõuga, et seda saaks tunnis koguda 7—8 tündrit²⁷. Ja kui analüüsid olid tehtud, selgus, et tegemist on hea rauaveega, mis sisaldab peale selle küllaltki märgatavalt väävlit ja varjatud happeid. Kuigi sobiv aastaaeg oli juba läbi, sõitis härra doktor kohe ühes patsientidega allika juurde, et vett juues ja küm-meldes selle toimet tundma õppida. Ja . . . see leiti hea olevat . . . nii et patsiendid võisid rahuldusega lahkuda . . .»

Äratoodud informatsioon tõestab eriti kujukalt tervisevete populaarsuse kasvamist, sest reeglina avaldas nimetatud ajaleht peamiselt poliitilist informatsiooni. Vene valitsuse algaastail Balti kubermangudes aitas tõsta huvi mineraalvete vastu ka Peeter I ukaas, milles soovitati nende kasutamist. Pole kahtlust, et nii mõnigi ettevõtlik mees otsis võimalusi, kuidas saaks ära kasutada soodsat konjunktuuri. Tegelikkuseni jõuti aga alles sajandi lõpul, mil Tallinnas (õigemini küll linna läheduses) avati esimesed ravikümbblasasutused. Seega osutub Tallinn esi-meseks kuurordiks Eesti territooriumil (Haapsalus alustas merre püstitatud ja vette ulatuva, aukudega vanniga varustatud supelmaja tegevust alles järgneva sajandi algul, Pärnu kuu-rordi rajamise algaastaks peetakse 1838. a. jne.).

Näib, et vanimaks kümbblasasutuseks Tallinnas oli Viimsi mõisa juures paiknenud C a r l s b a d, mida esmakordselt mainib oma käsikirjalises meditsiinilis-topograafilises kirjelduses 1796—1797. a. Harju kreisiarst Peter Friedrich K ö r b e r (201). Tinutatud vaskvannidesse võeti vett nn. Kaarliallikast. Kasu-tusel olid vee eelsoojendusseadmed. Carlsbad kuulus Viimsi mõisa omanikule, kes sissetulekute tõstmiseks üüris välja juu-res oleva restorani ning võõrastemaja. Kõik nimetatud hoo-ned — ka vannide ruum — olid juba möödunud sajandi esimese poole lõpuks hävinud. Antud territooriumiga tutvudes sattus käesoleva kirjutise autor ümarale süvendile pargis, mille mõõt-med — sügavus 3¹/₂ ning ümbermõõt 12 — jalga vastavad P. F. Körberi kirjelduses mainitud allikavee basseini omadele. Võimalik, et selles augus sillerdas kauni kaldamüüritise vahel kunagi vesi, mis mõisnikku rikastas.

Järgmisena alustas Tallinna lähistel, Löwenruh' suvemõisa-keses (praeguste Linnu ja Mustamäe teede nurgal) 1798. a. tege-vust kindralleitnant Friedrich Georg Otto R o s e n i lõbustus-asutus, kus rahva juurdemeelitamiseks seati sisse ka vannitoad (173). Neljast küljest kanalitega piiratud kaunis pargis oli balli-

²⁷ Umbes 3500 liitrit.

saal, kondiitriäri, restoran, keeglirada ja lasketiir. Vannitubasid ühes rõivastusruumidega oli kolm, ühes nendest leilisaun. Vesi tõsteti koppadega varustatud ratasvärgi abil värskelt oja-veega täidetud kanalist puidust renni. Sealto voolas see osalt otse vannidesse, osalt aga soojenduskatlasse. Vastavalt kliendi soovile võis vanni puistata sipelgaid, sinepit, seepi, metsarohutusi jms. Läheduses üles keeva allika vett, mis olevat sisaldanud väävliühendeid, kasutati Löwenruh's tervisveena. See juhiti allikast kohale spetsiaalse torustiku kaudu. Et linnani oli tollal oma kolm versta, üüriti Löwenruh's soovijaile tube, talle ja töllakuure.

Asutusse lasti sisse ainult «viisakalt rõivastatud» kliente, vaatamata seisusele. Ometi olevat alamate seisuste esindajad end seal ehamugavalt tundnud. Ju see vist põhjustaski aeg-ajalt tülisid, millest üks osutus saatuslikuks: joobnud mereväeohvitser pistis surnuks käsitöölise selli, kes olevat «endale liiga palju lubanud». Sündmus mõjus tallinlastele masendavalt, Roosna mõisa²⁸ populaarsus kahanes ja kahjumid sundisid omanikku ettevõtte tegevuse lõpetama (169). Tänapäeval on sellest alles ainult kanalitesüsteem, park ja sild seda valvava lõviskulptuuriga mõned majandushooned, kalatiigid ja kelder.

Seal, kus praegu seisavad tööstusettevõtted — Endla tänava ja Mustamäe tee nurgal — oli varem Wittenhofi suvemõisake. 1812. a. avas seal lõbustus- ja kümblusasutuse «kombelõtv husaar», alampolkovnik Nikolai Nejelov (145). Territooriumil paiknesid mitmesugused lusthooned ja restoran «Cap de Bonne Esperance» (Hea Lootuse neem) (142). Vannide osas ei olnud suuremat erinevust Löwenruh'st. Käinud seal peamiselt keskseisuse esindajad (169).

Veebruaris 1813. a. teatas raehärra Johann Andreas Wetterstrand oma kümblusasutuse avamisest Vaimu (nüüd Vana) ja Pika t. lõunanurgal hoovimajas, mis tegutses aastaringiselt (146). Vett võeti kaevust, rikastades seda soovi korral mitmesuguste lisanditega (173). Näib, et seal ei müüdnud alkohoolseid jooke ega organiseeritud muid lõbustusi.

Sama aasta 1. maist hakkas külatajaid vastu võtma politseikomissar Benedikt Georg Wittelle kuuluv kümblusasutus Wittenau suvemõisakese territooriumil Kadrioru rannas. Kahes vannitoas võis saada sooje või külmi mereveekümblysi natu-

²⁸ Nimetus tuletatud Rosenite perekonnanimest. III OJA PÄRMI

Löviskulptuur, mis veel tänapäeval valvab endise lõbustus- ja kumb-lusasutuse «Löwenruh» sissepääsu.

raalselt või sipelgate, kaselehtede, kummelite, soolikarohu ja muude metsarohutudega tembitult (147). 1814. a. püstitati sinna võorastemaja ühes tõllakuuri ja hobusetalliga, ehitati juurde kaks vannituba ning supelmajakesed kalda lähedusse. Nagu eelmiselgi aastal oli võimalus kutsuda linnast kohale kupupanija, kelleks oli kirurg Philipp K ö n i g. Loomulikult ei puudunud restoran «kindlate hindadega» (150). 12. aprillil 1815. a. alustas tegevust ka leilisaun (152). Witte «salongi» asupaika tuleb otsida praegusest rannajoonest, mis on tublisti põhja poole nihkunud, kaugemal. Ta paiknes praeguste A. Weizenbergi t. ja Narva mnt. vahel, umbes A. Alle tänava ümbruses. Säilinud ja elamuks kohandatud on endise restorani — «Curhausi» hoone Narva mnt. 80.

Umbes ühel ajal B. G. Wittega alustas tegevust dr. med. Samuel Reinhold Winklerile kuuluv ravikümb-lusasutus Mustjõe suvemõisakese vaikuses (40). Winkler uuris see-

juures praktiliselt kümbluste toimet haigete organismile. Asutuse külastajaid tuleb õigusega nimetada mitte enam klientideks, vaid patsientideks. Pikemate ravikuuride puhuks olid arstil varuks üüritoad. S. R. Winkleri suvemõisakest, praeguse aadressiga Paldiski mnt. 80, peab ilmselt pidama esimeseks ravikümblusasutuseks Eesti territooriumil, kus protseduurid toimusid meditsiinilise järelevalve all. Kasutati Mustjõe vett.

Alates 1813. a. oli ka L a u l a s m a a mõisas võimalus võtta sooje vanne (148). Kuid see, nagu teisedki kümblusasutused peale Wetterstrandi oma, oli linnast kaugel. Vist seda silmas pidades asutati lihunik Johann Krausp 1815. a. kümblusasutuse Suure Rannavärava ette Stuarti reduudile. Nelja vannipumbati vesi merest. Üles olid seatud ka dušid, mis olid seni olemas ainult Witte «salongis». Oli korraldatud karastusjookide müük (155). Järgmisel aastal ehitati vankrikuur ja tall ning pandi alus tubade väljaüürimisele (157). Kahtlemata viitab see asutuse kasvavale populaarsusele, eriti kaugemalt saabuvate supelsakste seas. Hiljem avati teise klassi vannitoad, kuhu võeti vett vallikraavidest. J. Krauspi supelasutusest pole midagi alles jäänud. Ka reduudist püsib vaid vasak frontaalsein.

XIX sajandi II aastakümnel hakkab Tallinna ajalehes sagemena kuulutuste arv, milles mereäärsete suvilate omanikud mainivad üüriliste ligimeelitamiseks võimalust meres supelda. Merekümblusi hakkasid soovitama ka kohalikud meedikud. 1810. a. seisis «... mugavuseks neile, kes merekümblustest lugu peavad ... Haaberstis lahtise mere ääres sündsas paigas ... supelvanker. Selles võib varjatult lahti rõivastuda ja kellestki nägemata supelda ... Võtme saab Haabersti mõisa valitsejalt, kusjuures tund maksab inimese pealt 60 kopikat» (139). Samasuguseid hobusega merre veetavaid supelonne kasutati ka Haapsalus, hiljem Pärnus. Meenutagem ka, et tollal ei tuntud supelkostüüme.

Kümblusasutuste külastamine oli kulukas lõbu, taskukohane ainult rahakatele. Vanni kasutamise tunni eest tuli tasuda 1 kuni 1 rubla 25 kopikat. Teatud hinnaalanduse võimaldas J. Krausp, müües kuukaarte ilma kümblustunde piiramata 30 rubla eest. Kuid eraldi pidi maksma ka vannivette manustatavate lisandite, korteri, söögi, joogi ja transpordi eest. Oma osa nõudsid mitmesugused lõbustused jne. Võrdluseks olgu esitatud mõned kaasaegsed hinnad: nael loomaliha maksis 15 kopikat, nael leiba — 9 kop., saiakukkel — 1 kop., puud rukkijahu — 2 rbl. 85 kop., toop õlut — 12 kop. ja toop viina — 72 kop.

Igal kliendil oli voli iseseisvalt otsustada, milliseid vanne ja kui palju ta tahab võtta (välja arvatud Winkleri raviasutuses). Ei saa jätta arvestamata võimalust, et kümmeldi ka vastavalt arstide sellekohasele soovitusel. Vesiravi praktilise läbiviimise momendil jäid aga haiged ilma meditsiinilise järelevalveta.

Üldiselt näib olevat ilmne, et väljasõidu- ja lõbustuskohtade omanikud juhendusid kümlusvõimaluste loomisel ainult soovist meelitada ligi rohkem rahvast ja võtta, mis võtta annab.

Aadrilaskjad

Mitte kõik, keda keskaegsetes ürikutes aadrilaskjateks nimetatakse, ei tegelnud ainuüksi veresoonte avamisega. Nii Tallinnas kui ka mujal tähistati selle ametinimetusega ka habemeajajaid-haavaarste. Loomulikult puudub alus eitada võimalust, et maad mööda liikusid ringi inimesed, kes oma igapäevast leiba teenisid ainult selle suhteliselt lihtsa, kuid ohtliku kunstiga.

Pärast Tallinna «habemeajajate ja haavaarstide auväärse tsunfti» ajutist likvideerimist 1784. a. pidi siin vähemalt alates 1794. aastast tegutsema aadrilaskjate ühendus. Nimetatud korporatsiooni — «pulsilõikajate» (saksa k. Pulssschneider) tsunfti mainitakse sel aastal, seoses kuue aadrilaskja üheaegse vastuvõtmisega Tallinna kodanikeks. Need olid Caspar Anderson, Wilhelm Calpus, Heinrich Gustavson, Michael Mattisen, Karl Thompson ja Jakob Vogel, kes oma kitsalerialal olid aastaid tegutsenud (13).

Aadrilaskmine oli juba ammu kujunenud populaarseks ravi- protseduuriks, mille sooritamiseks ei vajatud isegi meediku vastavat nõuannet ega ordinatsiooni. XVIII sajandil hakkasid arstid siiski juhtima tähelepanu aadrilaskmise ohtudele teatud kindlate haiguste puhul. Sellele vaatamata jätkus kogu maal massiline aadrilaskmine, millest ei pääsenud tervedki inimesed, sest juba keskaegsed arstiteaduse apologeedid olid soovitanud nn. «dieetaadrilaskmist» kaks kuni kuus korda aastas sihiga «verd puhastada».

Protseduur polnud loomulikult ohtu. Aadrikirvest vibutasid sageli šarlatanid, kes oma verist tööd tegid lohakalt ja hoolimatult. Väljalastava vere hulga määras haige ise või soovitas aadrilaskja. Selles suhtes polnud patsiendi verega kitsid ka õpetatud meedikud, kes tegid vastava ordinatsiooni.

Verd lasti $\frac{1}{2}$, 1 või koguni 2 naela, mida mõõdeti nn. untsi-
klaasidega. Näib, et suur verekaotus muutis patsiendi sageli
nõrgaks ja uniseks, sest paljudes kaasaegsetes kirjutistes sisal-
dub hoiatus mitte lasta inimest pärast aadrilaskmist magama
jääda. Oma töö teinud aadrilaskja lahkus, tundmata huvi pat-
siendi hilisema seisundi ja saatuse vastu. Veel 1829. a. kirjel-
das tuntud Saaremaa arst Johann Wilhelm Ludwig Luce
juhtu, mil kaheksast inimesest, kellel verd lastud, ainult üks
ellu jäänud. Ülejäänud heitnud hinge samal ja järgneval päe-
val, mis aga kedagi polevat eriti kohutanud (65).

Arstid ja habemeajajad aga vaatlesid väljavoolanud verd,
püüdes selle välimuse ja hüübimise järgi panna haiguse diag-
noosi.

Aadrilaskja varustus koosnes spetsiaalsest noakesest või ved-
rumehhanismiga varustatud löökriistast — sooneavajast.
Vajalik oli žgutt verepaisu tekitamiseks (pea piirkonnast aadrit
lastes tõmmati see isegi ümber kaela) ja küünal. Viimane süü-
dati pimedas või eelnevalt pimendatud ruumis ja paigutati selle
arvestusega, et valgus langeks avatavale veenile küljelt. Seega
tuli soone kontuur teravamalt esile. Operatsioon pidi õnnestuma
esimese löikega, sest nn. «valget löiget» — veenist mööda sat-
tumist — peeti häbiks.

Aadrit ei lastud mitte üksi käsivarreveenidest, vaid ka käe-
ja jalalabalt, otsmikult, naba piirkonnast, sõrmedelt, koguni
keele alt ja suguelundeist jne. Protseduuri aeg olenes, samuti
nagu operatsiooni teostamise punkt kehal, eelkõige astroloogi-
listest nõuetest. Selleks koostati iga aasta kohta erinevad kee-
rukad figuurskeemid vastavate märkustega. Alles XVIII sajandil
hakkavad need maagilised kõrvalmõjud teatud määral taga-
nema, kuid aadrilaskjate hulk ei vähene. Koguni vastupidi —
tendents näib ilmselt kalduvat suurenemisele. Nii kirjutab tun-
tud balti publitsist A. W. Hupel 1777. aastal, et siinsete arstide
teenistus oleks kahtlemata palju suurem, kui aadrilaskmisega
ei tegeleks peaaegu kõik — naised, talupojad, linnakodanikud
ja koguni aadlikud. Selletaolisi repliike võib kohata mujalgi,
kusjuures need pole kahtlemata liialdatud.

Võib arvata, et traagiliselt lõppenud aadrilaskmise juhtu-
sid ei põhjustanud mitte ainult suur verekaotus, vaid ka nak-
kusidude viimine organismi. Instrumente ei desinfitseeritud
ega steriliseeritud, vaid ainult pühiti nartsu sisse. Ka haavale
asetatav side oli kõike muud kui pisikutevaba.

Põetajad

Peale meile juba tuttavate nunnade — begiinide — tegelesid Tallinnas haigete põetamisega kolm ilmalikku vennaskonda.

Põetajate vennaste tegevusest on Tallinnas väga vähe andmeid. Gertrudi vennaskonna keskuseks oli arvatavasti samanimeline kirik, mis lammutati ja mille varemed jäid XVII sajandi II poolel püstitatava Rannamäe (Skåne) bastioni alla. Korporatsiooni liikmed hoolitsesid haigete meremeeste eest (13).

Antoniuuse vennaskond ja nende samanimeline kabel on andnud nime Tõnismäele (Antoniuuse mägi). Arvatavasti asusid seal ka vennaskonna sigalad. Keskajal arvati nimelt, et sealiha söömine aitavast pidalitõve vastu ja Antoniuuse vennaksed olid varem pühendunud just pidalitõbiste ravile. Tallinna ürikutest pole küll leitud teateid vastava sealauda kohta, kuid Riias on sellise olemasolu tõestata (171). Huvitav on mainida, et Antoniuust peeti keskajal sigade kaitsepühakuks ja tema kultus kandus üle ka eesti rahvausundisse ning mütoloogiasse ohvrite toomise näol Tõnnile, keda algupäraselt kujutas vahaküünal, hiljem vahast või puidust pulk või nukk.

Kui pidalitõbiste arv vähenes, hakkasid Antoniuuse vennaksed ravitsema süüfilishaiged (13).

Rohhuse vennaskonnale juhtis alles üsna hiljuti tähelepanu L. Tiik (183). Et Rohhus oli katkuhaigete kaitsepühakuks, hooldasid vennaksed tõenäoliselt katkuhaiged resp. kõiki ägedate nakkushaiguste all kannatajaid. Näib, et neil oli teatav seos samanimelise Tallinna hospitaliga.

Esimesed naispõetajad haiglates asusid tööle Tallinna Mereväehospitalis 17. VI 1724. a. Vastavalt tsaar Peeter I ukaasile 1722. aastast kohustati nimelt suuremaid nunnakloostreid lähetama nunnasid haigete hooldamiseks ja pesumajanduse korraldamiseks Peterburi, Kroonlinna ja Tallinna hospitalidesse. Nii saabusidki siia õde Augustina ja noviits Eupraksia. Esimese aastapalgaks määrati 7, teisel — 5 rubla. Nunnadele Tallinnas ei meeldinud — palk oli armetu, neile ei antud lisaks «kalaraha» nagu teised teenistujad «liharaha» said, ning magamiseks puudus eraldi ruum. Hirmust Peeter I ees nad vaiksivad ning alles neli kuud pärast monarhi surma — 19. VI 1725. a. kaebasid pühale sinodile oma häda. Sama aasta augustis kutsus Katariina I nad Tallinnast tagasi (47).

IV. Tallinna meedikute konkurendid

Iga elukutse on alati leidnud soovimatuid manulisi, kergelt leiba otsivaid võistlejaid, keda keskaegses Tallinnas «jänesteks» kutsuti. Teisiti polnud lugu ka meditsiiniliste elukutsete esindajatega, kelle normaalset tegevust aeg-ajalt segasid linna saabunud rändarstid või kohalikud nurgatohtrid.

Rändarstid

Keskaegsel turu- või laadaplatsil polnud oma osavust kiitev rändarst mingi haruldus. Veiderdajate ja rändkaupmeeste kõrvale löi ta üles oma telgi, poodiumi ja reklaamtahvlid. Viimastel olid pildis ja riimkõnes üles loetud tohtri oskused, näidatud vaevatud abiotsijat enne ja tervenenu pärast tema juures käimist, ära toodud nimistu müüdavatest imeravimitest jne. Varda otsas rippusid pitsatitega varustatud tunnustus-, kiitus- ja lubakirjad praktiseerimise kohta. Demonstreeriti vastavalt rändarsti erialale kas tervet kuhja väljatõmmatud hambaid või eemaldatud põiekive jne.

Rändarstide seas oli inimesi kõrgema meditsiinilise haridusega, aga ka empirikuid ja sugugi mitte harva südametunnistusega pettureid. Ühine kõikidele rändarstidele oli aga spetsialiseerumine mingi kitsama eriala peale. Nii tunti songalõikajaid, põiekivide opereerijaid, kaetorkajaid, hemorroidaalveenide laiendite ravijaid, hambakaksajaid jne.

Pikk tee ja halvad ilmastikuolud polnud rändarstidele takistuseks. Nähtavasti oli huvi kõige võõramaise vastu ka keskaegse

inimese nõrkuseks, sest rändarstidel polnud vist küll kunagi patsientidest puudus. Loomulikult ei meeldinud selline populaarsus kohalikele meedikutele. Tekkinud lahkhelisid on püütud esile tuua kui ühte iseloomulikumat nähtust endisaja meditsiinilises elus.

Esimeseks teadaolevaks Tallinnas praktiseerinud rändarstiks oli silmaarst *Clawes* (mester *Clawes* oghenbüter, mester *Clawes* de arste), kes sai raelt turbekirjad 1400. a. 14. X — 25. XII ja järgneval aastal 3. IV — 29. IX (42).

Silmaarsti peamine ülesanne keskajal oli kae operatiivne ravimine, mis toimus väära ettekujutuse tõttu kae olemusest omapärasel ja võikal viisil: patsiendi silma soojendati hingeõhuga ja hõõruti põidlagu, et järgnevat valu vähendada. Siis järgnes käsk suunata pilk alla, ninaotsale. Samal hetkel tungis operatsiooniinstrument läbi pupilli otse silma, läätsest lasti välja vedelik ja suruti lääts tahapoole kõrvale. Sellega oli löikus läbi. Silmale asetati nädalaks ajaks õline puuvillatükk, mille eemaldamisel inimene pidi taas nägijaks saama. Paraku aga oli efekt väga puudulik, sageli suri opereeritu haavannahkuse tagajärjel. Isegi kui 1700. a. avastati, et kae polegi kile, vaid hoopis läätse hagususest tekkinud nägemishäire, jätkus «kaetorkamine», nagu seda nimetati, veel kümneid aastaid. Esimese teaduslikult põhjendatud kaeoperatsiooni tegi prantsuse arst *Jacques Daviel* alles 1745. a.

1513. a. peatus Tallinnas silmaarst *Johann* (13). Vaatamata säilinud andmete kesisusele tuleb eeldada, et sel perioodil käisid siin üsna mitmed rändarstid, sest Tallinna habemeajajad esitasid 1529. a. raele ühise petitsiooni, milles kaevati rändmedikute peale, kes neilt võtvat sissetulekut (17).

Marten *Vryglichusse* esitas magistraadile Oldenburgist 5. III 1539. a. väljastatud tõendi, et ta oskab arstida lapsi ja ravida täiskasvanuil süüfilist (165).

Tösisst muret raele ja kohalikele kirikuvõimudele valmistas rändav arst-apteeker — «meister» Marten *Becker*, kes asus siinse lihtrahva seas levitama taasristijate²⁹ õpetust.

²⁹ Taasristijate ehk anabaptistide usulahu liikmed võitlesid feodalistliku ikke vastu. Nende üheks juhiks oli revolutsionäär ja vaesunud talupoegade ideoloog Thomas Müntzer. Lühikeseks perioodiks sai võimalikuks koguni rahvavõimu loomine 1534. a. nn. Münsteri kommuuni näol, mis aga järgmisel aastal veriselt likvideeriti. Valitsevate klasside hirm taasristijate ees oli põhjendatud: kavatsusel oli võimuhaaramine kogu Saksamaal ja Madalmaadel.

Rae- ja kirikuhärrasid ei hirmutanud seejuures mitte ükski jutud Münsteri kommuunist, vaid kahtlemata ka kohalikud reaalsed nähtused: rahutused ja käärimine linna alamkihtides ning talurahva seas, mis olid tingitud teatud vabamatest tuultest pärast reformatsiooni. Rändarsti vastu algatatud juurdlusel ei põlatud seetõttu alatuidki meetodeid, et soovimatust isikust ainult rutem vabaneda. Näiteks väitis Oleviste kiriku predikant Petrus Hallensis ühes «meedikute ja doktorite» vastu sihitud jutluses, nagu olevat M. Becker kasutanud laste õpetamisel katoliiklaste piiblit. Et taasristijad ometigi evangelistide hulka kuulusid, seega ka luterlaste piiblit ainuõigeks pidasid, näitab süüdistatav magistraadile vastulause, kuid saadeti sellele vaatamata linnast välja (13 ja 66). Võib tekkida küsimus, kas M. Becker oli ikka tõesti rändarst, sest nii pole teda kusagil nimetatud. Selle poolt kõneleb fakt, et ta esitas Tallinna raele rändarstide tava kohaselt nimistu terveksravitud haigete kohta ja palus luba praksist jätkata. Apteekri nimetus viitab võimale, et ta lisisissetuleku saamiseks müütas ka ravimeid.

Septembrikuus 1560. a. külastas Tallinna «meister H a n s, silmaarst» (220). Songalõikaja Lodowich K o r f f käis siin 1579. ja 1580. a., tuues lahkudes raele tervenemute nimistu (13).

Rändarst Jacobus L i l i e n z w e i g, saanud 1590. a. raelt tavakohase kiituskirja pärast prakse lõpetamist Tallinnas, loobus oma rahutust ränduriametist ja asus sinse habemeajaja Hans W i t t e õpilaseks. Neli aastat hiljem oli ta juba Tartus täieõiguslik kirurg-habemeajaja (13).

Arvatavasti oli saanud kõrgema meditsiinilise hariduse «keiserlik ja püha Rooma riigi Lüübeki vabalinna okulist, põie- kivid ja songade lõikaja» Georg L o u r k e, kes esmakordselt peatus Tallinnas 1616. a. ning 1623. aastal soovis hakata Tallinna linnaarstiks. Vastus pidi olema keelduv, sest G. Lourke käis siin hiljem taas rändarstina (13).

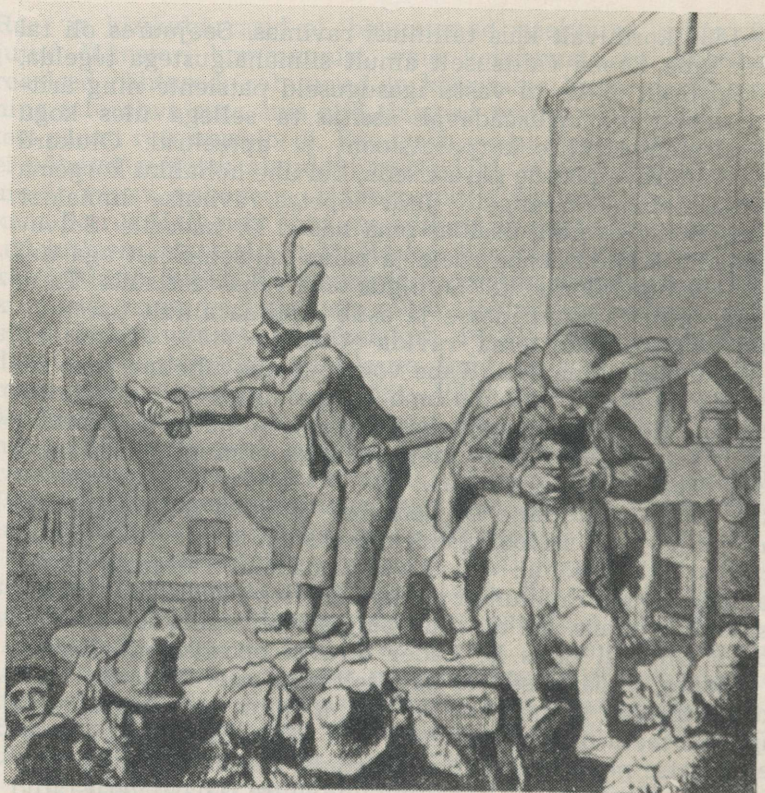
Aastatel 1627 ja 1629 opereeris Tallinnas silmi ja songasid rändarst Georg D e b i g (13). Ta andnud nägemise tagasi ühele auväärsele eas vaimulikule, kes tulnud ta abi otsima suhteliselt kaugelt — Virtsu lähedalt (181).

On kõigiti loomulik, et rändarstide praktiseerimine Tallinnas ei saanud olla meelt mööda kohalikele meedikutele ja apteekritele. Sageli tuli ette mitmesuguseid vastastikuseid hõorumisi. Siiski tundub, et kõikidest kõige skandaalsemaks kujuks Tallinnas peatunud rändarstidest on olnud Daniel L a d e r, kes

1638—1688 korduvalt käis tallinlasi ravimas. Seejuures oli tal ametlik luba Rootsi valitsuselt ainult silmahaigustega tegelda, kuid faktiliselt võttis ta vastu igasuguseid patsiente ning äritis ka ravimitega. Arusaadavalt ässitas ta sellega üles kogu kohaliku meditsiinilise korporatsiooni ja apteekrid. Olukord võttis eriti terava pöörde pärast seda, kui ühe kohaliku kõrgema aukandja, ooberst Wrangelli tütar lõpetas ravimise linnaarst G. Himseli juures ning usaldas oma hädad D. Laderile. Solvunud meedik kirjutas kohe raele ja palus kaitset. Sealt aga tuli vastus: «See on võõras, kel on õigus oma raha eest süüa. Ta ei sega end arsti ravikuuridesse ja asub arstima ainult parandamatuid haigusi, mida tema ravida ei oska.» (17). «Tema» all mõeldi muidugi linnaarsti. Kahe võistleja omavaheline vaen sai sellest ainult hoogu ja leidis oma kõrgpunkti avalikus sõimlemises linna turuplatsil, kusjuures D. Lader nimetas G. Himselit «kalendritegijaks, kel pole arstiteadusest aimugi ja kes oma oskused raamatust maha loeb».

Rae soosiv suhtumine D. Laderisse avaldus mitmes kiituskirjas, mille tooni iseloomustab näiteks väljavõte talle antud atestaadist 9. X 1645. a.: «... on mitu nädalat Tallinnas olnud, siin avalikult oma ravikunsti näidanud, olles eraelus kombeline, tagasihoidlik ja aus. On aidanud paljusid nii linnas kui ka väljaspool.» Ometigi tajus D. Lader teravat opositsiooni meedikute ridades, viidates sellele kaudselt oma palvekirjades raele praktiseerimisloa saamiseks. 1663. a. kirjutas ta: «Ma ei taha kedagi koormata oma praksisega — ei härrasid doktoreid, sest ma ei kavatse nende patsiente külastada; samuti mitte apteekreid, sest mis on mu 9—10 arstimit ühe suure ja hästi varustatud apteegi vastu. Ja mida mu patsiendid ravimitest vajavad, ostavad nad ju ikka apteegist. Samuti ei taha ma kuidagi pahan-dada habemeajajaid, sest ma ei võta ravile haavahaigeid ega lase aadrit. Olen silmaarst ja aitan vaeseid pimedaid, kes siin okulisti puudumise tõttu abi ei leia.» Loa saamist kviteeris ta tänukirjaga. Kui G. Himsel suri, sai uueks linnaarstiks J. H. Happel, kuid suhtumine D. Laderisse ei muutunud. Ainult teda tituleeriti kirjades viisakamalt: «Sieur Daniel, Professor Chirurgiae» (13). Kuuldused D. Laderi afäärast jõudsid aga raest mööda otse Stokholmi — neid mainiti ühes rändarstide vastu sihitud kuninglikus ringkirjas kui hoiatavat eeskuju (184).

Aastail 1646/47 ravis tallinlasi rändkirurg ja -okulist Johann Otto ja sai raelt tänukirja (13). Hea atestaat anti ka Georg

Rändhambaarst aastalaadal. Tõmmatakse välja hammast. Tagapool kiidab oma isanda kunsti rändmeedikü abiline, kuna arstimate ja instrumentide laua kohale püstitatud plakat jutustab sõnas ja pildis pakutavatest teenustest ning nende efektiivsusest. C. W. Dietrichi joonis aastast 1767.

Simon Kohlerile, kes siin sügisel 1663 «hambaid välja kangutas ja pani uusi asemele, skorbuudist söödud igemeid ravis» jne. (234). Seega oli ta esimeseks teadaolevaks hambaproteesijaks Tallinnas. 1677. a. leiab mainimist üks anonüümne rändarst, 1678. a. oli siin mitu nädalat rändmeedik Christian Weydisch. «Okulist, kivi- ja songalõikaja» Andreas Ertz palus 14. XII 1681 ja 9. I 1682, et teda lubataks «turul oma rohud välja panna ja oma osavust haigete peal näidata». Rändav «med.

practicus» Martin Schröder soovis 28. I 1684. a. saada Tallinna raelt praktiseerimisluba, sama aasta juuli algul esitas samalaadse soovi «salavahendite valmistaja, aga ka meditsiinis kogenud ja vilunud praktik» Johannes Cäsar, kes «suure jumala poolt olevat kutsutud arstiseisusesse». 16. VIII 1684. a. esitas ta arve raviks kasutatud medikamentide kohta. Dionysius Brunnet lubas oma palvekirjas raele 26. III 1687. a. ravida silmahaigusi, songasid, vähktõbe, jänesemokka, kõhulahtisust, kasvajaid ja uuriseid (13).

Arvatavasti oli rändarst ka «okulist ja meedik» Augustinus Ambrosius Schiller, kes hankis 1. IX 1692. a. Riias reisi-passi, et sõita Tallinna. Andmed tema praksise kohta Tallinnas puuduvad (13). Küll aga sai siinselt raelt kiituskirja 7. IV 1693. a. Johann Meyer, kes «songa-, hamba- ja löikusarstina» praktiseeris (235). Skandaali sünnitas seevastu järgmisel aastal keegi Schwarz-i-nimeline rändtohter, kes äritis võltsitud ravimitega, ei sooritanud nõutavat eksamit ja kippus sisehaigusi ravima. Tema väljasaatmist nõudsid kollektiivses kaebekirjas linnaarst J. H. Happel, rüütelkonna arst P. F. Juchius, raeapteeker J. Burcharti (IV) lesk, Väikese apteegi omanik Valentin Heidenreich ja habemeajaja Johann Christian Bihl. Seejuures viitasid nad kuningliku meditsiinikolleegiumi määrustele ja kohalikele privileegidele. Samalaadne vastuseis sai osaks 1701. a. linna saabunud rändarstile Christian Fiedlerile, kes oma oskusi reklaamis hästi kireval plakatil ja müüs mitmesuguseid ravimeid (13).³⁰

Kahjuks pole seni õnnestunud avastada ürikulisi teateid rändarstide kohta, kes tegutsesid siin pärast 1701. a., seega ka Vene valitsuse algerioidil Tallinnas. Sellest järeldas tuntud Baltimaade meditsiiniajaloo uurija I. Brennsohn, nagu oleks Chr. Fiedleriga lõppenud rändarstide tegevus Tallinnas. Arvestades aga gigantset tööd, mida I. Brennsohn pidi peaaegu üksi tegema, ei tohi seda võtta etteheitena.

Põhiliselt leiame andmeid rändarstide kohta Tallinnas XVIII sajandi II poolest kuni vaadeldava perioodi lõpuni (ja loomulikult ka veel edasi) Tallinna kohalikust nädalalehest «Revalische Wöchentliche Nachrichten», kus läbisõitvad ja siin praktiseerinud rändmeedikud vastavaid teadaandeid avaldasid. Parema ülevaatlikkuse huvides oleks otstarbekas vaadelda rändarste nimetatud perioodil erialade kaupa.

³⁰ Rändarste, kes ravisid süüfilist, on puudutatud vastavas peatükis.

Hambaarstid

1730. a. sai silma-, hamba- ja haavahaigusi raviv rändarst Johann Gottlieb Hoffmann Peterburi meditsiinikolleeiumilt loa praksiseks Liivimaa linnades. 1738. a. jõudis ta Tallinna, kus peagi esitas raele avalduse asuda vakantsele saunamehe kohale (13). Vastust pole õnnestunud leida. Peame eeldama, et see oli positiivne, sest 4. VIII 1740. a. nimetatakse teda «saunamees ja hambaarst». Vastav sissekanne pärineb Niguliste koguduse kirikuraamatust ta tütrekese Anna Elisabethi matmise kohta kiriku pöranda alla (226), mis omakorda näitab, et J. G. Hoffmann oli endale soetanud perekonna ning kohaliku elanikuna sai võimaluse kadunud matta kirikusse, mitte kalmistule. Seega tuleb pidada J. G. Hoffmanni esimeseks teadaolevaks paikseks hambaarstiks Tallinnas. Arvatavasti ei tegelnud ta siiski veel hammaste plombeerimisega, vaid piirdus nende väljatõmbamisega.

Pärast pikemat vaheaega võimaldab taas leida andmeid hambaarstide kohta Tallinnas 1772. a. ilmuma hakanud nädala-leht «Revalische Wöchentliche Nachrichten».

Aastal 1775 peatus siin vähemalt 6—7 nädalat keegi le Noir Pariisist (77). Lühemat aega praktiseeris Tallinnas 1781. a. «kirurg ja hambaarst» Alexander Favrot (83). Järgmisel aastal teatas «operaator» Hersch Abraham, et ta võtab abivajajaid vastu Kanuti gildi ruumides (85). Kuu aega hiljem saabus kohale «kuulus hambaarst» A. M. Erfeld Londonist, kes muide lubas hambavalu ei rohkema ega vähema kui kahe minutiga ära võtta (86). Pikemat aega — umbes 13—14 nädalat ravis tallinlaste hambaid 1787. a. Roomast tulnud Franz Maria Simone (95). «Keiserlik ja privilegeeritud» hambaarst Carl W agenheim käis siin 1794., 1812. ja 1813. a. (105). Üle kuu aja 1795. a. oli Tallinnas dentist N. Furst (106).

Tallinlastele kõige tuntumaiks rändhambaarstideks kujunesid vist küll Carl ja Lorenz Hartwigid, arvatavasti isa ja poeg. Esimese teadaande avaldas Carl Hartwig alles 27. VII 1797. a., kuid tekstis nimetab ta end «siin juba tuntud «hambaarstiks. Taas oli ta Tallinnas 1798. ja 1800. a. Viimati nimetatud aastal alustas ta eeltellimuste vormistamist «töökesele» hambahügieenist, mille ilmumise kohta andmed puuduvad. Võimalik, et eakas autor enne suri. Alates 1803. a. kohtame igal aastal vaadeldava perioodi lõpuni Lorenz Hartwigi kuulutusi.

Võib tekkida küsimus, kas ei asunud L. Hartwig alates 1803. a. alaliseks Tallinna elama. Siiski mitte, sest ajalehekulutustes leiame vihjeid tema lahkumiste ja saabumiste kohta, kusjuures muutub ka ta aadress.

1798. a. ravis vähemalt kahe nädala vältel tallinlaste hambaid Friedrich Wilhelm Frank (113). J. D. Lauck reklaamis oma hambaarstiosavust 1800. a. (118) ja keegi Schlesinger — 1804. a. (126). «Praktik-hambaarst» Samuel Berndt Wagenheim (mitte ära vahetada Carl Wagenheimiga) praktiseeris Tallinnas oktoobrist novembrini 1806. a. ning juulist oktoobrini 1816. a. (132). Igal aastal alates 1809. ja lõpetades 1813. a. külastas Tallinna hambaarst J. J. Wirsing (135). Augustikuus 1811. a. pakkus oma teeneid Ernst Samuel Daum (141).

1816. a. alguses aga tegid tallinlased 1½ kuu vältel tutvust esimese naisdentistiga Venemaal, Josephina Serrega Berliinist. Ta oli praktik, kes 16 aastat oli oma mehe kõrval õppinud ja lõpuks saavutanud sellise osavuse, et viimase äraolekul kõiki ta patsiente ravis. J. Serre kuulutuste tekst vihab võimalusele, et ka ta abikaasa tallinlaste tuttav pidi olema. Tubli naine ei leppinud ainult praktiliste oskuste omandamisega, vaid laskis end eksamineerida ja diplomeerida. Seega võis ta oma nimele õigustatult lisada: «Krakovi ülikoolis, Varssavi kõrgema meditsiinikollegiumi ees ja Tartu ülikoolis katsed sooritanud ja tervel Venemaal vaba praktiseerimisõiguse saanud, samuti ka Berliini meditsiini ja tervishoiu kõrgema kollegiumi poolt eksamineeritud hambaarst» (156).

XVIII sajandi II poolel ja järgneva alguses ei peatunud rändarstid enam turuplatsidel või laadaväljakutel üleslöödud telkides, vaid tavaliselt Tallinna ainsas tolleaegses võõraste-majas «Stadt Hamburg», mis asetses Niguliste tänaval umbes praeguse Ed. Vilde mälestussamba kohal. Mõned üürisid endale ka toa erakorteris. Peale mõne erandi polnud vastuvõtuaeag kindlaks määratud. Ravimine toimus hambaarsti elukohas.

Kuulutuste ja teadaannete stiil kandis veel omaaegsete «turutohtrite» paatoslik-sensatsioonilist kõrvalmaiku ning oli üpris pikk ja põhjalik. Näiteks koosnes J. Serre reklaamteadaanne 358 sõnast, allkiri ja aadress välja arvatud.

Dentistid lubasid peale hammaste väljatõmbamise vaigistada hambavalu, «kinnitada ja korda seada» logisevaid hambaid, teostada mitmesuguseid hamba-ortopeedilisi võtteid (anda hõredale hammastikule normaalsed vahed jne.), ravida haigeid

igemeid — eriti skorbuudikahjustusi, eemaldada hambakivi, viilida pikki hambaid lühemaks, opereerida vohavaid kudesid ja kasvajaid suukoopas ning lõigata vajadusel lahti imikute igemeid. Plombeerimisel kasutati XVIII sajandi 70-ndatel aastatel seatina, hiljem juba hõbedat, kulda ja inglüstina. Pandi ka hambaproteesi üksikute «kunsthammastena» või mitme kaupa. Kinnitamisel kasutati seejuures metallist (mõnel juhul kullast) elastseid vedrusid ja kruvikesi. Hambaproteeside materjali kohta pole midagi öeldud. Teada on vaid, et nad olevat olnud «nii sarnased loomulikudele, et isegi parim spetsialist poleks osanud ehtsa ja kunstliku vahel vahet teha». Arvatavasti olid need kas elevandiluust valmistatud või loomulikud inimhambad. XVII ja XVIII sajandil läks Euroopas nimelt hoogu äritsemine viimati nimetatutega. Võileivahinna eest olid vaesed inimesed valmis laskma oma suu tühjendada sobivatest hammastest, mis hiljem tohtu vaheltkasuga edasi müüdi. Metallhammastest pole kuulutustes kusagil juttu.

Peaaegu igal dentistil oli sissetulekute suurendamiseks mõni kõrvaleriaal. Opereeriti konnasilmi, lasti aadrit, lõigati välja lihasse kasvanud küüsi ja kasvajaid («käsasid»). J. Wirsing oli koguni rändnäitleja. Äritseti ka mitmesuguste kaupadega: eelkõige loomulikult stomatoloogiliste ravivahenditega (hambavalurohud, hammaste valgendajad jne.), aga ka konnasilma-vedelikkudega, juuksekasvu soodustavate vahenditega, kosmeetikatarvetega, songabandaazidega, lutikarohuga, kingakreemiga jne. J. Serre pakkus müüa 4 krossi eest raamatukest hammaste korrashoiu ja igemehaiguste profülaktika kohta. Oli neid, kelle ärilised sidemed Tallinnaga ka pärast lahkumist ei katkenud: kohalike elanike kätte jäeti komisjonimüügile neid või teisi kaupu. Reklaami huvides püüdsid mõned dentistid tõsta oma populaarsust vaeste tasuta ravimisega, teised jälle lubasid õpetada tulemasina valmistamist vms.

Siinjuures tuleks tähendada, et mitmesuguseid kaupu alates hambaharjadest ja -puhrist ning lõpetades hambavaluvas-taste medikamentidega müüsid nii kohalikud kui ka rändkaup-mehed ja mitmed tavalised Tallinna kodanikud.

Kuigi tolleaegse dentisti oskuste nimistu on üsna pikk, ei tuleks nende ravi efektiivsust siiski üle hinnata. Kuulutuste ridade vahelt võime lugeda, et sageli murdsid hambad välja-tõmbamisel ja hambaarst ei vaevunud sisse jäänud juuri eemal-dama. Selgub samuti, et medikamentoossed vahendid kahjus-tasid mõnikord hambavaapa ja igemeid. Kahtlemata esines

plombeerimisjärgseid túsistusi jne. Positiivsete külgedena ei tohiks jätta märkimata nakkuskollete eemaldamist organismist haigete hammaste näol, mis nii mõnegi tallinlase tervist ja elu säästis. Hambaravi ei olnud enam habemeajajate — universaalsete empiirikute kättes, vaid oli usaldatud oma ala spetsialistidele, kelle sagedased külaskäigud Tallinna võimaldasid elanikel senisest paremini oma hammaste eest hoolt kanda.

Konnasilmalõikajad

Keskajal ja arvatavasti ka XVII sajandil lõikasid vaevavaid konnasilmi saunamehed. Veel tänapäeval leiavad mõne välisriigi saunades tööd vastavad «operaatorid». Esimesteks selle ala spetsialistideks Tallinnas olid «mees Peterburist ühes oma naisega», kes peatusid siin 1776. a. ja lubasid, nagu neile järgnevadki, kogu toimingu valutult sooritada (81). «Taani kuninglik operaator» Gabriel Josephi eemaldas tallinlaste konnasilmi 1791. a., kuid ravis ka hambaid, korrigeeris ebardlikke ja opereeris lihasse kasvanud küüsi (101). Jacob Franz teatas, et tal olevat ametlik praktiseerimisluba Peterburist ja pärast konnasilmade valutut kõrvaldamist kõige juurega võivat patsient kohe saapad jalga tõmmata. Ta oli siin 1793. a. ja müüs peale muu ka kosmeetikatarbeid ning konnasilmade tekkimist vältivat vahendit (104).

Nagu juba nimetatud, oli konnasilmaravi mõnegi Tallinna külasthanud hambaarsti erialaks. Need olid H. Abraham, N. Furst ja F. W. Frank. Konnasilmaoperaator Simon Katz nimetas end koguni keiserlikuks kammerjäägriks ja privilegeeritud konnasilmaoperaatoriks. Ta käis siin Peterburist 1805. ja 1816. aastal (129). Üpris humoorikaid assotsiatsioone kutsub esile kammerjäägri nimetus seoses järgnevaga: S. Katzi oskuste hulka kuulus ka rottide ja hiirte väljaajamine majadest ja luti-kate eemalepeletamine (mitte hävitamine) mööblist, vooditest ja tubadest — s. o. kambritest!

Konnasilmavastaste konservatiivsete vahenditega äritisid muuhulgas mõned Tallinnas peatunud rändkaubitsejad.

Silmaarstid

Rändokulistidest XVIII sajandi II poolel on seni andmeid ainult 1789. a. Tallinnas Niguliste tänavas erakorteris peatunud «ammutuntud silmaarsti ja operaatori» D. Weichardti kohta, kes sooritas «proovitöö mitme siinse härra arsti ja asjatundja ees» opereerides kaed inimesel, kes aastaid pime olnud (97). Tuleb eeldada, et tema operatsioonid toimusid juba ajastule vastaval teaduslikul tasemel, s. o. ei kujutanud endast «kaetorkamist».

Silmahaiguste sagedust, eriti talupoegade seas, mainivad XIX sajandi algul ja veidi enne seda mitmed allikad. K. E. Baer näiteks peab silmahaiguste peamiseks põhjustajaks halbu elutingimusi, eriti aga peeruvalgust, alalist suitsuses ruumis viibimist jne. Ta lisab, et 1809. a. Tartus hospitaliseeritud 26 eestlasest olnud 16 silmahaiged (7). Olukorra parandamiseks saadeti 1802. a. ringsõidule kubermangusid mööda Vene keiserlik õuekirurg prof. dr. Reniery. Vastavalt keisri käsule toimus konsultatsioon ja ravi tasuta (121). Mõisnike kohustati valmistama nimistud kõikide läbivaatust vajavate silmahaigete kohta ja lähetama need Eestimaa kubermangu arstivalitsusele. Arvestades patsientide suurt hulka ja määratud territooriumi, ei saanud loomulikult ühe arsti abi kuigi efektiivne olla.

Üks elektriravi pioneere

Elektriravi kohta Tallinnas XVIII sajandi lõpus on väga vähe andmeid. 1776. a. tutvustab kohalik ajaleht lugejat selle mõningate põhimõtetega. Kokkuvõttes öeldakse, et veel mitte kõik elektriravikuurid pole oma efektiivsust suutnud tõestada. Olevat ravitud halvatusi, mis polevat olnud üle aasta vanad ja ravi kestnud seejuures 4—5 kuud — iga päev 2 tundi korraga. Kasutatud elektrimasinaid nii silindriga kui ka vertikaalse klaaskettaga, aga ka agregaatide «laetava klaaspeekriga», s. o. leideni purke (79).

1797. a. lõpus teatas rändmehhaanik Joseph Marquis, kes peatus hotellis «Stadt Hamburg», et ta valmistab elanikkonnale piksevardaid, baromeetreid ja «... ühtlasi kasutab ühe doktori nõusolekul patsientide juures elektrit» (112).

1801. a. ilmus ajalehes kuulutus, milles pakuti müüa «väga head uut väikest elektrimasinat kettaga» (120).

Vaatamata väga kesistele andmetele tuleb siiski eeldada, et ravimine elektriga oli üsna moes. Juba XVIII sajandi keskel oli Euroopas jõukamatel inimestel isegi reisidel kaasas nn. «reielektrimasin». Et siinsed pürjelid kõiges tavatsesid Läänt matkida, tuleb pidada võimalikuks ka elektrimasinate populaarsust raviaparaadina Tallinnas vähemalt alates nimetatud sajandi 70-ndatest aastatest.

*

Tallinnas peatus rändkaupmehi ja -tohtreid, kes müütsid songavõid, kosmeetikavahendeid jms., kuid et jutt nendest kuulub põhiliselt ravimite ja meditsiinilise otstarbega kaupade müügi ajaloo valdkonda, jäävad nad siinjuures puudutamata. Küll aga võiks lõpuks mainida rändarst Georg Stahlbergi, kelle sissetulekud näisid üsna väikesed olevat ja mitte palju suurem tema ausus: septembris 1785. a. otsis tallinlane P. P. Drommer teda ajalehekuulutuse kaudu taga, sest viimane oli mõnda aega üürituba kasutanud ja 11. VIII arvet õiendamata kadunud. P. P. Drommer palus «härra doktorit» ise tagasi tulla või isikuid, kes temast midagi teavad, hea tasu eest informatsiooni anda.

Nurgatohtrid

Veel möödunud sajandil oli käibel vanasõna: «Kohtuga õigust ja tohtriga tervist saada on ikka üks vaene asi.» (176). Nagu iga rahvatarkus, oli ka see välja kujunenud pikaajalistest kogemustest. Arsti või habemeajaja meditsiiniline abi oli seotud kaunis kõrge honorariga ja seetõttu lihtrahvale tihti kättesaamatu. Sakslastest meedikud suhtusid peale selle eesti soost patsientidesse teatud üleoleva põlgusega ja leidsid nende jaoks vähem aega kui jõukatele. Ravimid olid apteegist ostes kallid, vaesematele polnud nad üldse taskukohased.

Agas kõrgemad seisused loobusid sageli arstist, sest valitsev ebausk dikteeris nii mõnelgi korral ühendusse astumist mõne kohaliku manatarga või soolapuhujaga. Koguni XVIII sajandi II poolel võis A. W. Hupel konstateerida: «Saks arstib talupoega ja talupoeg mitte harvem saksa. Tagajärgi võib ise ära arvata.» (37).

19 Nagu mujal, nii leidus ka Tallinnas rohkesti nurgatohtreid. Tallinna raeapteeker Johann Burchart kirjutas 1596. a. raele, et rohu- ja võrtsikaupmehed ei võistle mitte ainult apteekritega, valmistades igasuguseid ravimeid, vaid ka arstidega, kippudes sisehaigusi ravima. Viimasega tegelevat ka vanad naised ja habemeajajad (17). Meenutagem, et habemeajajad tohtisid ainult väliste hädade puhul abi anda. Piiridest astusid selles suhtes samuti üle ämmaemandad, saunamehed, apteekrid, apteekrisellid ning koguni timukad (17).

Mõnes Lääne-Euroopa linnas oli timukatele antud seadusega õigus ravida «väliseid vigasid». Seejuures juhinduti loogilisest järeldusest: kui keegi oskab luid murda, neid paigast väänta ja põletusi tekitada, siis peab talle ka selge olema, kuidas neid kahjustusi arstida. Tallinna kohta vastavad tõendid puuduvad. Küll aga on teada, et siinsed habemeajajad-haavaarstid keeldusid ravimast inimesi, kellele timukas varem abi osutanud. Näib, et Tallinna linnatimuka ravipraktis polnud otse keelatud, kuid patsient, keda ta arstis, muutus omamoodi «roojaseks» ning «autuks» nagu timukas ise tollal.

20 Tallinna vanade naiste kui ravitsejate kuulsus ulatus kaugele üle linna piiride. Narva bürgermeister Herman tor Molen kirjutas 1554. a. oma sõbrale Tallinnas ja kaebas, et ta poeg olevat väga haige — tal olevat kõhus ussid. Keegi polevat võimeline neid välja ajama. Ehk leidvat ta Tallinna sõber Ewerd Broiel mõne vana naise, kes teaks anda head nõu ja rohtu (170)?

Haigeid ei kippunud ravima mitte ainult nurgatohtrid kitsamas mõttes, vaid ka paljud asjaarmastajad. A. W. Hupel kirjutab väga piltlikult: «Aga kes jõuaks eksamineerida inimesi igast seisusest, kõikidelt elualadelt ja mõlemast soost, kes end palumata ja oskamatult ravikunstisse segavad, ja keda isegi... nende lähemas ümbruses doktoritiitliga austatakse.» Irooniliselt lisab ta, et «mõnes perekonnas näib inimsõbralik tung jagada haigetele ravimeid olevat esimeseks omaduseks» (37).

Mõned kirjutasid siit-sealt kuulnud tarkused üles, koostades sel viisil väikesi käsiraamatuid enda tarbeks. Üks selline on veel praegu alles Tallinna Linna Riiklikus Arhiivis (253). XVI sajandi algul on kirja pandud näiteks järgmised ravikunsti võtted: «Naine, kes tunneb väituste algust, põletagu sikusarve ja hingaku selle suitsu sisse. Siis hakkab kergem.» — «Võta musta kassi verd, sega seda õllega või keedetud kaljaga, sega

soojalt või külmalt. Seda võta sisse üks lusikatais päevas ja kõige hiljem aasta pärast on palavik kadunud.»

Oli neid, kes muretsesid koduseks tarvitamiseks mõne arsti-teadusliku käsiraamatu. Nii leiame ENSV Teaduste Akadeemia Teadusliku Raamatukogu Baltika ja Haruldaste Raamatute Osakonnas inkunaabli 1484. aastast (9), mis XVI sajandi alguses kuulus ühele tundmatule Tallinna kodanikule ja sajandi keskel — Hans Kampferbekele. Selle hällitrukise vabadele pindadele on omanik XVI sajandi alguses märkinud mõningaid lisatarkusi: «... kui juua sageli iisopi tõmmist, siis saab ilusa näonaha.» — «Mastiksi närimine teeb hambad valgeks...» — «Võta 3 toopi veini, 3 loodi nõmmemünti ja 1 toop ingveritõmmist ning joo seda igal hommikul. Siis on kerge välja heita.» On ka ülestähendusisi katkuvastaste vahendite ja veterinaarmedikamentide kohta.

Mõlema toodud näite abil pole raske kindlaks teha, et osa nurgatohtreid ja asjaarmastajaid-ravijaid kasutas puht ebasusule põhinevaid ravivõteteid, osa aga püüdis ammutada teadmisi omaaegsest teaduslikust ja populaarteaduslikust lektüürist ning juhendus ravimises just sellest suunast.

Kas iisopi joomine näonaha omadusi parandab, ei saa otseselt öelda. Kuid droog toimib seedimist korrigeerivalt ja teatavasti on olemas seos seedeprotsessi ja naha funktsioonide vahel, mistõttu teatud kaudset mõju tuleks siiski eeldada. Täiesti loomulik on, et vaigu (mastiksi) närimine hambaid puhastab. Ja kolmanda ravimi kohta: nõmmemünti seedimist soodustav toime on tuntud, ingveri all tuleb arvatavasti mõista nn. saksa ingverit (*Arum maculatum*), mida tollal kasutati tema lahtistava omaduse tõttu sisemeditsiinis. Mis puutub veinisse, siis on selle toimel täheldatud maohappe aktiivsemat eritumist, maolihaste kokkutõmmete aktiveerumist ja ka kõhunäärme töö elavnemist.

Loomulikult ei tee isegi parim erialane teos nurgatohtrist head arsti. J. Burchart oma kirjas raele 1596. a. ütles, et ta ei pidavat apteeki mõne vana naise jaoks, kes nägi midagi unes ja selle peale tõttas kohe rohtu ostma. Kui see naine luges «mõne juudi või nurgatohtri» kirjutatud saksakeelset raamatut, tundvat ta end arstina. «Peab võtma raamatud ja nendega kahhelahjusid kütma,» ütles ta kibestunult, «naistele aga vokid kätte andma, et nad ketraksid.» J. Burchart lisis, et hiljuti andnud üks vana naine kellelegi sisse kanget opiaati ja inimene suri, ning et sellesarnaseid näiteid olevat tal veel küllalt. Kategoo-

Porco -
Oglio D'Oliva -
Aceto di Vino Forte -
Cera Giala -
Erbe Confolida Maggiore -
Salvia -
Rosmarino -
Ortica -
Palle di Ginepro -

- modo di adoprarlo -

Si fa l'unzione con il Balsamo Caldo
è poi si applica una Pezza bagnata
del medesimo Balsamo alla Parte
Offesa, con Piumacino di Tella
che Tengha Compresso, e fasciatura;

22. V 1800. a. Tallinnas peatunud songaravija Domenica d'all Occa
praktiseerimispalve juurde oli lisatud käesolev imeravimi retsept.
Seejuures jättis rändmeedik saladuse huvides märkimata koostis-
osade hulga. Arstim, mida kasutati välispidiselt, koosnes seapekist,
oliiviõlist, veiniäädikast, vahast, astritest, salveist, rosmariinist,
nõgestest ja kadakamarjadest. Eesti NSV Riikliku Ajaloo Kesk-
arhiivi kogudest, f. 31, nim. 50, s.-ü. 133, leht 62.

riliselt väitis ta, et tal polevat mingit himu olla vanadele nais-tele mürgisegajaks, ta tahab olla ainult kas aus apteeker või hoopiski mitte akteeker (17).

1781. a. kurdeti Tallinna ajalehes, et linnas olevat küllalt nurgatohtreid, kes tavaliselt mõnes linnanurgas öövahi ametit peavad (84). Kaks aastat hiljem andis sama leht ruumi ühe nurgatohtri kuulutusele: nimelt otsis keegi inimene, kes arvutada, kirjutada, rügeid panna, haavu ja suguhaigusi parandada mõistab kohta mõnesse mõisasse ametimeheks (89).

Ka Tallinna linnaarst H. Bluhm mainis 1790. a., et siinsed nurgatohtrid ravivad sügelisi ja suguhaigusi (12). Isegi vaimuhaigeid kiputi oma käe peal tohterdama. Südatalvel 1802/03 laskis leitnandiproua Buschow krahv Buxhoevdeni vaimuhaigele pärisorjale Juhanile viie nädala jooksul iga päev 13 ämbritäit jäävett kaela valada. Õnnetu heitis 15. I 1803. a. hinge. Kohtumeditiinilises aktis märgiti, et Juhan suri ebainimliku kohtlemise ja vale ravi tagajärjel hirmsatesse krampidesse (210).

Imearstide ja nurgatohtrite arv ei näidanud vähenemise tendentsi. Kõrvalepõikena olgu ära toodud andmed Eesti kohta ka 1928. aastast. Tartu Ülikooli Kohtuarstiteaduse Instituudi teatel tegutsenud nimetatud ajal siin 340 nurgaarsti. 277 kohta oli teada üht-teist täpsemat. Nendest 74 olid talupidajad, 56 — palgalised põllutöölised, 16 — lihttöölised, 3 — sepad, 2 — tiserid, 1 — rätsep, 24 — muud käsitöölised, 5 — vaimulikud, 4 — ametnikud, 14 — apteekrid, 10 — haigepõetajad, 28 — velskrid, 9 — ämmaemandad, 5 — rohupoodnikud, 1 — keemiainsener jne. (161).

Nurgaarstide arv on enamasti võrdeline arstiabi kallidusega ja ebausu levikuga elanikkonna seas ning pöördvõrdeline arstiabi kättesaadavusega (seega ka arstide arvuga) ning antava arstiabi tasemega. On ju kõigiti arusaadav, et patsient, kellele on võimaldatud tasuta ravi hea spetsialisti juures, ei mõtlegi otsida kahtlasi tohterdajaid. Paraku oli kogu vaadeldava ajavahemiku vältel arstiabi kallid, ebauusk väga levinud, arste vähe ja omaaegne arstiteaduse arengutase küllaltki madal. Ravi ei kulgenud alati efektiivselt, sest arusaamad haiguste olemusest ja järelikult ka võitlusest nende vastu olid veel kaugel tegelikkusest. Seepärast vähenes rahva usk arstidesse ja tõtati abi otsima posijatelt. Ühtlasi on aga loomulik, et arvukate konkurentide elav tegevus kutsus kohalike meditsiiniliste elukutsete esindajate seas esile tugeva vastureaktsiooni.

Aksioonid rändarstide ja nurgatohtrite vastu

1529. a. pöördusid Tallinna habemeajajad Hans Bodeker, Ewert Mulingk, Peter Knake ja Hans Pfuith rae poole ühise petisiooniga rändarstide tegevuse vastu, kes nendelt töö ja leiva röövivat. XVI sajandi keskel läkitasid habemeajajad raele uuesti samasisulise kaebuse (17).

Linnaarst Jacob Pretorius teatas oma kirjas 17. IV 1621. a. magistraadile, et siinsete nurgatohtrite ravikuurid on haigetele ohtlikud ja arstikunstile häbistavad. 1634. a. lahkus linnaarst Johann Andrae demonstratiivselt ametist, sest raad oli tema esitatud märgukirjad nurgaarstide kohta jätnud tähelepanuta. Seejuures ei tehtud vähimatki katset meedikut kinni pidada. Üksikud Tallinna raehärrad, kes 1632. a. Stokholmis Gustav Adolphi matusel käisid, avaldasid siiski nõrdimust teiste raehärrade positsiooni üle, kes nurgaarste soosisid (17).

Magistraadile laekus hiljem veel mitmeid kaebusi nurgaarstide ja rändtohtrite tegevuse kohta: habemeajajalt Peter Sandbergerilt XVII sajandi keskel, kusjuures nimetatu ähvardas isegi oma ameti maha panna; ühine avaldus habemeajajatelt Heinrich Voigtlt, Heinrich Meyerilt, Georg Möllerilt ja Georg Ludwigilt 15. XI 1669. a. jne. (13).

Nagu juba varem märgitud, jättis raad sellised kaebused tavaliselt tähelepanuta. Mis võis olla niisuguse ilmse mahituse põhjuseks? Kahtlemata ei vajanud kohalikud patriitsid mitte just eriti jõukate rändtohtrite kesiseid pistiseid. Vaevalt olekski viimastel olnud võimalust raehärrade enamikku ära osta. Samuti ei pruukinud ju raad rändarste ja nurgatohtreid karta. Võib oletada, et arvestades meditsiinilise personali vähesust linnas, eriti aga spetsialistide puudumist, anti läbisõitvatele meedikutele kergel käel peatumisluba. Suurt osa võis mängida ka magistraadi soov mitte sattuda eriti teravatesse vastuoludesse elanikkonnaga, kelle seas juhuslikud ravijad olid kahtlemata populaarsed.

10. IV 1675. a. Rootsi kuningliku resolutsiooni alusel kandis ka Tallinna raad protokolliraamatusse märkuse, et «posijatel on täielikult keelatud siin peatuda» (224). Trükitud ja üle kogu riigi levitatud väga kategoorilise tooniga määruseks nurga- ja rändtohtrite vastu oli 28. VI 1683 väljastatud kuninglik «Privilegium för Apothekare Societen vthi Sverige och des

underliggiande Provincier; dhe aff Quacksalware och andra slijka inritadhe Missbruk» (apteekriameti privileeg Rootsimaa ja talle alluvate provintside kohta; posijate ja teiste seesuguste kuritarvitustest) (184).

Tallinna raad ei aktsepteerinud aga kumbagi kuninglikku korraldust. Seetõttu pidid siinsed apteekrid Valentin Heidenreich ja Ulrich Höppener 1695. a. esitama kaebuse otse Rootsi kindralkubernerile Toompeal. Nad kirjutasid, et juba aastaid olevat palutud magistraadilt abi nurgatohtrite ja rändarstide vastu Tallinnas, kes igatsevat ainult inimestelt rohkem raha välja petta, mitte aga arstida. Ettekandes toetuti just eelnimetatud privileegile (184).

Võimalik, et kindralkuberner reageering sellele kaebusele kiirendas Tallinna esimese apteegimäärustiku väljaandmist. Meditsiini küsimusi käsitleva määrustekogu ja hinnakirja koostamise vajadusele juhtis rae tähelepanu juba linnaarst G. Himself 1631. a., kuid tagajärjetult. 1686. a. sai raad samasuguse meeldetuletuse linnaarst J. H. Happeilt, kuid alles uus kiri 1691. a., milles nimetatu lubas määrustiku ja hinnakirja ise koostada, leidis kõlapinda. Trükkis ilmus määrustik 1695. a. See valmis Tallinna gümnaasiumi trükikojas 112-leheküljelise raamatuna formaadis 14,7 × 18,7 cm, millest teadaolevaid eksemplare on säilinud kolm: kaks — Tallinna Linna Riiklikus Arhiivis ja üks — ENSV Teaduste Akadeemia Teadusliku Raamatukogu Baltika ja Käsikirjaliste Raamatute Osakonnas. Esimese osa moodustab 36 punktist koosnev määrustik, millest mõned puudutavad kohalikku meditsiinilist korraldust ja ühes sellega ka ebaseaduslikku ning juhuravi (20).

Punktis 2 nõutakse rändarstidelt, et nad oleksid varustatud rae loaga ja eelnevalt eksamineeritud.

Punkt 3 keelab apteekritel, kirurg-habemeajajatel, saunameestel, ämmaemandatel ja haigepõetajatel tegelda sisehaiguste ravimisega. Neil pole lubatud määrata haigetele sissevõtmiseks lahtisteid, oksevahendeid, uinuteid, narkootilisi aineid, elavhõbedapreparaate ega muid kangetoimelisi medikamente.

Punkt 4 järgi tuleb eelnenus eksinud kohtu alla anda.

Punktid 6 ja 7 käsivad habemeajajaid ja ämmaemandaid rasketel juhtudel arstiga konsulteerida.

Punkt 16 keelab apteekritel vastu võtta retsepte neilt, kel pole õigust selle kirjutamiseks.

Punkt 17 kohaselt ei lubatud apteekidest müüa ravimeid

apteekri või apteekriselli äranägemise järgi, mis sisuliselt võrdus teatud määrani nurgatohterdamisega.

Nagu aga jätkuvad kaebused näitavad, pidas Tallinna raad trükitud seadusetahele vaatamata kinni oma liberaalsest joonest ränd- ja nurgaarstide suhtes.

Elavat vastukaja põhjustasid Rootsi aja lõpu poole Tallinna elama asunud meditsiiniüliõpilased oma ravitegevusega. XVII sajandi 80-ndatel aastatel püüdis siin praktiseerida «med. et chirurg. studiosus» Christian Bergau, kelle peale kaebasid raele habemeajajad Heinrich Meyer, Johann Christian Bihl, Christian Brunss, Johann Susemihl ja Caspar Nürnberger nõudes tema väljasaatmist (13). Sellest tuleb järeldada, et Chr. Bergau oli peamiseks võistlejaks just kirurgidele.

14. IX 1702. a. esitasid linnaarst J. H. Happel ja Toompea kuninglik meedik T. Enitzel magistraadile ühise märgukirja, milles juhtisid tähelepanu kahele arstiteaduse üliõpilasele — Christian Benjamin Dresenile ja Friedrich Jacob Myliussele, kes vaatamata kuninglikule määrusele hakanud Tallinnas eksamit andmata inimesi ravima. Raad ei võtnud aga nähtavasti nende suhtes tarvitusele mingeid piiravaid abinõusid, sest aasta hiljem — 7. VII 1703 palus F. J. Mylius raelt atestaati oma ravitegevuse kohta Tallinnas, et esitada see Stokholmi kuninglikule meditsiinikollegiumile ametliku praktiseerimisloa saamiseks. 1707. a. nimetataksegi F. J. Myliust dokumentides juba korraliseks arstiks, «medicus ordinarius». Katkuepideemia 1710. a. elas ta üle ainsa ellujäänud arstina Tallinnas, olles teinud oma parima, et seda taudi siin vältida. Nagu juba vastavas peatükis jutustatud, olid ta püüdlused edukad. Veel 10. XI 1713. a. oli ta Tallinnas, kuid asus peagi sõjaväeteenistusse, kus tegi head karjääri.

Chr. B. Dresen palus raelt 17. I 1702. a. luba praktiseerida Tallinnas arstina. Arvatavasti vastati talle eitavalt ja soovitati sõita Stokholmi eksamitele, sest järgmise aasta aprillis andis ta magistraadile üle uue palvekirja: kas ei saaks teda vaesuse tõttu kulukast reisist vabastada ja lubada nõutavad katsed sooritada Tallinnas arstide T. Enitzeli ja J. H. Happeli ees (13). 1704. a. koostatud Tallinna kinnisvarade nimistus (232) nimetatakse teda juba «medicus», mitte enam «studiosus». Chr. B. Dresen polnud tõesti jõukas: tema majas oli ainult üks tuba — 5 sammu lai ja 7 pikk. Vaesuse tõttu ei saanud maksumisid ja muidki koormiseid kanda. 9. VI 1704. a. pöördus ta rae poole palvega nendest vabastamiseks (13).

Olulisemaid samme nurga- ja rändarstide tegevuse kitsendamiseks hakati astuma alles XVIII sajandi viimasel veerandil. 1784. a. kehtestatud keiserlikus ukaasis, välja antud riikliku meditsiinikollegiumi kaudu, kirjeldatakse petturlike ravi-meetodite kahjulikkust, keelatakse empiirikutel ja šarlatani-del ravipraksis ning kästakse kõik nurgatohtrid üles anda karistamiseks. Ühtlasi pöörduakse haigete poole ja soovita-takse neil lõpetada abi otsimine kahtlaste tohterdajate juurest (92). Edaspidi tuli kõikidel rändarstidel registreeruda ja soo-ritada eksamid meditsiinilistes keskasutustes, mis juhuravijate arvu tunduvalt vähendas.

V. Sünnitusabi ja väikelaste hooldamine

Esimesed teadaolevad andmed ämmaemandatest Tallinnas pärinevad aastast 1330. Vastava dokumendi äratrüki toob balti õigusajaloolane Fr. G. Bunge oma ürikutekogu II köites (nr. CMXXVI, veerg 492), kus nimetatakse ämmaemanda tüdruku nimega Gese, keda on hiljem korduvalt mainitud (43).

Et kütselise sünnitusabiga tegelesid ka eesti naised, selgub sissekandest siinses kohtukroonikas 1578. a., mil keegi «mitte-saksa ämmaemand» (siin tähendab — eestlane) vaatas kahe kodaniku juuresolekul läbi Viru värava esiselt prügimäelt leitud mõrvatud lapse laiba ning andis kohtule oma seletuse (69). Nii selgub, et vajaduse korral lasusid ämmaemandail ka kohtueksperti funktsioonid. Kas aga eestlastest ämmaemandad kõiki sünnitajaid abistasid, on kahtlane. Näiteks veel 1739. a. oli nendel Tartus keelatud kodanikunaisi (s. t. sakslasi ja saksastunud) teenindada (14).

Varasemaid teateid linnaämmaemandate kohta leiduvad rae arveraamatus 1545. a. Teiste linnaametnike ja -teenijate kõrval, kellele tähtpäevadeks ühte-teist anti, figureerib ka ämmaemand Jossyne. Tema sai hingepäevaks, lihapäevaks, suvisteks, mardipäevaks ja jõuluks igal aastal ühe hane ja kaks toopi veini (220). Nähtavasti aga jäi see ametikoht hiljem täitmata, mis selgub linnaarst G. Himseli kirjast raele 12. X 1637. a., kus ta nõuab kahe või vähemalt ühe korraliku ämmaemanda tööle võtmist ja linnaarstile allutamist. Seda aga tehti alles järgmise linnaarsti, J. H. Happeli ajal. Linnaämmaemandad pidid kuuluma luteri usku, olema linnaarsti poolt eel-

nevalt eksamineeritud ja kirikus vannutatud. Ametivande tekst sisaldas klausleid, mis manitsesid jätma rumalad naljad, kahe-möttelisused ja vandesõnad. Väljakutsele töotati minna päeval ja ööl, lubati hoiduda abordi tegemisest ning kinnitati pühali-kult, et linnaarsti loata ei lahkuta sammugi linnast (13).

Tallinnas 1695. a. ilmunud apteegimäärustik sisaldas peale muu ka kaks ämmaemandate tegevust puudutavat punkti. Punktis nr. 3 keelatakse neil ravida sisehaigusi ja kasutada mitmesuguseid kangetoimelisi vahendeid. Punktis nr. 7 on öeldud: «Ämmaemand peab arstiga nõu pidama raske sünni-tuse või sünnitaja ja vastsündinu ohtliku haigestumise korral. Ise ta ravi määrata ei tohi. Muudel juhtudel on neil lubatud kasutada ohutuid ravimeid — põdrasarvesoola, pärli-, koralli- ja teisi selletaolisi pulbreid, muidugi tagasihoidlikult ja möö-dukalt.» (20).

Oluline on seejuures peamiselt viimane punkt, milles sea-duse jõuga astutakse välja sünnitaja ja vastsündinu kaitseks. Kahtlemata aitas nõue — konsulteerida rasketel juhtudel lin-naarstiga — päästa nii mõnegi elu. Mitte vähema tähtsusega pole ämmaemandate liigse iseseisvuse piiramine ravi küsi-mustes.

Elavat huvi sünnitusabi probleemide vastu tundsid järg-neval sajandil vene meditsiinilised keskasutused, milles on otseselt tunda vene «sünnitusabi isa», Pavel Kondoidi mõju. Riiklik meditsiinikantselei väljastas 17. XI 1754. a. spetsiaalse instruksiooni ämmaemandate kohta. Vastava eriväljaõppe kestuseks määrati 6 aastat, õpetus toimus individuaalselt kogenud ämmaemanda käe all, kusjuures esimesed 4 aastat tohtis õpilane ainult kuppe panna, klistiiri teha ja kaanisid verd imema seada. Sellest saadav tasu jäeti talle söögirahaks. Prak-tilise sünnitusabi juurde lubati asuda alles viimasel kahel õppeaastal — ja sedagi ainult vaeste ja alamast seisusest sünnitajate juures. Igale ämmaemandale soovi-tati oma kutse edasi anda tütardele, kel aga neid ei peaks olema — vähemalt kahele õpilasele vanusega 18—25 aastat. Need pidid olema abielunaised või lesed, rahvuselt venelased või ka Venemaal sündinud muulased (55).

20. IX 1789. a. anti Peterburis välja apteegimäärustik, mil-les leiame korraldusi ka sünnitusabi organisatsiooni kohta (5). Siin oli õpilaste vanuselist tsensust tõstetud 18—30 aastani. Ämmaemandalt nõuti head käitumist, kainust ja tagasihoid-

likkust. Väljakutsele pidi ta minema nii ööl kui päeval. Raske-
tel juhtudel kästi arstiga konsulteerida ja keelati kangetoime-
liste ravimite ordineerimine. Huvi pakub punkt, mis üle kan-
tuna Vene Seaduste Kogu 1905. a. väljaande 1912., 1913. ja
1914. a. järje kaudu sai maksvaks veel kodanlikus Eestiski:
«§ 242. Kui ämmaemand on kutsutud vaese sünnitaja juurde,
kellel varsti sünnitus või kellel sünnitus juba tegelikult algas,
siis ei või ämmaemand, kuigi teda samal ajal kutsutakse rikka,
silmapaistva või oma tuttava sünnitaja juurde, mingil juhul
esimese juurest lahkuda, välja arvatud kui sünnitaja nõus on
tema juurde teise ämmaemanda jätmisega.» (48).

1789. aasta määrustiku järgi tuli ämmaemandatel esitada
oma tegevuse kohta igal kuul rapordid ühes statistiliste and-
metega, samuti ka ämmaemandaõpilaste kohta käivate teade-
tega. Ämmaemandaõpilastele oli keelatud ravida sisehaigusi ja soori-
tada mis tahes lõikusi. Ämmaemandaõpilased pidid olema kir-
jaoskajad ja tohtisid asuda iseseisvale tööle alles pärast eksami
sooritamist. Juurdelisatud taksidest nähtub, et ämmaemand
sai sünnituse vastuvõtmise ja visiitide eest järgneval 9 päeval
5 rubla honorari. Vaeseid abistati tasuta, neil soovitati ka
minna sünnitusmajadesse.

1785. a. oli Tallinnas peale kahe linnaämmaemanda juba
kolm eraämmaemandat (59). Õige pea tõusis nende arv veelgi.
Sünnitusabi kvaliteedi garanteerimiseks nõudis Eesti kuber-
mangu arstivalitsus 29. IV 1797. a. kõikidelt siin praktiseeriva-
telt ämmaemandatelt tõendi esitamist õpiaja kohta ja ametlikku
tegutsemisluba (109). Näib, et sellest korraldusest tahtis nii
mõnigi vähem kvalifitseeritud ämmaemand kõrvale hoida, sest
sama aasta 27. XI oli arstivalitsus sunnitud konstateerima, et
mitmed kohalikud ämmaemandad on püüdnud maksvast kor-
rast mööda hiilida ning praktiseerivad edasi ilma loata. Hoia-
tati, et sellisel juhul keelatakse määrustest üleastuja tegevus
oma erialal (110). Vaatamata kõigele pidi arstivalitsus veel juu-
nis 1802. a. märksa resoluutsemas toonis kordama eelmist tea-
daannet ajalehes.

Sünnitusabi organisatoorne ja meetodiline juhendamine
lasus kubernangu arstivalitsuse akušööril. Lisaks aasta-
palgale sai ta sünnitajatelt 5 rubla ühekordset honorari. Vaeseid
pidi akušöör tasuta abistama. Arvatavasti oli viimati nimetatud
klauslist üleastumisi, sest akušööride tööeskirja võetud para-
grafis nr. 9 hoiatati neid vaestelt kingituste ja raha vastu-
võtmise eest töökoha kaotamise ähvardusel (55).

Ämmaemandate tööeeskirja §§ 5 ja 6 kohustasid ämmaemandaid informeerima oodatavaist rasketest sünnitustest kubermangu arstivalitsust, kreisides aga kreisiarste et saada nõu ja abi (110).

Alates 1757. a. pandi Venemaal alus ämmaemandate kaadri organiseeritud koolitamisele: peaaegu samaaegselt asutati ämmaemandate koolid Moskvast ja Peterburis. Eestimaal seadis kubermangu arstivalitsus kohalike erihariduseeta ämmaemandate kvalifikatsiooni tõstmiseks sisse erilise aktsiooni: kubeneri käskkirjaga 15. X 1797. a. kohustati kõiki diplomeeritud ämmaemandaid osutama vajalikku konsultatiivset abi oma eestlastest kolleegidele nii maal kui linnas. Neid soovitati kaasa võtta sünnituste juurde ja manitseti mitte keelduma lahkest õpetamisest. Samas kirjas pandi kreisiarstidele südamele omalt poolt asjale kõigiti kaasa aidata. Lõpetuseks kirjutab kuberner: «Sellega on tahtud sünnitustel ära hoida komplikatsioone, mis on tingitud talurahvaämmaemandate teadmiste ja oskuste kesisusest.» (221).

Eestlastest ämmaemandatele võimalikult parema kvalifikatsiooni andmiseks ja uute ämmaemandate väljakoolitamiseks asutati Tallinnas Eestimaa kuberner Berend Johann Uexkülli energilise tegevuse tulemusena 27. VII 1809. a. nn. ä m m a e m a n d a t e i n s t i t u u t, eesti õppekeelega. Praktilisi ja teoreetilisi teadmisi jagas Tallinna linna ja Harju kreisi kogenud ämmaemand Charlotta Carolina Oehmann (loe: Öömann), arvatavasti saksastunud eestlanna. Järelevalve õpetuse üle lasus dr. med. Justus Waltheril, tolleaegsel kubermangu arstivalitsuse inspektoril.

Õppeabinõudena kasutati mitmesuguseid vaselõiketehnikas pilte ja õppenukkusid (nn. fantoome). Praktiseeriti ka sünnituste juures. Selleks oli õpilaste eluruumi läheduses sisse seatud sünnitustuba. Arvatavasti võttis Ch. C. Oehmann oma õpilasi kaasa ka väljakutsetele.

Kursuse kavas olid järgnevad põhiküsimused: 1. anatoomia, 2. naise füsioloogia, 3. loote arenemiskäik, rasedus ja selle tunnused, 4. loote asendi ja suuruse määramine, 5. sünnitus ja selleks vajalike tingimuste loomine, 6. sünnitusjärgne periood, 7. vastsündinu, 8. rasked ja patoloogilised sünnitused ning nende vastuvõtmine (seejuures tehti juttu loote pööramisest, esseeisvast platsentast, enneaegsest sünnitusest, surnult sündinuid ja kaksikuist). Tulevased ämmaemandad said õpetust ka rõugepanemise tehnikas.

Instituuti võeti vastu talupojanaisi, kes pidid vastama järgmistele tingimustele: «Peab lihha ja luu poolest terve ollema; temma peab suutma ommad käed ja jallad öiete prukida, selge silmaga ollema, ilma palle ehk näo wiggata, et n e e d ei ehmataks, kes tedda tarwitavad, liati kui naene essimest korda last käib.» Kandidaat ei tohtinud liialt vana olla, sest siis polevat tal vajalikku jaksu. Nõutav oli helde ja tasane meel, tüdimatus, väsimatus ja kannatlikkus, aga ka kainus, «sest kuidas woib joobnud äm sellele, kes lapse waewas on, nou ja abbi anda, kui ta isse melest ärra, ja ei tea, mis ta teeb». Kombelisust tuli tõestada mõisnikult ja kirikhärralt saadud tunnistuse abil (174).

Õppimise kestel leidsid ämmaemandaõpilased ülalpidamist ketramise ja muu käsitööga, mida tehti vabal ajal (138). Kui kava oli läbi võetud, toimus Ch. C. Oehmanni korteris eksam, millest ka arstid osa võtsid (137). Viimane teadaanne järjekordse eksami kohta ilmus Tallinna nädalalehes 1810. a. septembrikuus. Meditsiiniajaloolane V. Kalnin Tartu Riiklikust Ülikoolist aga on esitanud põhjendatud väite oma kirjas käesoleva väljaande autorile, millest selgub, et viimased eksamid võisid toimuda veel järgmise aasta aprillis-mais (sest kuberner Uexküll teatas siseministrile instituudi tegevuse lõppemisest 30. V 1811. a. märkides ära ka väljalastud ämmaemandate arvu — 83). Muide, J. Waltheri teatel oli lõpetajaid 84 (174).

Et instituudi kursuse lõpetanud ämmaemandid ei unustaks õpitut, andis J. Walther 1812. a. välja konservatiivse raamatukese «Lühhikenne Öppetus Eestimaa Tallorahwa Ämmadele», mille sissejuhatuses ja üksikutest peatükkidest pärinevadki andmed instituudi tegevuse jms. kohta. Nimetatud väljaannet retsenseerinud tuntud arstiteadlane Karl Ernst Baer viitas raamatus esinevate trükivigade arvukusele ja saamatule tõlkele, mistõttu trükise väärtus olevat tugevasti kahanenud. Ta juhtis tähelepanu ka autori — J. Waltheri — eksimistele. Ja tõesti — eestikeelne terminoloogia on küllaltki kummaline. Nii näiteks nimetatakse häbemekinku (*mons Veneris*) — «römo mäggi», vaagent — «pek» jne. K. E. Baer väidab lustakalt, et «seega võib lugeja vaid imestust tunda, milline see naisterahva pekk öieti on» (8).

«Lühhikenne Öppetus...» kirjeldab tollaegsele ämmaemandale vajalikke instrumente ja abivahendeid. On loetletud: 1. väikesed nüriotsalised nabanööriäärid, 2. mõned «vammid» (käsna vere kogumiseks), 3. «üks klisteri-wirts ja monned

pöied senna jure», 4. aadrilaskmiseks vajalikud tarbed, 5. väike hari lapse selja hõõrumiseks (elustamisvõttena vastsündinuil), 6. pael nabanööri sidumiseks, kusjuures on öeldud, et nõör või niit selleks otstarbeks ei kõlba, 7. taelatükike verejooksu peatamiseks nabanööri katkemisel, 8. veidi nuuskpiiritust, kummeleid ja hoffmanni tilku³¹. Sünnituse juures pidi valmis olema soe vesi, milles ämmaemand oma käsi võiks soojendada, mage või (või mõni õli) ta sõrmedele vajaliku libeduse andmiseks, samuti mõned puhtad rätid, vesi vastsündinu pesemiseks, seep, mähkmed ja nabavöö.

Sünnitati põhiliselt veel nagu keskajal: sünnitaja istus erilisel toolil, ämmaemand kükitas pisikesel järil ta jalge ees (vahel). Kaks abilist hoidsid sünnitaja põlvi, üks — pead. Pärast sünnitust lubati emal voodisse heita.

Kohalikud eestlaste sünnitusabivõtted olid üsna drastilised: sünnituse kiirendamiseks nõõriti sünnitaja kõht tugevasti kokku (7), kaks tugevat suurt naist võtsid ta käed õlgadele ja hakkasid hüppama. Nende vahel rappudes kannatas sünnitaja kahtlemata ebainimlikult, kuigi talle kinnitati, et laps sel kombel «välja raputatakse». Vahel riputati naine sama sihiga kahe vöö külge, mis ta kaenla alt olid läbi seotud. Mainitakse ka, et sageli sünnitas eesti naine istudes oma mehe põlvedel (8).

Tartu ülikoolis hakati sünnitusabi kursust lugema 1804. a. Kaasaegsete rahvaharidusorganite suhtumist sellesse õppeainesse aitab valgustada haridusministri Zavadovski käskkirja tekst: «Loomaarstiteaduse professorile Deutschile teha kõrvalülesandeks õpetada sünnitusabi kunsti, selle eest eritasu maksmata» (180).

Esimesed sünnitusmajad Venemaal asutati Katarina II ajal Moskvas ja Peterburis ning kujutasid endast rohkem küll varjupaiku «vaestele, oma rasedust varjavatele ja vallalistele naistele». Seal oli hoolealustel õigus varjata mitte ainult oma nime, vaid ka nägu. Sünnitusmaja kohta Tallinnas leiame andmeid 1812. a., mil see koosnes kahest palatist kokku viie voodiga. Asutus paiknes Priihospidali (praeguse Vabariikliku Haigla) territooriumil ja selle juures oli ämmaemanda korter, et valve oleks ööpäevane (174).

*

³¹ Ravim 1 osast eetrist ja 2 osast piiritusest.

Vanimaks trükiseks Tallinnas, milles käsitletakse rasedate tervishoidu, on arvatavasti siinsele kodanikule Hans Kampferbekele kuulunud alamsaksakeelne inkunaabel aastast 1484 (9). Peatüki lühidus võimaldab seda tsiteerida:

KUI NAINEN ON RASE.

KUI MÕNI NAINEN OOTAB LAST, PEAB TA HOIDUMA KIBEDAST TOIDUST EGA TOHI TEMAL AADRIT LASTA. JA HOIDKU TA END HÜPPAMISE JA LÖÖKIDE EEST VASTU KEHA. TA PEAB KA HÄSTI SÖÖMA, MIS HEAD VERD ANNAB — NII-SIIS KANA, PÖLDPÜÜD VÕI HAUGI. TA PEAB KA HEAD VEINI JOOMA JA HALVA TUJU EEMALE PELETAMA. SAMUTI EI TOHI TA LIIGA PALJU TÖÖD TEHA. KUI TA HAIGESTUB, EI TOHI TAL LASTA PALJU RAVIMEID SISSE VÕTTA, MIS VÕIKS TA ELU NÕUDA.

Soovitused pole sugugi halvad peale veini kiitmise, kuid kahjuks oli sellisest režiimist kinnipidamine võimalik ainult jõukatele. Nagu kinnitavad mitmed autorid, polnud eesti naisel ei enne ega pärast sünnitust mingit puhkust. Sünnitati koguni tööajal põllul, viidi maimuke koju ja jätkati igapäevast orjust.

*

Laste arv oli varem tänapäevasest märksa suurem. Tallinna linnaarst H. Bluhm kirjutab XVIII sajandi lõpul, et siinsetes perekondades olevat keskmiselt 9—10 last. Varem aga olnud neid 18—20! (12). On arusaadav, et lapse sünn vaeses perekonnas võis olla küll rõõmusündmus, kuid segatud suure annuse mure ja kibedusega. Rikkad seevastu võisid uut maailmakodanikku võtta vastu täie pillerkaariga. «Revalische Wöchentliche Nachrichten» toob ära huvitava fõljetoni, mille sisu on kokkuvõttes järgmine (82). Poeg sündis 5. III kell 23.00. Järgmisel hommikul vara pandi teener pühapäevalivreesse ja saadeti rõõmusõnumiga kõikide sugulaste ja tuttavate juurde. Kohe hakkasid tulema mõned lihtsamad sugulased, õhtul aga saabusid naiskülalised, kes asusid uurima ja vaidlema — kelle nägu laps on. 9. märtsil hakkasid vanemad vadereid valima. Isa arvas, et viieteistkümnest on küllalt, ema aga nõudis kaks või isegi kolm korda rohkem — olevat suursugusem. Sõnadest tuli tuli, riiust nutt. Täpselt samuti kulges järgmisel päeval nime otsimine vastsündinule. Ometigi jõuti viimaks üksmeelsele otsusele ja laps ristiti 12. märtsil. Vaderitele ei jätkunud toas toole, aga külalisi aina tuli ja tuli. Ja nii päevade kaupa...

Ei tahaks uskuda, et autor eriti oleks liialdanud. Sissekan-
ded Tallinna saksa koguduste sünnimeetrikates viitavad tõesti
vaderite ülirohkusele, «katsikul käimise» laiduväärt komme aga
püsib tänaseni.

Kui vastsündinu ema oli jõuka kodaniku naine või kõrge-
mast seisusest, pidas ta tingimata heaks tooniks võtta a m m.
Seda soovitati teha eriti siis, kui ema oli närviline. Vaesema
rahva seas aga imetati lapsi ise ja tehti seda pahatihti kuni
kolm esimest eluaastat läbi.

Amm pidi olema umbes 25-aastane terve naine, kes varem
vähemalt üht last imetanud. Rinnaga toitmise ajal soovitati
tal hästi süüa, kuid loobuda piimatoitlustest. Mõõdukalt lubati
nautida veini, kohvi ja šokolaadi. Ei peetud heaks, et amm pii-
raks sugulist läbikäimist, kuid hoiatati ka üleliigse himuruse
eest — veri kuumenevat ja rikkuvat rindades piima.

Piima hea kvaliteedi tunnuseks peeti selle «jahedust», val-
get värvust, magusat maitset, rasvarikkust ja teatud kleepu-
vust. Viimast prooviti näppude vahel. Silma tilgutatud piim ei
tohtinud esile kutsuda mingeid kohalikke ärritusnähtusid.

Imetada lubati ammedel oma äranägemise järgi, kusjuu-
res imiku näljale osutavat ta nutt. Siiski soovitati rinda anda
5—6 korda ööpäevas enam-vähem kindlatel kellaaegadel. Tal-
linna nädalalehe toimetab, kes avaldas käesolevaid teese sisal-
dava artikli (80), lisab omapoolse kommentaari: seedimiseks
vajalik aeg olevat pikem ja liiga sage toitmine toovat ainult
kahju.

Mõnede teadlaste arvates oli emapiim hoopiski kahjulik, sest
see hapenduvat imiku maos. Nad soovitasid lapsi kohe hakata
toitma pudiga leivast, meest ja kaljast.

Rinnast võõrutamine, nagu kirjutab artikli autor,
refereerides ühte prantsuse raamatut, olevat ratsionaalseim
lapse 18.—20-ndal elukuul. Enne seda peeti vajalikuks last toita
ülemineku soodustamiseks mõnda aega lahjade suppidega.
Võõrutamist rinnast seostati XVII ja XVIII sajandi kalendrites
astroloogiaga (ja loomulikult ka kalendritegijate suvaga).
Kalendaarses osas on üheaegselt mitmesuguste muude märki-
dega ära toodud omaaegse lutipudeli kujuline tähis, mis näitas
sobivat päeva võõrutamiseks. Seejuures on lutipudeli kontuur
XVIII sajandil erinev eelmise sajandi omast.

Väikelaste hooldusele on pühendatud artikkel Tal-
linnas XVIII sajandi lõpul ilmunud eestikeelses Lindforsi
kalendris (18). Selles soovitatakse hoida mähkmed kuivad ja

laps puhas. Imikuid kästakse pesta 2—3 korda nädalas jaheda veega ning aastast last juba täiesti külmas vees. Omal ajal levinud spetsiaalsetesse «käimistoolidesse», mis sundisid last püsti olema, suhtutakse halvustavalt jne. Vanemaid lapsi soovivatatakse lasta ringi joosta särgiväel, et nad karastuksid.

«Revalische Wöchentliche Nachrichten» toob lisaks ära mitmesuguseid õpetusi lastega ümberkäimise kohta (80). Peetakse vajalikuks sünnitusjärgset kefalohematoomi (verimuuk vastsündinu peas tangisünnituse tagajärjel) või sünnimuhu (sündinud loote pea pikemat aega vaagna sissekäigu luulises rõngas viibimisest tekkinud nahaaluse koe turse) «tagasi vormimist». Järgnevalt ollakse vastu mütsikesele, mis olevat takistuseks «kõrvadele nii vajaliku liikumisvõime» arenemiseks. Nende absurdsete soovitude kõrval kohtame oma aja kohta erandlikult ratsionaalseid: imikut ei tohi tugevasti mähkida, vaid tuleb anda talle võimalus vabalt siputada, et jäsemed vabalt areneksid. Samuti ei peeta kasulikuks imikut asjata hüpitada ja teda valjuhäälselt vaikima sundida. Keelatakse lapse äratamine raputamise teel. Igasuguste ünevahendite andmist taunitakse. Siin teeb ajalehe toimetus jälle vahemärkuse, kus juhib tähelepanu Tallinna lapsehoidjate halvale kombele imikule anda oopiumi sisaldavaid aineid — teriaki või erilist «lapserahu».

Kui h a m b a d h a k k a v a d t u l e m a, kirjutatakse artiklis edasi, «tursuvad igemed ja neid tuleb sõrmede vahel kokku pigistada. Hammaste tuleku kergendamiseks riputatagu lapsele kaela hundihammast, mida ta võiks närida. Parem veel on poleeritud ja teravate nurkadeta kristall kullast, hõbedast või puidust käepidemetega, mis antakse imikule lutsimiseks». Kui hambumine kulges raskelt, peeti soovitavaks manustada oksevahendeid, lahtisteid ja ka oopiumi ning teha klistiiri. Hambaarsti ülesandeks sel puhul olevat igemete avamine noakesega. Kus see võimalus puudub, olevat lubatud igemekesed isegi tavalise nõelaga purustada.

Tuleks veel mainida omaaegset ohtlikku kommet pakkuda lastele alkohoolseid jooke, mis polnud levinud mitte ainult Eestis, vaid ka mujal Euroopas. Seejuures arvati, et kui imik viinast oksele hakkab, sigivat ta hiljem hästi jne. (27). Sellesarnased ebausul põhinevad väärkujutelmad valitsesid ka laste ravimisel kodus. Võib arvata, et vanemad ei pöördunudki lapse haigestumisel alati arsti poole, kellelt niisugusel korral tõhusat abi polnud oodata. Tõsi — veel XVIII sajandi II poolel olid meedikute vastavad teadmised üsnagi kesised. Berliini arstid, Saksa

ülikoolides õppinud meedikud, ei häbenenud näiteks aastal 1800 tunnistada oma võhiklust pediaatrias. Tallinna arstid aga olid peale mõne üksiku erandi kuni Tartu ülikooli taasavamiseni 1802. a. oma erihariduse saanud just Saksamaal.

Nii ebapiisav arstiabi lastele kui ka ebahügieenilised olud ning vaesemates kihtides esinev paratamatu alatoitlus olid suure suremuse põhjustajaks laste seas.

Surnute üldarvust protsentides moodustasid lapsed XVIII saj. keskel (nn. ekstensiivsusnäitaja) saksa ja eesti kogudustes:

Aasta	1752		1753		1754	
Kogudus						
Vanus	Niguliste Pühavaimu (eesti)		Niguliste Pühavaimu (eesti)		Niguliste Pühavaimu (eesti)	
Alla 1 a.	38,1	57,3	60,0	55,3	66,7	49,3
1—4 a.	52,4	30,9	20,0	27,1	22,2	26,9
5—9 a.	9,5	10,9	10,0	15,3	11,1	16,4
10—14 a.	0	0,9	10,0	2,3	0	7,4

XVIII sajandi II poolel oli laste suremuse ekstensiivsusnäitaja Pühavaimu koguduses väga kõrge: 1740. a. — 48,4%, 1750. a. — 63,7%, 1760. a. — 56,7%, 1770. a. — 51,2%, 1780. a. — 56,4%, 1790. a. — 45,6% ja 1800. a. — 51,7%. Teiste sõnadega olid pooled surnutest lapsed kuni 12. a. vanuses (incl.). Niguliste koguduses kõikus vastav näitaja 1770—1800 23,9% (1781. a.) ja 67,4% (1797. a.) vahel. Üldiselt ei olnud selles suhtes suuri erinevusi ka Rootsi ja Oleviste kogudustes. Võrdluseks: Tallinna Tervishoiuosakonna andmeil oli kuni 14 a. laste suremuse ekstensiivsusnäitaja Tallinnas 1965. a. — 4,5%.

Märksa olulisemat näitajat — suhet sündide arvu ja kuni aastaste laste surmajuhtumite vahel (nn. intensiivsusnäitaja) ei ole kahjuks võimalik välja arvutada, sest sissekanded kiriku- raamatutes ei sisalda sageli surnud lapse vanust. Siiski esineb erandeid, mis võimaldab kõrvutada eesti ja saksa kogudusi. Nii oli 1760. a. intensiivsusnäitaja Pühavaimu koguduses 24,7%, Niguliste koguduses — 34,8%. 1770. a. kohta on vastavad arvud 25,4 ja 15,7. Andmete ebaküllaldasus ei võimalda analüüsimist.

Väga harva leiame surmaregistrites laste surmapõhjusi. Erandjuhtudel on märgitud diagnoose «leetrid», «rõuged», «hammaste tulek». Peaaegu alati aga on ära toodud kriminaalsed surmapõhjused, kusjuures lastemõrvu esineb peamiselt vallaslaste (tookordse terminoloogia järgi «hooralaste») juures. Suhteliselt kõrge lastemõrvade arv viitab vallasemade raskele, sageli väljakannatamatule olukorrale toleaegses ühiskonnas³².

Näib, et imikute surma põhjustasid peamiselt mitmesuguse etioloogiaga seedetrakti haigused, mida veel tänapäevalgi esineb lastel kuni 40% kõikidest haigustest. Tookord pidi aga see arv olema märksa suurem, arvesse võttes ebahügieenilisi olusid, väärarvamusi dieetikas jne.

Ei saa jätta lühidalt mainimata 1725. a. asutatud Toompea orbu demaja (praeg. Mitsurini t. 25), kus vaeslastele vanusega üle 9. a. anti peavarju, toitu ja pisut haridust. XVIII saj. II poolest oli võetud ametisse arst, kes töötas aga tasuta, teenindades orbusid. XIX saj. algul püüti paigutada orbudemajja ka põduraid ja vigaseid lapsi, millele astus vastu tolleaegne direktor K. H. Pässler (158).

³² Andmed võetud TLRA-s säilitatavatest kirikuraamatutest.

VI. Tallinna haiglad

Haiglatest on juttu juba muinasaegses Hiinas, mitu sajandit e. m. a. Ka muistsetel roomlastel olid nii sõjaväehaiglad (valedudinaariumid) kui ka haigemajad eraisikuile. Peaaegu täiuslikke haiglaid aga hakkasid organiseerima araablased. X sajandil asutatud Bagdadi uues haiglas olid ametis 24 arsti, kuulsaim idamaade ravila aga ehitati XIII saj. Kairosse. Sellega olid ühendatud ülikool, mošee, suur raamatukogu ja orbude varjupaik. Haigla polnud mõeldud valitsevatele klassidele, vaid «valitsejale ja teenrile, sõdurile ja emiirile, suurele ja väike-sele, meestele ja naistele». Seal oli külluses personali ja polnud puudust ravimeist. Asutus varustas omal kulul ka kodus põdejaid. Toitlustamine oli erakordselt hea ning väljakirjutatule anti kaasa teeraha.

Kui hispaanlased Mehhiko vallutasid, leidsid nad eest haiglaid, mis olid Euroopa omadest paremini sisse seatud. Keskaegsed Euroopa haiglad aga ei vastanud paraku oma tegelikule mõistele ja jagunesid kahte peamisse rühma — haiglad-eraldusmajad ja haiglad-hoolekandeasutused. Üldnimetusena kutsuti neid *hospidalideks* (lad. *hospitus* — külalishakke), saksa keelel *see kideks* (Siechenhaus, alamsaksa k. *sekenhus* — põduratemaja). Et viimane mõiste on aegade jooksul omandanud teise värvingu ja tähendab tänapäeval rohkem vaestemaja või vanadekodu, jäägem edaspidises tekstis üldnimetuse «hospital» juurde.

Jaani hospital

Rooma paavsti legaat³³ Modena Wilhelm andis 1237. a. teistkordselt Liivimaad külastades kiriklikele asutustele õiguse vastu võtta annetusi ja pärandusi. Vastavas ürikus nimetatakse esmakordselt Tallinna pidalitöbilat (*domus fratrum leprosorium de Rewelia*) (50). Seetõttu on ilmne, et asutus eksisteeris juba varem.

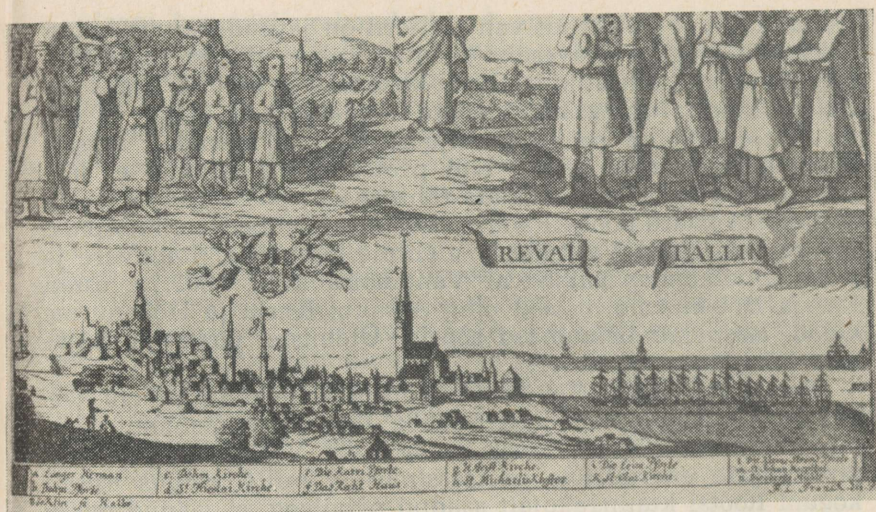
Samal ajal oli Lääne-Euroopas tuhandeid leprosooriume, samuti hospitale linnades ja kloostrite juures. Neid leidus ka endisel Ida-Rooma riigi territooriumil. Venemaal asutas esimene hospitali — hoolekandeesutuse, kus haigeid ja põduraid tasuta toideti ning majutati — Perejaslavi kreeka rahvusest piiskop Ephraim (Jefrem) 1091. a. Pärast pikemat vaheaega tekkisid tsaar Ivan Groznõi käsul 1550. a. mõned hospitalid apostli õigeusu kloostrite juurde.

Tallinna leprosooriumi, hiljem hospitali, hakati Ristija Johannese järgi nimetama Püha Johannese tööilaks; kohaliku eesti elanikkonna seas — Jaani seegimajaks. See oli kuni XIII sajandi II poole alguseni allutatud kohalikule kõrgemale vaimulikule nõukogule — Toomkapiitlile, seejärel aga Tallinna raele.

Et Tallinn pärast vallutamist maa pärisperemeestelt ei olnud jõukas asula (polnud ju kaubanduslikud sidemed jõudnud välja areneda, linna veendunult ristiusklik elanikkonna osa oli üpris väikesearvuline ega olnud veel rikastunud) oli raskusi hospitali finantseerimisega. Nagu kombeks, organiseeriti korjandusi pidalitöbiste «vendade» heaks, kusjuures lähetatati saadikuid isegi Soome lahe põhjarannikule annetusi koguma. Samaks otstarbeks asuti raha välja meelitama katoliiklikes maades omal ajal laialdaselt levinud moodusega — indulgentsikirjade müümisega, millest mõned andsid andeks 40 päeva jooksul tehtud patud (1363. a., 1449. ja 1501. a.), üks teadaolev koguni 1280 päeva omad (1266. a.). Ka tavatsesid jõukamad kodanikud käia hospitali heaks majast majja annetusi kogumas (181).

Varanduse kasvades osutus Jaani hospital peagi tähelepanuväärse kapitali omanikuks, millele tähtsusetute piisakestena

³³ Legaat — paavsti eriülesannetega volinik.

Vaade XVIII sajandi alguse Tallinnale Tartu mnt. suunast. Tähega «m» märgitud Jaani hospital. Frontispiss 1721. a. Halles ilmunud eestikeelsest kirikulauluraamatust.

pidevalt lisandusid mündid korjanduskarpidest seegikirikus ja selle välisvärava kõrval. Hakati muretsema kinnisvarasid ja maavaldusi. Harju tänavale osteti kivimaja ja umbes 1370. a. Rummu küla Kuusalu kihelkonnas. Juba varem — 1280. a. — oli Taani kuninganna Margaretha hospitalile «igaveseks ajaks» tagastanud Patika küla maad, mis «endine Eestimaa pealik Eylardus» oli anastanud. XIV sajandil püstitati sinna hospitali telliselööv. Samal aastal hoiatas kuninganna Tallinna võimused ja oma vasalle, et nad austaksid õigusi, mis hospital Taani kroonilt saanud: «Seetõttu ärge tülitage neid ega laske neid tülitada.» Nagu A. Kivi oma uurimustes näitab, venis Patika täielik tagastamine ligi 100 aastat.

24. VI 1415. a. osteti kauguse tõttu Tallinnast maha müüdüd Rummu küla asemele Limu küla (32 ja 181). Näib, et Patika küla maid kasutas vahepeal keegi Hans von Treyden, sest 22. V 1431. a. teatas Tallinna komtuur Symon von Suntheim, et Treydeni lesk jätvat pärast surma Patika taas Jaani hospitalile. 20. VI 1436. a. avaldas kohtunik Euerhardt Wekebrot, et

Herman Soyge ja Berndt van Haltern on jätnud Pajupa külast kaks talu seegile «igaveseks kasutamiseks». Pärast nimetatud ostu muretseti samast külast veel kaks talu ja 1495. a. lisaks üks Pajupa küla talupoeg kogu perega 20 marga eest (32).

Alates 1436. a. hakati soovijatele andma hospitali kassast laenu pärusmõisate vastu. Kui protsendid õigel ajal ei laekunud või võlg jäi tagastamata tähtaegselt, pöördusid hospitali eestseisjad kohtu poole. Pandivaldustena kasutas Jaani hospital XV sajandi lõpul Vaskjala, Jõelähtme, Kautjala, Randvere ja Keila kihelkonnas paiknevat Vanamõisa küla. 1503. a. osteti Rae ja Höbenurme mõisad ning Assaku, Karla ja Höbenurme külad. Hospitali heinamaad asusid Ülemiste järve ja Sõjamae kõrgustiku vahel (44).

Rootsi valitsusaja lõpul toimunud mõisate reduktsiooni käigus tegi Jaani hospital katset saada Jost Schmedemanni pärijatele kuulunud Mõigu mõisa omanikuks. Vaatamata nimetatu järeltulijate energilisele protsessimisele, mille käigus esitati koguni Rootsi kuningakojalt saadud privileeg, ei jäänud mõisa oma endiste valdajate kätte. Mõigu mõisa hinna — 1800 riigitaalrit ja $\frac{1}{2}$ sälitist rukkeid pidi korralduse kohaselt tasuma Tallinna linna vaestekassa ja seega oleks valdus üle läinud ka linnale (resp. Jaani hospitalile). Ometi leidis veel üks varandusenõudleja — Toompea aadel ühes kirikuvõimudega, kelle 5. I 1694. a. esitatud protest ka rahuldati ning Mõigu mõis koos maadega Toompea hospitalimõisaks kujundati (219).

Jaani hospitali maavalduste eest pidi hoolitsema üks kahest hospitali ülevaatajast, kellele allusid valitsejad ja külakupjad. Erandina mujal valitsevatest tavadest kasutasid hospitali talupojad raharendi eeliseid, mis pealegi polnud eriti koormav. Ka kümnisekohustus oli rahalise maksuga asendatud, mis oli madalam kui teistel Eesti aladel. Peale selle maksti maksu iga majalise eest. «Vanade külade» — Patika, Limu ja Pajupa talupojad lunastasid nn. «söögi- ja joogiraha» eest välja isegi vakupidustuste korraldamise kohustuse. Teistes — «uutes» külates neid siiski korraldati, kuid seejuures ei unustatud talupoegi. Nii näiteks kästi Randveres tuua vaat õlut vakustele, teine — oma tarbeks. Üldjoontes püsisid Jaani hospitali talupoegadelt võetavad maksud stabiilsetena, näidates mõnes külas koguni tendentsi alaneda, mida paraku ei saa väita eestlastega asustatud territooriumil paiknenud piiskopkondade maavalduste kohta (60).

Jaani hospitali rahanduslikud operatsioonid ei piirdunud ainuüksi maa-aadliga. Elavalt laenati raha ka linnakodanikele. Võttes pandiks maju (võlaprotsent — 6), kasutas seek XVI sajandil juba 69 majast saadavaid sissetulekuid. Panditud kinnisvaradega linnas tegeles hospitali teine ülevaataja. Muide, mõlema ülevaataja tegevust kontrollis nn. rektor ehk õuemeister, kes omakorda pidi aru andma kahele rae poolt määratud hooldajale. Vaatamata näilisele alluvusele raele pidi magistraat hospitalilt koguni laenu paluma, nagu see toimus 1571. a., mil vajati sõduritele palga maksmiseks 1100 marka (181).

Nii näeme, et Jaani hospital ei olnud enam almustest olenev hoolekandeaustus, vaid suurel määral autonoomne finantsvõim, kelle rahalist kapitali hinnati XVI sajandi lõpul 40 000 margale ja aastasi sissetulekuid 4000—7000 margale (181).

Kõrged sissetulekud võimaldasid hoolealuseid suhteliselt hästi ülal pidada. Nagu nähtub Jaani hospitali menüüst, sai üks inimene 1639. a.:

Pühapäeval:	4 naela keedetud liha kastmega. Öhtul sama ülessoojendatult.
Esmaspäeval:	3 keedetud või toorest räime ja kaste.
Teisipäeval:	2 heeringat või värsket räime. Võib asendada värskete rupskitega ³⁴ .
Kesknädalal:	Odratangupuder hapupiimaga ja 7 paari kilusid.
Neljapäeval:	Soolatud või värsket liha, värsked rupskid herne- nega, värsked lestad või räimed.
Reedel:	Sama mis esmaspäeval.
Laupäeval:	Puder hapupiimaga, 2 räime.

Veel anti 3 nädala peale vakk³⁵ linnaseid ja nael võid, nädala peale 10 $\frac{1}{2}$ naela leiba ja 1 feringi³⁶ eest saia, kapsast ja kaali aga vastavalt vajadusele. Peale selle oli hoolealustele ette nähtud väike taskuraha. Kuigi piimast ei ole juttu, tuleb siiski eeldada, et seegisolijad seda said. Oli ju Jaani hospitalil oma piimakari, mida mainitakse juba 1450. a. (181).

Kahtlustäratavalt kõrge tundub pühapäevane lihanorm — 4 naela, s. o. 1,6 kg. On avaldatud arvamust, et tegemist on üriku vale lugemisega. Kahjuks on vastav dokument Tallinna

³⁴ Rupskid — toiduks tarvitavad sisikonnaosad.

³⁵ Tallinna vakk = 44,277 liitrit.

³⁶ 1 fering = $\frac{1}{4}$ marka.

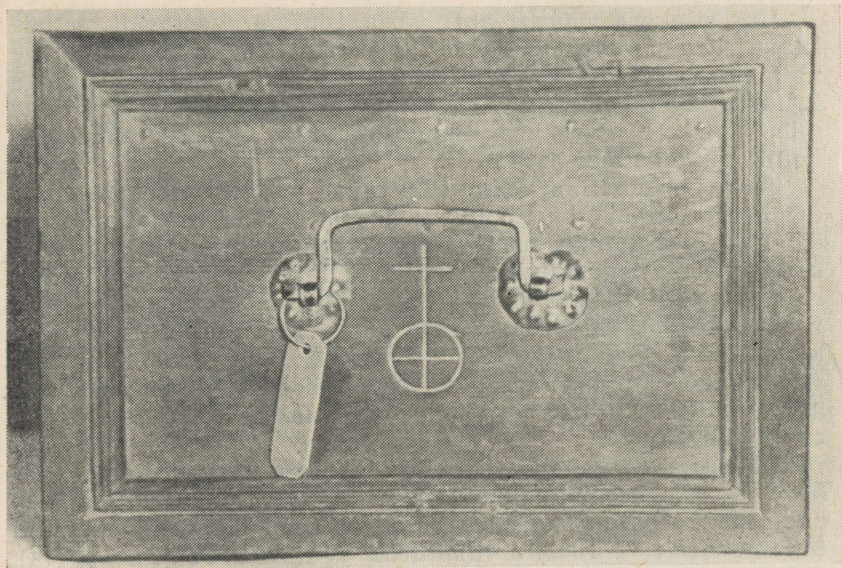
Linna Riiklikust Arhiivist deporteeritud ja kontrollimine see-
tõttu võimatu. Võib siiski arendada mõtet — kas ei antud püha-
päeva puhul paremini süüa. Peale selle jagunes roog lõuna- ja
õhtusöögile. Kartul oli veel siinmail tundmatu ja nii ei olnudki
vähast ühele kosuvale tõiisele seda liha ülemäära palju. Kui
lisada, et nädalas oli eeltoodud menüü järgi vaid kaks liha-
päeva, teistel päevadel oli toit märksa kesisem, aitaks ehk seegi
mõista lihaportsjoni suurust pühapäeval.

Nii Jaani kui ka teiste Tallinna hospitali hoolealuste rõhuva
enamiku moodustasid eestlased — suurelt osalt talupojad. Seda
kinnitab kroonikakirjutaja B. Rüssow, mainides haigeid talu-
poegi ühes perekondadega Tallinna tõiilates. Sellest kirjutab
ka Tallinna raad 5. V 1524. a. ordumeistrile: «Paljudes kohtades
on puudus leivast ja külviviljast; seepärast tulevad paljud
talupojad ühes lastega linna, kus neid hospitalides ja tänavail
tuleb toita.» (32). Veel 1526. a. algul oli neid Tallinna hospitali-
des mõnisada (170).

Vaatamata sellele, et hospitalis olid haiged ja pödurad ini-
mesed, puudus siin meditsiiniline teenindamine. Küll aga leidub
ürikes ülestähendusil hospitali juurde kinnistatud vaimuliku
kohta, samuti hoolealuste teadmiste kontrollimise üle kate-
kismuse tundmises (181). Kõigest hoolimata näis hospitali
elanike kristlik ja kodanlik moraal olevat väga madalal tase-
mel. Elavalt võimaldab rekonstrueerida Jaani hospitalis valit-
sevat olukorda fragment 1495. a. avaldatud sisemäärustikust
(171):

«See on tõiiste õigus Püha Johannese tõiiste majas ja kuu-
lub täitmisele. Esiteks ei tohi ükskeist vihastada. Kes teisele
halvasti ütleb³⁷, maksab 4 killingit. Samuti, kes käia saab, aga
ei lähe kirikusse, kui lüüakse missale või vesperile, maksab 4
killingit. Kes teist lööb, maksab 4 killingit. Kes teisele näkku
sülitab, maksab 4 killingit. Kes tuppa sülitab, annab kannu
õlut. Samuti, kes väljakäigu reostab, peab selle jälle puhtaks
tegema ja maksab 4 killingit. Samuti, kes sülitab majas või
värava ette, maksab 4 killingit. Samuti, kui ta omale külalise
sisse toob. Kes pissib värava taha või kallab pissi õue,
maksab 4 killingit. Kes läheb linna, maksab 1 ferdingi. Samuti,

³⁷ Ilmselt on teksti ümbertrükkimisel tekkinud viga, mis käesolevas
teoses on parandatud. On: «spucket» (sülitab), peab olema: «sprecket»
(räägib, ütleb). Sülitamisest on juttu hiljem: — «speiet». Ka pole mõeldav
väljend: «owele spucket» (halvasti sülitab). Et ürik on deporteeritud, ei
saa algteksti kontrollida.

Jaani hospitali maavalduste rahalaeka kaas XV sajandist. Seest on laegas jaotatud vaheseintega osadeks, mis tähistatud külade nimetustega. Keskel — hospitali märk. Säilitatakse Tallinna Linnamuuseumi fondides, eksponeeritud Raekojas alalisel näitusel «Vana Tallinn».

kes linnas ööbib, annab vaadi õlut. Kui naine ja mees koos magavad ja teevad sündsusetut asja, peavad nad haigemajast lahkuma; ka kui mõni abielus naine peaks kedagi oma juurde luku taha panema ja temaga koos magama, kannab ta sama karistust. Samuti, kes liiga palju joo, nii et oksendab, annab kaks kannu õlut. Mehed ja naised ei tohi koos saunas käia, selle eest trahv 4 killingit. Kui mõni mees või naine katsub teist jalge vahelt, annab ta 4 killingit. Kes oma häbedust näitab ja oma rõivaid kergitab, annab kaks kannu õlut. Kes tõstab noa teise vastu, annab ühe ferdingi...»

Kõlblus pidi hospitalis tõesti üsna nõrkadel jalgadel seisma, kui juba vastupidiselt üldisele tavale keelati mõlema sugu-poole üheaegne saunas käimine. Ka olid trahvid kaunis kõrged (peame ju arvestama, et trahviti kerjuslikke hoolealuseid) ulatudes 4 killingist 1 ferdingini, s. o. $\frac{1}{9}$ margast $\frac{1}{4}$ margani.

Uus sisekorramäärus anti välja 1627. a. Vastavalt sellele keelati hoolealustel istuda väljas värava ees «möödaminejaile naljanumbriks nagu seni». Värava juurde kästi paigutada vaese Laatsaruse³⁸ pilt manitseva tekstiga, et keegi ei unustaks heita mündikesi korjanduskarpi. Samal otstarbel pidi üks hoolealune kellestest helistama (181).

Jaani hospitali ajalugu tähistavad mõned markantsemad daatumid. Esmakordselt puutus hospital sõdalaste jalgu Jüri-ööl 1343. a. Liivimaa noorem riimkroonika ütleb: «Peale selle röövisid nad, nagu kuulda, ristilöödu kuju seegist linna ees ja riputasid selle üles võlla tõmmatud laipade kõrvale.» (172). Et jutt on eestlastest, peaks olema selge. Kas seejuures hävitati ka hospitali hoonestikku kuuluv kirik, pole teada. Küll aga võib arvata, et pidalitõbised, kasutades soodsat juhust, hospitalist lahkusid. Olid nad ju peamiselt eestlased, keda ülestõusnud ei puudutanud.

XIV sajandi lõpus, arvatavasti 1380. a., esitas keegi rae-härra — kas hospitali hooldaja või rektor, signeerimata aruande Jaani seegi kohta. Arvatavasti oli see Johannes Duderstati testamendis 4. V 1378. a. mainitud rektor Nicolaus (74). Tekstist selgub (181), et hospital koosnes tollal kirikust; elumajast aidaga; käimlast, mille kivist istelaud oli 14 sülda pikk ja lampkast 2 sülda sügav; kartserist sõnakuulmatute hoolealuste jaoks; eesruumi ja kivivõlvidega saunast, kuhu oli sisse toodud puidust veejuhe³⁹; vanast puitsaunast, mille eelkäijad korduvalt maha põlenud; hobusetallist ja veskist. Kõik need ehitused olid püstitatud headelt inimestelt saadud almustest. Veski näis kuuluvat hospitalile juba õige ammu: 29. VI 1279. a. pärinev Taani kuninga E[riku] kiri kinnitab hospitali õigust veskile, mis juba «vanast ajast» nõnda olnud (74).

Rasked katsumused said Jaani hospitalile osaks seoses hertsog Magnuse sõjakäiguga Tallinna alla. 22. VIII 1570. a. kirjutab Tallinna raad Magnusele: «Meile on usaldusväärsetest allikatest teatatud, et mõned Teie... sõdurid — sakslased ja venelased on lõhkunud ja ära võtnud viletsatelt pidalitõbistelt vaestelt Püha Johannese hospitalis nende hädavajalikud tarbeesemed ja toidu.» Magistraat viitas sellise teo õigusetele ja

³⁸ Laatsarus — kuju piiblist, vaene haige mees. Keskajal kuulutatud pidalitõbiste kaitsepühakuks. Laatsaruse nimest on kujundatud sõna ning mõiste «laatsaret».

³⁹ Vett võeti kõrvalt mööda voolavast Härjapea jõest.

avaldas lootust, et hertsog keelab edaspidi oma sõdureil niimoodi toimida. Magnuse sõdurid aga otsustasid hospitali kivihooneid kasutada soodsa varjumispaigana linna tulistamisel. 23. VIII kihutati nad sealt rünnakuga minema, hospitali hooned osalt põletati, osalt kisti maha ühes veskiga (29). Kodutuks jäänud pidalitõbised paigutati Suure Rannavärava ette süüfilishaigete hospitali. Selle kohta kirjutab oma ettekandes magistraadile Rõugemaja järelevaataja: «Anno 70, vastu pärtlipäeva kihutas meie vaenlane venelane Holsteini hertsogi Magnuse juhtimisel vaesed viletsad pidalitõbised välja Püha Johannese hospitalist, minema nende tubadest, kus nad elasid. Ma pidin nad auväärse rae käsu kohaselt vaeste rõugehaigete majja vastu võtma. Neid oli 23. Paigutasin nad sauna.» (171).

Pärast hertsog Magnuse lahkumist Tallinna alt 1571. a. algas Jaani hospitali taastamine. 1600. a. paiku oli seal juba 130—150 hoolealust, 1627. a. — 179, neist 123 last (171). Pidalitõbiste asemel andis Jaani hospital nüüd aset nii vaestele kui ka haigetele vaesematest elanikkonna kihtidest. Peagi aga kujunes asutus ainuüksi vaestemajaks, seegiks praeguse mõiste järgi.

1648. a. tehti Jaani seegis ulatuslikke ümberehitus- ja parandustöid. 1674. a. läkitati vaeste sekka taas haigeid — tänavakerjuste seast tabatud süfiliitikuid. 1724. a. suurendati hospitali kirikut poole võrra ning uuendati kellatorn. 1744. a. andmete järgi oli asutuses palju krooniliste haiguste all kannatajaid: pime, inimene vigastatud näoga, vaimuhaige jne. (181). Omaette vaimuhaigla puudumise tõttu peeti psüühilisi haigeid Tallinnas ikka tavalistes hospitalides ja vaestemajades. Loomulikult ei saanud nad mingit ravi ja kirjutati sageli enneaegselt välja. Nii jutustab 1698. a. tehtud kohtuotsus kingsepp Marten Hinrichsonist, kes elajalikult mõrvas oma 14-aastase tütre, et süüdistatu olnud «veidi nõdrameelne» (etwas schwach von Haupt) ja teda peetud seetõttu seegis. Ta seisund muutunud aga pisut paremaks ja siis lastud ta sealt jälle välja (69).

1745. a. oli Jaani hospitalis 30 hoolealust. 1758. a. asutati samasse salivatsioonikamber süüfilishaigete ravimiseks, mis eksisteeris kuni 1790. aastani. 1770. a. loeti asutuses 30 hoolealust ja haiget. 1781. a. remonditi Jaani hospitali üldruume ja kirikut põhjalikult. Seejuures leiti tornimuna vahetamisel sellest dokument ja mõned mündid, mis sinna olid pandud eelmise ümberehituse ajal. Ka enne seda, 1724. a. oli tornimunasse asetatud üks ürik, mis jutustas remondist, tollal elanud tähtsamatest linnakodanikest jne. Kiriku torni uuendati viimati

XIX sajandi lõpus. Võimalik, et sel puhul varustati tornimuna jälle mingi dokumendiga, mis seal veel praegu puhkab. Mõndagi huvitavat võiks pakkuda kirikukese all olevate, nüüd kinni aetud keldrite hoolikas puhastamine.

1810. a. ehitati Tartu maantee äärde, peavärava kõrvale pikk ühekorruseline puithoone kõrge, keldritega vundamendi peale. Viimase sõja päevil põles maja maha. (Suur paekivihoone püstitati 1901. a.) Veel 1811. a. nimetatakse «vaeseid ja haigeid» Jaani hospitalis, kuid alates 1813. a. kandis asutus ametlikku nimetust «Vaestemaja».

Omaaegsest vanast hospitalist on tänapäevani õige vähe alles jäänud. Tartu mnt. 16 leiab ajaloo huviline pisikese, põhiplaanilt trapetsikujulise kiriku puidust kellatorniga. Kui on aega, võimalust ja tahtmist, võib mööda kitsaid ja tolmuseid treppe ronida torni kellaplatvormile, kus ripuvad mahedakõlalised kirikukellad — üks XVII ja teine XVIII sajandist. Kirikus endas on säilinud lihtne katoliku aegne kivialtar ja osalt keskaegset aknaraamistikku. Raidportaal on äärmiselt lihtne.

Kiriku põhjaseinal asetseb veel üsna hiljaaegu puitalusele õlivärvidega maalitud piiblistseen Laatsarusest, kelle haavandis jalgu lakub koer, ja prassivatest rikastest. Mööduja ulatab Laatsarusele armuandi. Maali ülaosas on saksakeelne tekst: «Rikas prassib, Laatsarus on hädas. Pärast surma keeratakse teine lehekülg.» Allpool loeme: «Anna palujale, sest nemad ei pea seda tagasi maksma. Anno 1779.» Vasakul serval on mitu märget maali renoveerimise kohta, viimane neist aastaarvuga 1887. Maal deponeeriti 1966. a. Eesti Riikliku Kunstimuseumi fondidesse.

Pikemat aega valitses arvamus, nagu oleks nimetatud maal pärinenud vanemast ajast, kui näitab allolev aastaarv. Tuletagem meelde, et Laatsaruse pildiga manitsustahvlist oli juttu 1627. a. väljastatud hospitali sisemäärustikus. Täiesti ootamatult aga avastasid Tallinna Linnamuseumi töötajad oma fondekorraldades veel ühe maali Laatsarusega, mis vastavalt inventarinimistule oli samuti kuulunud «Tallinna seegile». Mõlema maali võrdlemisel ilmnes üllatav sarnasus mitte üksi temaatikas, vaid ka kujutamisi viisis ja paigutuses. Sama istuv vaene haige mees, kelle jalgu lakub koer; samad priiskajad, sama almuseandja ja samad tekstid. Maal ise, nagu kinnitab kunstnik-restauraator Erik Põld, peab pärinema arvatavasti XVII sajandist ja on tehtud kunstniku käega. Võime püstitada oletuse: kas ei rippunud algul Jaani hospitalis viimati

nimetatud maal? Ja kui ta aegade jooksul tuhmus, kas siis ei antud mõnele kohalikule maalrile tellimus sellest koopia valmistamiseks, mis seejärel kirikusse üles pandi? See maal on tõesti primitiivne, vähese kunstiväärtusega halb koopia esimesest. Meditsiinilisest seisukohast pakuvad huvi haavandid Laatsaruse jalgadel ühes neid lakkuva koeraga, mis viitab varematal aegadel rahva seas laialdaselt kasutatud ravivõttele.

Värskem kinnimüüritud nelinurk aastasadu vanas väravas osutab kohale, kus asus massiivne korjanduskarp. Värava kõrval kiriku seinas leiame tuhmunud puitalusel õlimaali pimedas mehe ja teda juhtiva poisikesega. Asjalikumad andmed maalist kahjuks seni puuduvad. Seegi vallasvarast on õnnekombel alles jäänud XV sajandist pärinev puitlaegas, mis jaotatud vahe-seintega kuude ossa — igal neist — ühe hospitalile kuulunud küla nimetus. Nii laegas kui ka mõned XVIII ja XIX sajandist pärinevad, kodanike annetatud kirikuriistad hõbedast ja odavamatest metallisulamitest on praegu Tallinna Linnamuuseumi valduses.

Jaani hospital on vist küll ainuke meditsiinilise otstarbega asutus Eestis, mille kohta rahvas on loonud muistendeid. Toome need siinjuures lühendatult.

Üks Tallinna härra käskinud kord kutsarit hobune maha müüa: «Küsi sada rubla. Mis üle, see sinu.»

Kutsar läheb laadale. Ostjaid palju. Tingivad, tingivad ja lepivad lõpuks 120 rubla peale kokku. Sulane paneb hõberublad kotti ja tuleb tulema. Teel kohtab pimedat santi. Kutsar mõtleb: raha töö ja õigusega saadud, vaja anda sandilegi. Võtab taskust 10 kopikat ja annab vaesele. Ise kiitleb: «Täna sain hea raha. Ei sobi kerjust solvata.»

Sant küsima: «Mis raha see on?» Kutsar vastu: «Müüsin härra hobuse. Mis üle saja rubla, lubati mulle. Kakskümmend rubla — sulase aastane palk.»

Sant paluma, et lasku sulane teda ainuski kord proovida, kui raske see suur hõbeda hulk on. Kutsar hea meelega nõus. Sant kaalub ja kaalub kotti käe otsas ning pistab äkki jooksu. Kutsar suure kisaga järele.

Sant ei tee kuulmagi, läheb oma rada. Peagi kutsaril sant käes, kisub kotti tagasi. Sant röökima: «Kuuljad, nägijad, appi — röövel viib sandi rahakoti ära!»

Inimesed jooksevad kokku, võtavad mõlemad kinni. Üks nimetab teist röövliks. Sandil ja kutsaril tuleb Tallinna kohtu ette minna. Siin sama jutt. Kohus usub rohkem santi ja küsib, kui palju siis kotis raha oli. Sandil summa teada. Ütleb julgelt ära. Kohus loeb raha üle. Õigus. Raha sandi päralt.

Kutsaril silmad vees — kust kohast sa niisuguse summa asemele võtad, kuidas härra ette lähed? Eks üks linnamees näe kutsari kurvas-

tust. Ütleb: «Tunnen seda santi. Esimene kelm. Elab Tartu maanteel⁴⁰. Mine sinna ja vaata, vahest saad oma raha kätte.»

Kutsar poeb õhtul pimedas sandi tuppa peitu. Ootab, mil sant koju tuleb. Eks tulegi. Läheb kukruga ahju juurde, võtab ahju seinast kivi välja — kivi taga kruus. Ise ütleb: «Kruusike, kruusike, ei ole sa enne nii palju raha näinud kui täna.» Peidab rublad kruusi, kivi jälle kruusile ette.

Saladus kutsaril teada. Kui sant läinud, jookseb kohtusse, räägib kõik ära. Annab ka kruusi kohtumeestele. Sealt loetakse kutsarile tagasi 120 rubla. Mis üle, selle eest otsustatud ehitada ilus väike seegikirik.

Sant tuleb koju, näeb — peidukoht lahti, kruus läinud. Võtab ja poob enda üles. Kui kirik saanud valmis, pandud selle seinale pilt sandist. Et teda vahetevahel poisike talutanud, maalitud ka see pildile.

Muistendi on üles tähendanud meie tuntud folklorist Mattias Johann Eisen (22). Kuid Jaani hospitalist on juttu veel ühes muistendis, mis pärineb samast muinasjuturaamatust.

Rae (saksa k. Johannishof) mõisas elanud kuri härra nimega Johannes. Julmalt käitunud ta oma orjadega ja armastanud sõnada: «Vingerdage nagu ussid!» Karistuseks hakanud maod halba härrat jälitama — roninud talle isegi voodisse ja sööginõudesse. Härra püstitanud uue mõisahoone keset Pirita jõe postidele. Ussid ununud aga üle vee ning jätkanud kiusamist. Härra tapab ühe ussi, kaks asemele. Mida rohkem neid surmab, seda enam uusi sigib.

Härra laseb ehitada kolmanda mõisa praeguse Rae mõisa kohale, neli versta Vaskjala külast eemale, kuid sealgi ei anna ussid talle rahu. Viimaks põgeneb kuri härra Tallinna. Sinna ei tule vaenlased enam järele. Tallinnas saab ta aru, et ussid teda ta ülekohtu pärast kiusanud. Ehitab Tallinna seegikiriku. Seal ta pilt veel praegugi näha: vanaldane pime mees, pastlad jalas, poisid ees talutamas. Pildil allkiri: J o h a n n e s.

Vana mõisa asemel kerkinud küla, mis kannab nime Ussiaugu. Seal elutsenud ussid veel pikka aega. Isegi ussikuningat nähtud seal.

Võimalik, et varematel aegadel oli pimedas mehe pildi juures tõesti sõna «Johannes», mis aga ei olnud ühenduses kindla isikuga, veel vähem mõne piiblikujuga. Ilmselt kujutas see endast jäänust mõnest varasemast tekstist, kus esines «St. Johannes» ühenduses hospitali nimetusega.

Pühavaimu hospital

1334. a. nimetatakse ühte hospitali linna müüridega piiratud osas. «Domus s. spiritus» paiknes Pühavaimu (nüüd Säde) tänaval, samanimelise kiriku kõrval ja ta ehitajaks oli T. Weldeghe. 10. VIII 1389. a. mainitakse raehärra Johann Bolemanni testa-

⁴⁰ Tartu maanteel — tähendab seegis.

mendis «seeki viletsakestele, mida ehitab härra Johan van Her-
vorde Pühavaimu õuele» (183). Nimetatud juurdeehitusse pai-
gutati kodutud tõbised, kuna vanasse majja jäid nii vaesed ülal-
peetavad kui ka omal kulul vanaduspäevi veetvad raugad (181).

Kauaks nad siiski kosuma ei saanud jääda, välja arvatud
muidugi need, kes ise tasusid oma ülalpidamise eest. 3. IV
1390. a. öeldakse: «Kui tõbised end juba ise aidata suudavad,
tähendab kui nad on võimelised juba ühe saiapätsi ära sööma,
tuleb nad jälle välja lasta, nii nagu see tavaks teistes mere-
tagustes linnades, näiteks Lüübekis.» (183). Teksti ei pea tõl-
gendama nii, nagu oleks saiapätsi söömise all mõistetud haige
jaksu. Tegelikult on siin tegemist tervistumise kriteeriumiga:
kui paraneja isu kasvab juba nii suureks, et talle jääb väheks
ühest pätsist, on aeg tema hooldamine lõpetada.

Pühavaimu hospital ei suutnud oma jõukuselt võistelda
Jaani hospitaliga. Loomulikult sai ka esimene tulusid annetus-
test ja pärandustest. Tõestatav on samuti indulgentsikirjadega
äritsemine: 19. VIII 1365. a. andis Tallinna kirikudekaan Heyno
kaaskirja Pühavaimu hospitali ja kiriku saadikule, kus on juttu
1200-st indulgentsipäevast, mille arvu palutakse veel 80 võrra
suurendada (62). Hospitalile oli arvatavasti panditud kinnis-
varasid linnas ja 21. II 1374. a. sai ta Hennekinus Boltemannilt
valdusi Iru (Hirwen) külast (34).

Hospitalis alaliselt viibivad 30—50 hoolealust ei saanud viist
nii hästi süüa kui Jaani hospitali vaesed. Mitte just eriti heast
küljest ei iseloomusta seegi toitlusolusid klausel Tallinna
lihunikkude tsunfti skraast: keelatakse verise, sinise või
«venoosse» liha müük. Samuti ei lubata kaubitseda lihaga, mis
suvel kolm päeva pärast looma tapmist müügilaul seisnud.
Selline liha kästakse loovutada tõbistele
Pühavaimu hospitalis (72).

Pühavaimu hospitali nimetati ka püha Gertrudi järgi
«zekenhus sente Gherdrute tu dem hilghen geeste» (183). Seni
pole leitud andmeid, mis viitaksid hospitali sidemetele sama-
nimelise vennaskonnaga. Viimast korda on mainitud Püha-
vaimu hospitali 1620. a. Seejärel ehitati hoone ümber kooli-
majaks ja toimunu mälestuseks müüriti selle hoovipoolsesse
seina mälestustahvel loorberiokste, pilvede, karüatiidide, fauni
pea ja taimornamentide kujutustega, mis kaetud punase, tume-
sinise ja kuldse värviga. Peale salmi Markuse evangeeliumist
ütleb kiri tahvlil: «A-o 1641 on see hoone korrastatud ja ehita-
tud».

Üks teostamata jäänud hea kavatsus

Et eelnimetatud kaks hospitali jäid peagi kitsaks, tegi Tallinnas elunev kaupmees ja reeder Hans Porin 1419. a. raele ettepaneku ehitada omal kulul uus hospital. Magistraat keeldus meile mitte teadaolevatel põhjustel (2). Võimalik, et raad ei tahtnud anda ehitusluba inimesele, kes polnud Tallinna kodanikuks saanud.

Uus hospital Nunnavärava juures

Niiviisi hakati nimetama umbes 1490. a. püstitatud haigemaja praeguse Vaksali (end. Nunne) t. ääres, vastandina Pühavaimu ehk Vanale hospitalile. Asutamisel kasutati küllaltki rikkalikku toetust Harju ja Lääne rüütelkonnalt, mis laekus annetustest (181). Hoonestik koosnes hospitalist, ühest elumajast ja kahest aidast ning paiknes kitsal pikal maaribal, kus tänapäeval asetseb muruplats Jaan Koorti metskitse kujutava skulptuuriga, maja nr. 5 ja maja nr. 7 linnapoolne osa. Asutuse iga polnud kuigi pikk: kõrvalhooned müüdi linnaelanikele 1525. a., hospitalihoone — 1547. a. (183). On andmeid, et seal oli palju haigeid maalt, nende seas pimedaid, lombakaid jt. (181).

Uus hospital

Aastal 1520 asuti Tallinnas annetusi koguma nn. Uue hospitali (Uue seegi) ehitamiseks. Arvatavasti jäid Nunnavärava hospitali ruumid kitsaks. Nii korjandus kui ka ehitamine võtsid aega. 1525. ja 1529. a. tehtud testamentides on juttu ehitatavast hospitalist ja alles 1531. a. mainitakse Hans Klampi testamentis valminud haigemaja (183). Kohe pärast hospitali avamist oli seal kohta 28 haigele. XVI sajandil peeti vajalikuks ühendada Uue ja Jaani hospitali administratsioonid, kusjuures lisaks loodi perenaise — «virtina» ametikoht (181).

Kui Liivi sõja käigus 1577. a. Vene väed Tallinna alla tulid ja linna tulekuulidega pommitasid, süttisid Uue hospitali pööningul 27. jaanuaril valveta jäetud kuivad heinad. Kahjutulele pandi kiiresti piir, nii et ainult pool katust ära põles (160).

Elu-olu Uues seegis aitab valgustada XVII sajandi algul kehtestatud määrus «Jumalalaeka korraldused», koopia kinnitanud linnasekretär Casparus Dellingshausen 16. IX 1621. a.

KORRAST SEEGIMAJADES

Uue hospitali nimeline vaestemaja peab olema lukustatud ja ükski vaene ei tohi õuemeistri teadmisteta sealt lahkuda.

Igal pühapäeval kella 7—9 enne lõunat ja kella 1—3 pärast lõunat peavad vaesed kogunema suurde tuppa palvuseks ja kristlikuks laulmiseks. Ja naised ning mehed, keda selleks õpetatud, peavad teistele korralikult ette laulma ja paluma. Samuti peavad vaesed kooliõpilased igal pühapäeval enne- ja pärastlõunal evangeeliumi, epistleid ja katekismust vaestele selgelt ette lugema.

Vaesed, kellel katekismus peas, peavad iga päev teisi õpetama, et kõik — noored ja vanad — sama kaugele jõuaksid.

Esmaspäeviti, mil Uues seegis peetakse jutlust, peavad kõik vaesed seda kuulama tulema. Samuti neli korda aastas — esmaspäevadel enne lihavõtteid, jaanipäeva, miiklipäeva ja jõulusid peavad nad ühte saama jumalaga. Samuti peavad nad kõikidel ülejäanud päevadel üks tund enne ja üks tund pärast lõunat pühendama palvusele ja kristlikule laulule.

Iga hommikueine ja õhtusöögi ajal peab üks vaestest, aga järjekorras igaüks, laua juures valju häälega lugema palveid «Benedicite» ja «Gratias» eesti keeles ning veel iga kord «Pater noster». Samuti peavad kõik mehed ja naised hoiduma inetutest, kasvatamatutest ja häbiväärsetest väljenditest, samuti söimusõnadest. Selle asemel peavad nad alati olema üksteise vastu korralikud, tagasihoidlikud ja rahumeelsed ning kärmesti lõpetama kõik häbistavad ja söimurikkad keskustelud, muidu jäetakse [süüdlane] päevasest toidust ilma või määratakse olevalt süü raskusest ja asjade käigust mõni teine kõrge karistus.

MAJANDUSEST JA MAJAPIDAMISEST SEEGIMAJADES

Vaesed mõlemas seegis peavad saama kindla korra järgi iga päev hädavajalikus koguses süüa, ja talvisel ajal küllaldaselt sooja. Seepärast ei tohi ka lubada, et seegielanikud käiksid kiriku- või majastuste ees almusi kogumas. Jaani seegi vaestele antakse igal laupäeval kätte nende nädalane norm Uuest seegist. Nemad peavad samuti kerjamisest hoiduma.

Kui mõned vaesed suudavad oma ülalpidamist õigustada tööga, tuleb neil lasta virgalt töötada ja selleks peavad eestseisjad muretsema lina, töövahendeid ja muu hädavajaliku.»

Nagu näeme, püüti kõigiti hoolt kanda, et hoolealused hospitalides ei jääks ühekski päevaks tööta ja jumalasõnata. Kuidas aga oli lugu sanitaarse olukorraga ja teiste elutingimustega, saame teada Tallinna linnaarsti G. Himseli kirjast raele 1674. a. pärast Uue seegi visiteerimist. Ta nõudis kiiremas korras, et linn määraks hospitali juurde mõne arsti või vähemalt habemeajaja, sest vastasel korral muutuvat see korralage nakkusepesa linnarahvale tõsiselt ohtlikuks (181). Raad aga jättis arsti

⁴¹ Mõeldud on Jaani ja Uut hospitali.

kirja tähelepanuta ega võtnud mingeid abinõusid tarvitusele, mis jälle kord näitab linnaisade tollaegset suhtumist aktuaalsetesse sanitaarprobleemidesse.

1699. a. viidi kõik töövõimelised naishoolealused üle nn. Ketruskotta hospidali kiriku teisel korrusel. See kujutas endast teatud sundtöösutust. Tiibehitusse jäid ainult töövõimetud. Nagu nähtub 1707. a. pärinevatest andmetest, oli nende kontingent õige mitmekesine: 4 — vana veaga jalal, 2 — sügelis- tega, 3 — külmetuspalavikuga, 1 — lihtsa palavikuga, 1 — kirvehaavaga, 1 — peahaavaga, 1 — roosiga, 1 — mädanikuga jalal, edasi — jalahaavadega, põidlavigastusega, mädanikuga seljal, kõhaga, «pistetega palavikuga» (arvatavasti pleuriidiga) jne. (181).

1770. a. tabas hospidali tulekahju. Maha põles Ketruskoda ja kirikuhoone taastati ühekorruselisena (183). Võimalik, et osa Ketruskojas tööd leidnud hoolealustest paigutati taas haigete sekka, mis põhjustas tähelepanvat ruumikitsikust. 1787. a. igatahes märkis seda ära tollaegne linnaarst Hermann Bluhm, kes kirjutas raele oma kontrollkäigu tulemustest ja tõi ära küllaltki masendavaid fakte: ühes 15-kuupsüülases ruumis olnud koos 30 haiget (umbkaudse arvutuse järgi jäi inimesele vähem kui 1½ m² põrandapinda). Seejuures lamanud kõrvuti suguhaiged, vesitõbine, palavikuhaiged, inimesed skorbuudiga, sügelistega, mädanikkudega ja põletikuliste löövetega (arvata- vasti nahahaigustega) (181).

Et magistraat ka seekordsest ettekandest mingeid tõsisemaid järeldusi ei teinud, selgub 1797. a. toimunud Eesti kubermangu arstivalitsuse komisjoni visitatsioonist. Kokkuvõttes väideti, et Uus hospidal olevat seisundis, mis «häbiks inimsoole» (13).

XIX sajandil muutus nimetatud asutus tavaliseks vaeste- majaks. (Likvideeriti 1901. a., kusjuures hoolealused viidi üle Jaani seeki — seal valminud uude kivihoonesse.)

Uuest hospidalist Rataskaevu (end. Rütli) tänaval on säi- linud kogu hoonetekompleks ja värav. Endises kirikus ja osas linnapoolsest tiibhoonest paikneb VSÜ «Kalev» Spordihoone. Arvatavasti kasutati suurt saali enne kirikuks muutmist hoole- aluste majutamiseks. Et see algselt polnud mõeldud sakraal- ehitusena, on kergelt tõestatav: esiteks oli ta kahekorruline, teiseks ei püstitatud hoonet mitte ida-lääne suunas mis nõutav jumalakoja- le, vaid pikiteljega põhjast lõunasse. Ka puuduvad torn ja kooriosa. Alates XVIII sajandi I poolst anti saal, mis varem oli mõnda aega kasutusel hospidali kabelina, rootsi

Mihkli kogudusele kirikuks. Hoolealustele jäi kaks tiibhoonet, millest linnapoolset nimetati uueks ja Harju värava poolset — vanaks.

Astudes spordihoone vestibüüli, puutub silma kõrge palklagi XVIII sajandist pärinevate maalingutega laetalade; endise kiriku osas aga võime näha kaheksat lihtsat kaheksatahulist piilarit, mis kannavad kahelöövilise ruumi madalaid, vööndkaartega võlve. Üht-teist huvitavat on säilinud ka linnapoolses tiibehituses, kuna Harju värava poolne majaosa on põhjalikult ümber ehitatud.

Rohhuse hospital

XVI sajandi algul hakati Müürivahe tänavale, Harju ja Karja tänava vahele — peaaegu praeguse Muusikakooli hoone vastu — ehitama uut, püha Anna kloostrit. See kavatsus aga ei saanud teoks. Võib-olla oli süüdi lähenev reformatsioon, kuid igatahes juba 7. VI 1521. a. nimetati kloostri asemel eksisteerivat püha Rohhuse hospitali, mis vastavalt üriku tekstile oli mõeldud «viletsatele, kes langenud raske häda — pestilentsi ohvriks.» (183).

Juba sajand hiljem kippusid hospitali hooned lagunema. Suure gildi oldermann Meuseler kirjutab oma päevikus: «31. märtsil⁴² . . . kutsuti välja Joachim Rode ja Ewert zur Hoye, kes olid püha Rohhuse maja eestseisjatena lasknud hoonel laguneda . . . ja kohustati teist nendest otsemaid pihta hakkama ehitustöödega, et maja parandada.» (39).

Viimast korda nimetatakse hospitali 1649. a., mil selle rusud — elamu ja kaks aita — müüdi parkal Hans Perdekampile (183). Rahvapärane nimetus «Punane klooster» säilis pärast seda veel kaua ning kandus koguni üle hiljem samal kohal asunud lõbumajale.

Rõugemaja

Esmakordselt nimetatakse Rõugemajaks kutsutud hospitali Suure Rannavärava ees 1522. a. Nagu juba varem öeldud, raviti seal süüfilisehaigeid. Ühtlasi näitab hospitali püstitamine linnast välja arusaamist süüfilisehaigete eraldamise vajadusest.

⁴² Mõeldud on 1618. a.

Joonis Johann Renneri kroonikast «Liflendischer historien negen boker...» XVI sajandist, millel kujutatud Suur Rannavärav. Võimalik, et hoonete grupp esiplaanil ongi Rõugemaja. R. Kangropooli fotokogust.

Rõugemaja koosnes elamust, õlleköögist, saunast ja veskist. Kogu kompleks oli piiratud ühelt poolt tugeva kivimüüri ja teiselt poolt — vastupidava planguga. Kroonikakirjutaja Thomas Hiärn nimetab Rõugemaja «toredaks hospitaliks», mis viitab silmapaistvale ehituslaadile. Peale meedikute oli seal ametis majandusülem, samuti kokk, sulane ja naisteenija — «vana Grete». Loomulikult poleks sellisesse asutusse noor neiu sobinudki. Loomadest kuulusid hospitalile kaks lehma ja hobune (68 ja 181).

Patsientide arvu kohta on andmeid ainult 1562. ja 1570. aastast, mil see kõikus kolmest kuueni. Arvatavasti pidi neid hospitali asutamisele järgnevatel aastatel olema märksa rohkem, sest muidu poleks ehk vajadustki olnud Rõugemaja ehitamiseks.

Nagu teinegi väljaspool kaitsvaid linnamüüre paiknev hospital — Jaani seek —, nii sattus sõja kätte ka Rõugemaja. 1570. a. enne mardipäeva tungisid hertsog Magnuse sõjamehed Rõugemajja ja, nagu Tallinna raad kirjutab Magnusele, «tegid seda, mida isegi türklased ei tee: nad mitte ainult ei röövinud haigeid, vaid võtsid eelmisel ööl ka nende asemed ja linnad ning jätsid nad alasti maha...» (29). Rüüstajad ei kartnud oma ahnuses isegi nakkust. Selle üle imestas isegi Rõugemaja ülevaataja, kes oma ettekandesse raele põimis öela soovi: «Kõigevägevam jumal saatku neile niipalju prantustõbe, nagu oli nendel, kes selles majas neid rõivaid kandsid.» (72). Hertsog Magnus, nagu see aegadest aega kombeks diplomaatilises nootide vahetuses, ajas rae süüdistuse tagasi. Tema polevat asjast hoopiski teadlik, kui pahandus siiski juhtunud, siis mitte tema sõdurite, vaid talupoegade käe läbi. Tegelikult aga olevat sündinud süüdi tallinlased, kes polevat haigeid seekidest õigel ajal evakueerinud. Omalt poolt lubas ta edaspidi hoolt kanda, et haigeid mitte enam ei tülitataks. Järgnes rida etteheiteid vastaspoole sõjameeste aadressil, kes teistes kohtades samuti polevat hoolinud vaestest ja haigetest jne. (29).

Järgmise aasta 17. jaanuaril viisid linna piirajad Rõugemajja mitu suurtükki, et anda linnale tulelööki kaitstud kohast ja võimalikult lähedalt. Tallinlaste esimene väljasõöst löödi tagasi, kuid sellele järgnes uus ootamatu rünnak õhtuses pimeduses. Magnuse sõdurid aeti hospitalist põgenema ning Rõugemaja hävitati, et võtta vaenlaselt võimalus oma kavatsust korraldada (72). Hospitali ei taastatud.

Varjupaik haigetele Dominiiklaste kloostris

Kloostris oli munkade isiklikuks otstarbeks väike sisehaigla, nn. «haigetuba», mille olemasolu on leidnud kinnitust 1524. ja 1525. a. pärinevates ürikutes (30). 28. IX 1524. a. kirjutas Tallinna raad kloostri priorile: «Arvestades üliküllust, milles elate, peaksite te leidma ühe mugava ruumi vaestele pöduratele ja prantustöbistele, kes nii ja teisiti oma hädas tänavail vedelevad ja kelleltki abi ei leia. Ja teie peaksite neid nende viletsuses aitama, näiteks neid pihile võtma, pühasid sakramente jagama ja nüüdsest peale toitma neid meie potist võetud toiduga, mis pärit meie keldritest, neid jootma meie õllega, mida teil on ju mitut liiki — vana õlut, salveiõlut, koirohuõlut ja muud. Ja auväärt raad nõuab, et teie ei hakkaks selles asjas keerutama, sest eks jutlusta ju teie ise meile heldusest ning ligimese aitamisest...» (11).

Nagu näeme, oli vahekord katoliiklike munkade ja rae vahel üsna pinev. Sellele vaatamata keeldus prior magistraadi nõuet täitmast, kuigi linlased olid juba kloostrit 14. IX 1524. a. riisumas käinud ja selle sulgemine oli ainult aja küsimus. Õige pea areteeritigi kloostri eestseisus, mungad kihutati linnast välja ja vabanenud ruumidesse asutati varjupaik tänavailt üles korjatud töbistele. Seal leidsid hooldamist ka linna tulnud näljased ja vaesed talupojad.

Sellal saabus Tartust Tallinna Melchior Hoffmann, rändkasuksepp ja aktiivne taasristijate ideede pooldaja. Asudes tööle põetajana vast asutatud varjupaigas, sai ta suurepärase võimaluse levitada vaeste ja rõhutute seas mõtteid, mis kajastasid reformatsiooni revolutsioonilist suunda ja väljendasid linna alamkihtide ning vaeste talupoegade huve. Arusaadav, et M. Hoffmanni sõnad ja teod ei jäänud kloostri müüride taha, vaid ulatusid peagi magistraadi kõrvu, kes nägi klassivastuoludeta ühiskonnast unistavas mehes ohtu valitsevatele klassidele ja nende poliitilisele joonele reformatsioonis. Seetõttu tuli M. Hoffmannil Tallinnast peagi lahkuda. Hiljem tegutses ta Skandinaavias, sai Saksamaal ja Hollandis üheks juhtivatest meestest taasristijate seas ning suri vanglas.

Kloostri jätmine põöblile polnud aga meeltemööda aadlikele. 24. V 1526. a. ilmus Raekotta kolm saadikut Toompealt, nõudes endise nn. «Musta kloostri» üleandmist rüütelkonnale maapäevade pidamiseks. Delefaatide läkituses leiame lause, mis

iseloomustab olukorda varjupaigas: nimelt soovitati, et kloostri ruumid eelkõige haigete mustusest ja haisust puhastataks (30). Raad vastas rüütelkonna esindajatele eitavalt ning läkitas ühtlasi kaebuse ordumeistrile. Kirjas, mis dateeritud 15. VIII 1526. a., on muuhulgas öeldud: «Klooster on hulganisti täis vaeseid ja põduraid noori ja vanu inimesi, kes maalt linna tulnud koormatuna rasketest haigustest, ja keda suurte kulutuste ning vaevanõgemise hinnaga kristlikust kohusetundest hooldatakse.» (32). Vaidlustele ja taotlustele tegi lõpu kloostri salapärane mahapõlemine viis aastat hiljem. Oletatakse, et hoone süütasid kättemaksuks mungad.

Toomhospital

Alates märtsikuust 1652. a. hakati koguma annetusi rüütelkonnalt ja kohalikelt Rootsi võimukandjatelt kavatsetava m a h o s p i d a l i asutamiseks. Toetus laekus, nagu nähtub korjandusraamatust (243), viljana. Esimese annetuse, ühtlasi suurima, tegi 10. III 1652. a. Eestimaa kuberner Erik Oxenstierna. Ta lubas anda 10 sälitist vilja — pool rukkeid, pool otri ja tasuda oma võla kümne aastaga. Järgnevad annetajad ei loovutanud ükski üle viie sälitise, kuna kõige vähem hulk oli 12 tündrit. Kokku laekus 24 annetajalt 62 sälitist vilja, mille kättesaamist tõestas oma allkirjaga riigiametnik, hiljem asehaldur Philipp Krusenstierna. Vilja toimetasid annetajad kohale umbes ühe sälitise kaupa aastas kuni 1665. a. lõikuseni.

Korjandusraamatu sissejuhatuses kirjutatakse, et asutatav hospital määratakse peavarjuks «vaestele, häda kannatavatele põduratele ja raskete haigustega koormatud inimestele». 24. IX 1652. a. kirjutas Rootsi kuninganna Kristiina Stokholmis alla kinkekirjale (donatsioonile), millega kästi asutada «Tallinna juures, all Tõnismäe kõrval» hospital «suurele hulgale vaestele haigetele, kelle seas ka neid, kes Rootsi kroonut teeninud», kuid kel seni pole olnud paika kuhu minna. Hospitalile anti ühtlasi «igaveseks omanduseks» Ülemiste järve äärne Järveküla (185).

Võib arvata, et Rootsi valitsejanna oli hospitali asutamise mõttest juba varem informeeritud ning et ta korjanduse läbi viimiseks ka oma suulise nõusoleku oli andnud. Vaevalt oleks muidu hakatud omapead annetusi koguma.

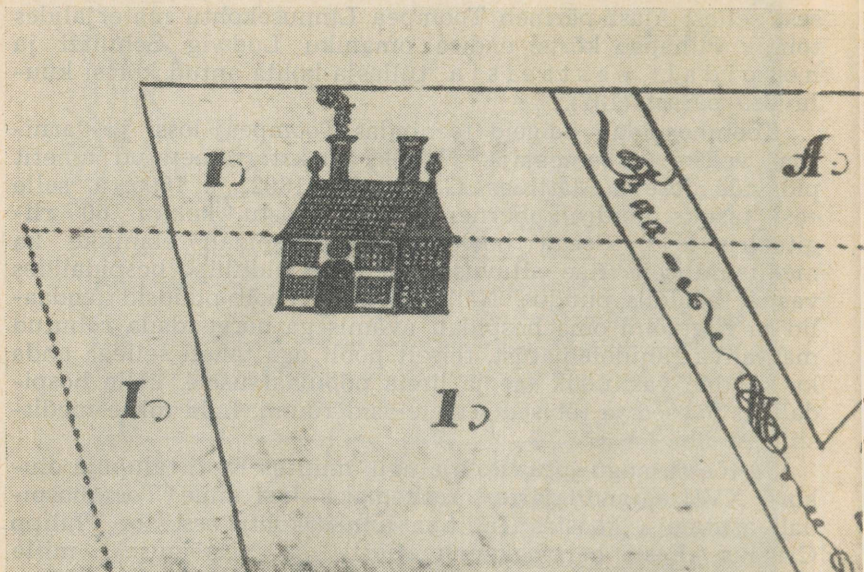
Faktiliselt pidi Toomhospital eksisteerima juba 1655. a.,

sest sellest ajast pärineb Toompea Linnusekohtu materjalides toimik Pühapao kõrtsi endise omaniku Ludwig Schultzi ja hospitali eestseisja tüliasja kohta antud kõrtsi kuuluvuse pärast (187).

Toomhospitali haigeid teenindas Toompea lossi ja garnisoni velsker-habemeajaja. Näiteks maksti nimetatud ametit pidavale Joseph Matthias Gragele 1692. ja 1695. a. selle eest tasuks kindralkubeneri orderi vastu kokku 60 riigitaalrit (242). Seega hooldati Toomhospitali elanikke ka meditsiiniliselt. Rae alluvuses olevates üldtüüpi hospitalides vastav hooldus puudus. Näib, et ühelt poolt püüdsid feodaalid ja riigivõim oma hospitali avamisega nõrgendada rõhutud maarahva rahulolematust, teiselt poolt aga taheti sellega anda ka kaudne vastulöökk rae ja linna populaarsusele, kelle hospitalides vaesed ja tõbised seni leidsid ruumi, kuid mitte meditsiinilist abi.

Ja tõesti, nagu jutustab ajalugu, muutus Eesti talupoja olukord XVII sajandil järjest raskemaks. Just enne Toomhospitali asutamist koostas Tallinna linnusekohtu assessor Philipp Crusius «Eesti hertsogkonna rüütli- ja maaõiguse», mille üheks juhtmõtteks oli sunnismaisuse tugevdamine. Kuigi projekti ei kinnitatud, osutab juba selle väljatöötamine kindlale programmile kohalikus rüütelkonnas, mis kõigele vaatamata leidis siiski praktiliselt täitmist. Maarahvast rõhusid järjest suurenevad koormised ning uued kohtukorraldused. Toomhospitali avamist ei tinginud seega mitte feodaalide heatahtlikkus, vaid see osutus vajalikuks sammuks, demagoogiliseks võtteks talupoegade rõhumise süsteemis.

Üheaegselt Rootsi vägede kontsentreerimisega Tallinna, tingitud operatsioonist Põhjasõjas, muudeti Toomhospital 1705. a. ajutiselt garnisonihaiglaks (181). Seni puudus võimalus saada teatavat ettekujutust hospitali tolleaegsest välisilmest. Omaaegse Rootsi kindralkubeneri arhiivis on säilinud kindlustusinsener Samuel Vaxelbergi koostatud Toompea ümbruse plaan, millele on õnneliku juhuse tõttu jäädvustatud selle asutuse peahoone miniatuurskits. Näeme kahekorruselist avarate akendega maja, millel kaks kõrget korstnat ja kera-kujulised viilukaunistused (ära toodud käesolevas raamatus lk. 168). Arvatavasti pärineb plaan ühes joonisega XVII sajandi lõpust, mil sõjaohu suurenemise tõttu asuti ulatuslikele ümberkorraldustöödele vallkindlustuste vahetus läheduses.

Fragment rootsi fortifikatsiooniohvitseri S. Vaxelbergi valmistatud plaanist Tõnismäe ümbruse kruntide kohta, millel on kujutatud Toomhospitali peahoone. (RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 512, leht 196 p.)

Rootsi sõjaväevõimude korraldusel koostatud Tallinna kinnisvarade nimistus aastast 1705 öeldakse, et Toomhospital on väga heas korras ja hästi ehitatud (233). Paraku hävines ta (Tallinna endise peageodeedi A. Kivi andmeil) eeslinnade mahapõlemise käigus 1710. a., mil rootslased lähenevate Vene vägede kartusel süütetunglad tööle panid. Hiljem taastati asutus, kuid see kujunes juba tavaliseks vaestemajaks. Tänapäeval pole hospitali omaaegsel territooriumil — praeguse Kevade ja Adamsoni tänava Toompea poolisel nurgal — min-geid säilmeid endisaegsest hoonestikust.

Peab veel mainima, et Toomhospitali varustajaks olulise- mate produktidega oli alates XVII sajandi lõpust Mõigu mõis, mida ametlikes dokumentides nimetati hospitalimõisaks.

Kingsepasellide haigla

Nii mõneski keskaegses linnas asutasid hospidale ka vennaskonnad ja tsunftid. Ka Tallinnas leidis vähemalt üks selline, mis paiknes XIII saj. algul nn. Kingsepasellide kodu juures, kingseppmeister Jöns Halli lesele Dorothea Büllingile (1) kuuluvas puitmajakeses. Ainsas pisikeses toas oli 4 voodit, milles 1704. a. lamasid nakkushaiged. Haigemaja asukohta pole seni olnud võimalik täpsemalt kindlaks teha. Teada on, et see asetseb «linnamüüri vastas, Uue hospidali ja Väikese Rannavärava vahel» (229). Samuti pole teada, millal ja millistel ajenditel mainitud pisihospidal asutati. Ometigi kinnitab juba selle eksisteerimise fakt Tallinna käsitöölise korporatiivsuse tugevust.

Tallinna Mereväehospidal

Pärast tsaarivõimu kehtestamist Tallinnas 1710. a. andis end siingi tunda Peeter I püüd rakendada ellu laiaulatuslikke ja mitmekülgseid reforme. Tallinna hakati kujundama perspektiivikaks, tugevaks sõjasadamaks: ehitati kindlustusi, püstitati kasarmuid, ladusid, administratiivhooneid ja muid sõjalise tähtsusega objekte. Järjest suurenev garnison ei saanud enam läbi väeosade juures asuvate kohaliku tähtsusega laatsarettidega, millest igaüks mahutas vaevalt 10—20 haiget.

Anti käsk püstitada keskne hospidal admiraliteedi vajadusteks. 1715. a. teataski krahv Tšernõšov kindraladmiral Fjodor Apraksinile, et «... ka on haigete jaoks ehitatud korralik hospidal». Samal aastal juba esitati aruanne Tallinna Mereväehospidali varustamise kohta küttepuudega. Seega tuleb nimetatud raviaasutuse tekkeaega lugeda 1715. a., vastupidi seni valitsenud arvamusele, nagu oleks Peeter I andnud ukaasi Tallinna Mereväehospidali asutamiseks 1720. a. (181).

Vene mereväe ajaloo uurija S. Mihhailov, kellelt pärinevad ülaltoodud täpsustavad andmed (179), märgib ära ka haigete arvu hospidali algaastail: seisuga 1. VI 1716. a. oli ravil 280 mere- ja 126 maaväelast, kusjuures normeeritud voodikohtade arv oli kõigest 200. Märksa väiksem koormus oli 21. XI 1723. a., mil haiglas lamas 57 madrust, 19 maaväelast ja 30 admiraliteeditöötajat, ilmselt eraisikut. Samal aastal teatas hospidali peaarst F. Apraksinile, et «Tallinna Mereväehospidali pole

kööki, kus haigetele toitu keeta... väga oleks vaja sauna, kuid seda ei ole... võimatu on toime tulla juurviljaaiata.» Veel nõudis ta eraldi baraki püstitamist suguhaigetele ja piimakarja muretsemist (179). Poleks liigne mainida, et tollal ei vajatud piima mitte ainult toidulisana, vaid ka ravimite valmistamiseks nii puhtal kujul kui ka töödelduna võiks ja kooreks. Nimetatud 1723. a. aga oli loomulikult vaja lähteaineid ravimitele, sest sellal asutati hospitali siseapteek, kus apteekriametit hakkas pidama staabikirurg Albert W u l t m a n n (166). Näib, et algul olid apteegi ruumid halvad — võimalik, et tuli leppida ainult mõne nurgakesega. Sellele viitab hospitali arsti (samaaegselt Raeapteegi omaniku) Johann B u r c h a r t i (V) ning hospitali apteekri Gottfried M ü l l e r i nõudekiri 1725. aastast apteegile omaette maja saamiseks (179).

Meil on teada tolleaegse patsiendi toiduratsioon. Selle leiame 1722. a. avaldatud ja kuni 1735. a. kehtinud nn. mereväe reglemendist. Päevas sai haige

leiba	614 g
liha	290 g
tangaineid	204 g
võid	30 g
soola	22 g
õlut	1,2 liitrit
viina	«üks topka»

Algdokumendis on loomulikult kasutatud vanu vene mõõte.

Kevadel, sügisel ja talvel anti värsket liha, suvel ja varasügisel soovitati rikastada menüüd juurvilja, kapsa ja nõges-
tega. Dieettoiduks määrati saia ja vedelat putru (10). Maha arvatud viin, sai patsient päevas ca 3200 kalorit, mida peab lugema küllaldaseks. Rahuldati ka organismi vajadused valkude, rasvade, süsivesikute ja keedusoola osas. Väheks jäi askorbiinhapet. Ei saa nõustuda sellegagi, et haigeid toideti ainult kaks korda päevas.

Andmed 1727. a. kõnelevad, et Tallinna Mereväehospitalis olid ametis 1 doktor (s. t. peaarst), 1 kirjutaja, 1 vaimulik (kirik pidi olema igas hospitalis), 3 arsti, 2 kopisti (dokumentide ümberkirjutajat), 2 alamarsti, 2 arstiõpilast, 2 kokka, 2 profossi (käimlapuhastajat) ning vahiteenistuseks vajalikud ohvitserid, allohvitserid ja alamväelased (179). Ei mainita apteegitöötajaid, kuigi need tegelikult tollal olemas olid.

Tallinna Mereväehospital XIX sajandi 30-ndail aastail. Carl Buddeus. Fotokoopia Tallinna Linnamuuseumi fotokogust. Originaali asukoht teadmata.

1735. a. avaldati keisri käsuna nn. sõjaväehospitalide generaalreglement (üldmäärustik), millesse muuhulgas üle kanti ka mitmeid punkte mereväe reglemendist. Nimetatud uus määrustik võimaldab meil rekonstrueerida elu-olu Tallinna Mereväehospitalis. Tehes selle omalaadse ekskursiooni minevikku, peame eelkõige teadma, kus paiknes see raviautus. Merest ja sadamast oli ta üsna kaugel, asetsedes praeguse Vabariikliku Haigla territooriumi lääneosas.

Hospitali pääses peavärvast, mis avanes vastu praegust Hospitali tänavat. Selle tänava pikenduseks oligi haigla nelinurksele keskväljakule juhtiv peatee. Platsi lõunaküljel asetses köök (praeguse haigla köögi kohal), kusagil läheduses paiknes aed, kus kasvatati köögivilja ja ravimtaimi. Ametis oli aednik, kelle tööd kontrollisid ühelt poolt peaarst, teiselt poolt apteeker. Madalates ühekorruselistes puitbarakkides ümber keskväljaku lamasid haiged ja olid ka korterid hospitali teenistujatele. Vanematest plaanidest võib järeldada, et väljaku keskel oli suur ovaalne või sõõrjas lillepeenar.

Huvi pakub hospitali sisekord. Kaks korda päevas kajas

kellahelin — kell 7 hommikul ja kell 5 pärastlõunal. Sellega anti märku peaarsti visiidi algusest. Doktorit saatis haigete külastusel kogu meditsiiniline personal, välja arvatud valves olijad. Peatudes iga haige juures, märkis peaarst oma korraldused tahvlikesele, mis rippus iga haige voodi küljes. Seejuures andis ta pidevalt seletusi teda saatvatele alamkirurgidele ja arstiõpilastele haigete seisundi, haiguse käigu ja ravi kohta.

Palatid olid tavaliselt määratud 20 mehele. Pimedal ajal süüdati neis haisvad õlilambid, mille kohale olid monteeritud aknast välja juhitud plekkitorud. Sel viisil eemaldati lehkavad põlemisjääd, tekkiva õhuvoolu mõjul osalt ka karakterseid haiglahõngud. Eriti vastikult haisesid loomulikult suguhaigetele varutud ruumid, mis koosnesid kahest poolest: $\frac{1}{3}$ — kosujalle ja $\frac{2}{3}$ ravitavaile (salivatsioonikamber). Seal oli lisaks plekkitorule lambi kohal veel ümarik ava laes, mida halva ilma korral sai sulgeda.

Haigete asemel muutusid alates 1724. a. pehmemaks: voodite senised laudpõhjad asendati purjeriidega (179). Peale selle olid kergematel haigetel 4—5 tolli paksused kõrkjamadratsid, millel asetses paks viltmatt. Rasked haiged said karvamadratsi, mis kõhulahtisuse korral kaeti kõrkjamatiga. Tekk oli hallist kalevist, voodilinu — kaks, patjade täitematerjaliks kasutati jõhvi. Tavalisele haigele oli ette nähtud kaks paari pesu (särk ja aluspüksid), kõhulahtisuse all kannatajaile — kolm. Vastavalt vajadusele vahetati pesu esimestel 1—2, teistel — mitu korda nädalas. Suguhaigetele aga anti puhas pesu ainult arsti korraldusel.

Eeldades, et pesumajanduses juhinduti täpselt maksvast generaalreglemendist, oli pesu pesemisega tööd tublisti. Selleks võeti ametisse pesunaisi järgnevate normatiivide alusel:

Iga 20 raske, kõhulahtisusega haige kohta	— 1	pesunaine
„ 30 kerge, „ „ „ „	— 1	„
„ 40 raske, kõhulahtisuseta „ „	— 1	„
„ 50 keskmise raskusega, kõhulahtisuseta haige kohta	— 1	„

Pesunaiste kohustuseks oli ka hospitali lehmade lüpsmine. Järelevalve pesunaiste töö ja käitumise üle lasus ülevaatajal ja selle abil. Viimased valiti hea ülalpidamisega vanemate leskede või abielunaiste seast, kes pidid jälgima, et pesunaised «ei käiks läbi noorte vallaliste kirurgide, arstiõpilaste,

haigete, vahtkonnasõdurite või meespöetajatega». Peale selle olid nad vastutavad ka selle eest, et mitte ükski muu naisisik, «olgu ta kes tahes», ei ilmuks hospitali territooriumile.

Otsene vastutus pesumajanduse eest oli pandud hospitali ülemkirjutajale, kes hoolitses pesu õigeaegse parandamise eest, vaatas, et midagi kaduma ei läheks ning andis kõlbmatuks muutunud pesuesemed üle kohalikule sadamakaptenile. Üldjoontes oli ülemkirjutaja hospitali komissari paremaks käeks. Peale pesunimekirja oli tal nimistu ka toidunõude ja muude majapidamistarvete kohta; ta jälgis iga päev haigete toitmist ja vastutas, et kõik oma ettenähtud normi kätte saaksid; tema valduses seisis patsientide isiklikud asjad, pesu ja rõivad, mida ta vajaduse korral laskis pesta ja parandada; ta vaatas järele, et tulega hooletult ümber ei käidaks ja et igal laupäeval kõik korstnad puhastataks. Nõudelehtede järgi väljastas ta kirurgidele ja alamkirurgidele komissari laost sidumismaterjali⁴³, äädikat ja piiritust ning kontrollis, et keegi sellest midagi ei varastaks. Sidumiste lõppedes eraldas ta äravisatud materjalist kõlbliku, laskis selle puhtaks pesta ja säilitas järgmiseks korraks.

Ülemkirjutaja otseseks ülemaks oli hospitali komissar, tänapäevase arusaama järgi peaarsti asetäitja majandusküsimustes. Seega kuulusid nimetatu kompetentsi mitmesugused varustusprobleemid nii toiduainete kui ka inventari osas. Arvatavasti sattus nii mõnigi komissar seejuures kiusatusse, sest miks muidu lubati komissaridel ainult üks aasta ametis olla. Ainult harva tohtis peaarst jätta neid veel teiseks aastaks kohale. Lisaks põhilisele tegevusele kohustati komissari jälgima haigete sisse- ja väljakirjutamist, toitlustamist, puhtust hospitalis ja ka seda, et jalutavad haiged territooriumilt ei lahkuks. Aeg-ajalt pidi ta organiseerima palatite suitsutamist, et «parandada õhku».

Majanduspersonali hulka kuulusid veel kokad, aednikud, leivategijad, õllepruulid, mustatöölised, käsitöölised, apteegi öövaht, profossid ning iga 150 haige kohta üks juuksur. Kõik nad said kroonu korteri hospitalis või selle läheduses ning prii kütte.

Raviküsimustes aga koondusid kõik niidid d o k t o r i, s. t.

⁴³ Tollal kasutati sidumistel ja kirurgilistel operatsioonidel linast riiet, kaltsu ja k o r p i a t (linasest riidest näpitud kiudusid ja narmaid, mis leidsid kasutamist enam-vähem nii, nagu vatt tänapäeval).

peearsti kätte. Doktoriks määrati hea spetsialist, kes pikemat aega sõjaväeteenistuses olnud. Tema õlgadel ei lasunud üksnes vastutus sisehaiguste eest. Ka sidumistel andis ta kirurgidele head nõu ning tegi korraldusi raskemate operatsioonide juures. Kategooriliselt keelati doktoritel pidada teisi ameteid: «Selleks tuleb talle anda head palka, et ta ei peaks otsima oma leiba mujalt. Ta peab saama hospitalis või selle läheduses hea korteri ja kaks teenrit.»

Doktori eemalviibimisel asendas teda ülemkirurg, keda samuti ei lubatud mujalt lisateenistust otsida. Ülemkirurg pani igale haigele numbri, mille all nad vastavatesse hospitali raviraamatutesse sisse kanti. Neid raamatuid, tänapäeva haiguslugude eelkäijaid, täitsid kirurgid ja alamkirurgid. Vastavatele sissekannetele kirjutas alla ülemkirurg, kord nädalas luges nad läbi doktor ja laupäeviti võrreldi raviraamatuid apteegiraamatuga. Sel moel püüti vältida ravimite vargust.

Ülemkirurg sooritas lahkamisi ja keerukamaid operatsioone, tema järelevalvel tegid lihtsamaid lõikusi ja muid protseduure kirurgid ja alamkirurgid.

Statuut nägi ette, et hospitali kirurgid oleksid jumalakarlikud ja mõõdukad ning kuulekad ülemustele. Iga kirurgi hooleks määrati teatav arv haigeid, keda ta ravis ühes abiliste — alamkirurgide ja õpilastega. Pühapäeviti kohustati kirurge olema saatjateks alamkirurgidele ja õpilastele, kui viimased käisid linnas kirikus. Nad pidid jälgima, et alluvad «halba kohta» ei läheks ning et kõik kainelt ja vigastamatult tagasi pöörduksid.

Kroonu korteri ja prii kütte said ka kirurgid, kusjuures abielulistele võimaldati kaks, poissmeestele — üks tuba. Eluruumides pidi olema võimalus keeta. Iga kirurgi käsutusse kuulus üks hospitali töolistest, kes pidi tooma puid ja kütma tube.

Alamkirurgide funktsioonid sarnanesid mõnes suhtes praeguste meditsiiniõdede omadega. Ülemkirurgi koostatud valvegraafiku alusel olid nad palativalves ühes õpilastega. Kes enne vahetuse tulekut lahkus, sai karistada. Valve-alamkirurg jälgis õpilasi ja põetajaid nende töös, oli alati haigete söötmise juures, kontrollis toidunormi vastavust ettenähtule, käis hospitali apteegis arstimeid toomas või saatis selleks sinna õpilasi. Kaks korda päevas jagas ta haigetele ravimeid, mida tollal muide segati viinasse või õllesse.

Haigete hõlpsama teenindamise huvides võimaldati alamkirurgidele korter hospitali juures. Üht tuba jagas kaks alam-

kirurgi. Teenrit polnud neile ette nähtud, küll aga lubati kasutada hospitalitöölisi ruumi kütmiseks ja käskjalgadena.

Põetajate arv olenes haigete arvust ja kontingendist:

Iga 10 raske haige peale kõhulahtisusega	— 2
„ 20 keskmise raskusega haige peale kõhulahtisusega või 20 raske haige peale, kel pole kõhulahtisust	— 3
„ 15 haige peale, kes ise veidi käia saavad	— 1

Põetajate kohuseks oli haigeid abistada, palateid pühkida ja kütta ning aidata pesunaistel vett kanda ja keeta. Käimlate puhastamist neilt ei nõutud, arvestades nende küllaltki suurt koormust haigete põetamisel.

Nagu ütleb generaalreglement, oli igal hospitalil kaks põhiülesannet: esimene ja peamine — haigete ravimine, teine — spetsialistide teadmiste ja oskuste täiendamine ning uute medikute koolitamine. Selleks valiti iga hospitali juurde teatud arv (200 haige kohta 4) õpilasi, kes pidid olema jumalakartlikud, vaiksed ja kained, kes ei tundnud lõikustel ja sidumistel iiveldust, kel oli huvi anatoomia vastu ja kes oskasid küllaldaselt ladina keelt, et aru saada selles keeles kirjutatud õpikustest. Õpilaste hulka laiemas mõttes kuulusid ka alamkirurgid (200 haige kohta — 2), sest nende teadmised polnud veel anatoomias ja kirurgias küllaldased.

Õpilastelt nõuti, et nad haigetega kannatlikud oleksid, neile kaasa tunneksid ja oma ülesandeid virgalt täidaksid. Nad elasid neljakesi ühes toas, kuhu igal õhtul sisse vaatas nende vanemaks määratud alamkirurg, et veenduda, kas kõik on kodus.

Praktilisi ja teoreetilisi teadmisi said õpilased doktorilt, ülemkirurgilt ja apteekrilt. Esimene tutvustas sisehaigusi ja anatoomiat, korraldades sageli õppelahkamisi; teine jagas õpetust kirurgias, kolmas — botaanikas ja farmaatsias. Võimalik, et lühidalt puudutati ka teisi meditsiinilisi distsipliine. Õppeaeg kestis 5—7—10 aastat. Tööst vabal ajal olid õpilased kohustatud abistama hospitali juuksurit, et ka seda kunsti tundma õppida.

Väide, et Tallinna Merevæehospitalis peeti õpilasi, ei tugine ainult generaalreglemendist tehtud järeldustele. Neid mainitakse dokumentaalselt juba 1722. a. (siis — 2), sajandi II poole oli neid 5 ja 1797. a. jälle ainult 2 (47). 1805. a. koosseisudes on juttu ainult kahest apteekriõpilasest (54).

Merevæehospitali kitsas territoorium (umbes 60×65 m) ei võimaldanud uute ja mahukamate hoonete püstitamist, vanad

aga olid juba XVIII sajandi 60-ndaiks aastaks amortiseerunud. Vaja oli leida avaramaid võimalusi hospidali laiendamiseks. 21. V 1771. a. kuulutati avalikult välja vähempakkumine uue hoonetekompleksi ehitamiseks Juhkentali (221), järgmisel aastal koliti juba vastsetesse ruumidesse (181).

Enam ei olnud vaja kaevata ruumipuuduse üle: territoorium oma ebakorrapäraste kontuuridega oli umbes 650 m pikk ja 350 m lai. Põhjapiir kulges enam-vähem mööda Härjapea jõge, lõunaserv — piki endist linna veekanalit madala paekalda äärel. Idas tõmbi kiiluna algav krunt ulatus läänes kaugele üle oru, mille põhjas voolas ojake (nüüd — Filtri tee). Maa-ala piirati planguga, värav ja vahtkonnahoone asetsesid kirdes. Sealt suundus peatee nelinurksele väljakule, mille keskele oli ehitatud hospidali köök. Platsi ääristasid haigetele määratud puudust barakid, kontor, personali majad, preestri elamu ja edelanurgas — suhteliselt kõrge torniga barokstiilis apostli õigeusu Kolmainu kirik. Peale tavaliste palat-barakkide oli olemas veel nn. suvilaager: õhurikas poolbarakk-pooltelk, kuhu haiged suvisel remondiperioodil üle viidi. Ida pool nimetatud nelinurkset hoonetegruppi seisis suurem mansardkorrusega kivimaja personalile, läänes aga — üle kahe paistiigiga ojakese — asetses hospidali kahekorruseline kivist apteek ühes ravimite lao ja personali elamuga. Veel kaugemal ida pool, praeguse Filtri tee taga üle oja paiknes muust territooriumist looduslikult eraldatuna pikk mahukas barakk suguhaigetele.

Palatid olid konstrueeritud sel moel, et käimlasse minekul ei tulnud haigetel välja külma kätte joosta. Samal ajal oli mitmete uste abil takistatud ebameeldivate lehkade sattumine haigetubadesse. Suuremad rekonstrueerimis- ja uusehitustööd toimusid Mereväehospidalis 1788. a. ja järgneva sajandi I veerandil. Sellal püstitatud hoonetest on mõned säilinud (apteek, köök, saun-pesumaja, üks haiglabarakk ja mõned majandushooned).

Ajuti jäid hospidali ruumid ometi haigete tulvale kitsaks. Nii oli see juunis 1772. a., mil Tallinna mõlemad sõjaväehospidaliid olid üle koormatud haavatutega kaugetelt Türgi sõja rindel. Osa haigeid tuli paigutada koguni Kadrioru lossi ja teistesse hoonetesse seal läheduses. Samalaadsed raskused tekkisid 1788. a. toimunud merelahingu järel rootslastega, mil tavalises korras 400 mehe jaoks määratud hospidali tuubiti mitu korda enam haavatuid ja samaaegselt möllavasse kooleraepideemiasse haigestunuid — kokku umbes 2000 mereväelast (12 ja 47).

Mahukaim barakk Tallinna Merevähospidalis oli ette nähtud suguhaigetele. Carl Buddeus, pliiats-akvarell 1836. a. Tallinna Riikliku Ajaloomuuseumi kogudest.

Kuigi Vene sõjaväehospitalide sisemine korraldus oli üldiselt hästi läbi mõeldud, esines mitmeid meile võõrastavana tunduvaid nähtusi. Risti vastu arsti kutse-eesitika põhimõtetele kasutati alamväelastest patsiente eksperimentideks: 1790. ja 1792. a. katsetati nende juures riia- ehk kuntsenpalsami, nimetatud vahendi surrogaadi ning nn. schiffhauseni plaastri toimet. Nagu teatavad vastavad ettekanded, täheldatud kahe viimase puhul tervisekahjustusi (98 ja 103).

Hospitalis esines vahetevahel skandaalseid lugusid. Näiteks juhtis siseministeriumi 3. ekspeditsioon oma kirjas 11. II 1804. a. Eestimaa kubermangu arstivalitsuse tähelepanu kuritarvitustele Merevähospidalis nii ravi- kui ka majandusalal. Peaarsti dr. med. Justus Samuel Waltheri teadmisel olevat kõrvale toimetatud toiduaineid. Ühtlasi tehti ettepanek asendada senine peaarst kohe uuega. Selleks sai Karl Gottlieb M y l i u s (197). Kuid olukord ei paranenud: sama aasta 7. juunil teatas 3. ekspeditsioon (tolleaegne meditsiiniline keskasutus) korralageduste jätkumisest Merevähospidalis. Märjiti ka ära, et palatite õhk olevat «üliväga raske ja ebaterve», et põrandate

pesemiseks ja seinte ülehõõrumiseks ei kasutata lubjavett ega suitsutata haigetubasid, rääkimata sellest, et «miasme»⁴⁴ ei tavatseta hapetega hävitada. Kogu lugu olevat jõudnud otsaga keisrini (199). Täiesti ootamatult aga järgnes kiri, välja saadetud 3. ekspeditsioonist sama aasta detsembri algul, milles lükati ümber süüdistused J. S. Waltheri kohta kui alusetud ning pandi ette leida kahjukannatajale mõni teine sama tasuv ametikoht või tagastada talle endine (200). Kahtlemata oli varem loetletud puudustel ometigi teatav alus ja nii võiks arvata, et J. S. Waltheri rehabiliteerimisel mängis teatavat kindlat osa mingi telgitagune mahhinatsioon.

Sõjajõudude meditsiinilise teenindamise skeem, mille keiser kinnitas 4. VIII 1805. a., nägi Tallinna Mereväehospitalile ette järgneva personali: 1 ülemkirurg, 1 esimese ja 1 teise klassi vanemkirurg, 2 esimese ja 3 teise klassi nooremkirurgi, 4 vanem- ja 4 nooremvelskrit, 1 apteekrisell (apteegi juhataja), 1 vanem- ja 1 nooremapteekriõpilane (54). Doktori asendamise ülemkirurgiga ja kirurgilise personali osatähtsuse suurenemine viitab selgesti ettevalmistusele tähelepanuväärse hulga haavatute vastuvõtuks. Samal ajal, ootamata ära regulaarseid saadetiisi, asuti kohapeal varuma suuremat hulka piiritust (125). Ajalehes «Revalische Wöchentliche Nachrichten» hakkasid ilmuma kuulutused ja üleskutsed linase riide ning kaltsude annetamiseks või müümiseks hospitalile, ostuhinnaga 10 kopikat nael. Linna seekide hoolealused rakendati korpia näppimisele hängitud materjalist. Ajaleht ei teinud saladust, et peatselt oli oodata haavatute transpordet kaugelst lõunapiirilt, kus käis sõda Iraani ja Türgiga.

Haavatutega ülekoormatud hospitali asemele plaanitseti avarama rajamist sadama rajooni. Vastav projekt, mis kannab aastaarvu 1807/08 (218), nägi ette laia ja sügava kanali kaevamist Tallinna lahest otse hospitali keskusse — praeguse J. Köleri t. ja endise sadama vesivarustuskanali (nüüd Vesivärava t.) vahelisel alal. Arvatavasti takistas kavatsuse läbiviimist riigi küllaltki labiilne finantsmajandus seoses sõjategevusega lõunas.

Nagu iga-aastased aruanded haigete arvu kohta kinnitavad, oli Mereväehospitalis XVIII sajandi lõpul 450—600, järgmise sajandi esimestel aastatel kohati ligi 750 patsienti. Nendest mär-

⁴⁴ Miasmid — omaaegse terminoloogia kohaselt (enne mikroobide avastamist) õhus, vees ja mujal leiduvad aimatavad nakkuseod.

gatava osa, mõnel kuul ligi kolmandiku, moodustasid suguhaiged.

Tänaseni funktsioneerivatest raviasutustest Tallinnas on endine Mereväehospital kõige eakam. Tema ainus võistleja vanuses — Jaani hospitali otsene järglane, Tallinna Krooniliste Haigete Haigla — viidi 1966. a. üle Harju rajooni Ravilasse.

Tallinna Maaväehospital

Arvatavasti ei kulgenud maaväelaste ja armee sõjaväeametnike-eraisikute hospitaliseerimine mereväe raviasutusse alati lihtsalt. See võis olla üks olulisi põhjusi, miks Tallinnas 1730. a. (181) loodi Maaväehospital.

See asus praeguse Vabariikliku Haigla territooriumi kirdeosas, mida ühelt poolt piiras Tiigiveski paistiik, idast ja osalt põhjast eravaldused ning liivane tee (praegune Ravi, endine Liiva t.), läänest — hospitali kalmistu ja Mereväehospitali maa-ala.

Maaväehospitali organisatsioon ning üldine olukord olid arvatavasti sarnased Mereväehospitalile, sest hospitalide generaalreglement kehtis nii ühe kui teise kohta. Ilmselt loodi hospitali juurde apteek 1736. a., juhindudes vastavast klauslist generaalreglemendis (pt. 12, § 6).

Haiged oli palju. Kui hospitali doktor Michael Ludwig Knobloch 1758. a. kandis kirjalikult ette Tallinna ülemkomandandile Pönikaule, et tema majandusülem leitnant Fuchs on distsiplineerimatu ning käitub halvasti personali ning haigetega, siis nimetas ta ka viimaste arvu: neid olnud 900, «kõik rasked juhud» (13). Hospitalis valitsev ruumikitsikus sundis ehitama järjest uusi hooneid. Mastaabiga varustatud hospitali plaanil 1798. a. on näha, et barakkide vahe oli kohati ainult paar-kolm meetrit, mis võis kahjutule korral saatuslikuks osutada.

Ümber trapetsikujulise väljaku asetsesid ühekorruselised puitehitised, mõned neist kõrge mansardkatusega. Haigete jaoks määratud hoonetes oli neli palatit, igaühe nurgas suur kiviahi. Tagaseina külge olid ehitatud kuivkäimlad. Eraldi paiknesid teenistujate korterid, apteek, köök, kaljaköök, laod, lahkamiskamber, hobusetall ja saun. Platsi keskel oli madal, pikk ja kitsas apostli-õigeusu kirik väikese kuppeltorniga. XIX sajandi I veerandil ehitati juurde veel mõned hooned.

Esimesi andmeid hospitali personali kohta leiame itaallastest doktori, *Dominico Spedicati* ettekandest 1800. a., mil peale tema teenindasid haigeid 2 arsti, 2 alamarsti, 1 proviisor ja 23 õpilast (206). Mainitud dokument on huvipakkuv kahest aspektist: esiteks selgub, et vaatamata keisri käsule 12. II 1799. a. velskrite ametisse seadmise kohta hospitalides, neid veel Tallinna Maaväehospitalis polnud. Alles 4. VIII 1805. a. kinnitatud sõjajõudude meditsiinilise teenindamise skeem nägi siin ette 3 vanem- ja 3 nooremvelskrit (54). Teiseks oli arstiõpilaste arv mitu korda normist suurem. Tavaliselt arvestati hospitalides iga 200 haige kohta 4 õpilast. Tallinna Maaväehospitali õpilastest ja nende erialasest ettevalmistamisest on juttu ka siseministeeriumi 3. ekspeditsiooni kirjas Eestimaa kubermangu arstivalitsusele 8. III 1804. a., milles viimati nimetatud asutuse palve — rakendada õpilasi ravitegevuses väljaspool sõjaväelist organisatsiooni, tagasi lükatakse (199). Vaevalt oleks arstivalitsuse huvi äratanud paar-kolm tööga koormatud õpilast. Selline erakordselt suur õpilaste arv lubab püstitada oletuse, et Tallinnas oli vähemalt aastatel 1800—1804 kohaliku tähtsusega nn. meditsiiniline kool Maaväehospitali juures.

Tallinna Maaväehospitali juhatajaks oli vastavalt 4. VIII 1805. a. kinnitatud sõjajõudude meditsiinilise teenindamise skeemile ülemkirurg. Talle allusid 1 esimese ja 1 teise klassi vanemkirurg, 1 esimese ja 1 teise klassi nooremkirurg, 6 varem mainitud velskrit, 1 apteekrisell (apteegi juhataja), 1 vanem- ja 1 nooremapteekriõpilane (ja ei ühtki arstiõpilast).

Oluliseks uuenduseks sõjaministeeriumile alluvates raviasutustes, seega ka Tallinna Maaväehospitalis, oli haiguslugude sisseadmine 1807. a. Võrreldes endise haigeraamatu pidamisega, muutus dokumentatsioon märksa käepärasemaks ja paindlikumaks. Haiguslugude vormi kinnitas sama aasta 22. veebruaril sõjaminister (54):

CUBICULI — No.		FOLIUM No.		LECTULI No.
DIES, MENSIS	MORBUS	RATIO MEDENDI		DIAETA
	DECURSUS EJUSDEM	REMEDIA INTERNA ET EXTERNA		

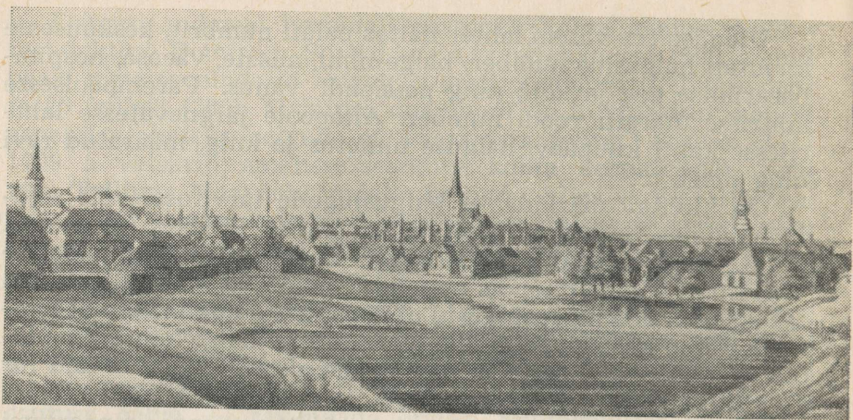
Ülemise rea vasem lahter näitas palati numbrit, keskmisesse kirjutati haigusloo number, haige nimi, auaste, väeosa, hospitaliseerimise aeg ja koht ning patsiendi vanus. Parempoolsesse lahtrisse märgiti voodi number. Allapoole järgnevasse lahtritesse kanti kuupäev, haiguse nimetus ja kulg, määratud ravi ning dieet.

On huvitav märkida, et haiguslugude tarvituselevõtt sõjaväehaiglates langes ajaliselt ühte Tartu ülikooli professori D. G. Balki vastava algatusega. Eesti meditsiiniajaloolase V. Kalnini andmeil nõudis nimetatut juba 1806. a., et üliõpilased oskaksid pidada haiguslugusid ning esitaksid doktorikraadi taotlemisel ühe kirurgilise ja ühe terapeutilise haige kohta kirjutatud haigusloo. («Gesetze für das medizinische Klinikum und für die Studierende der Medizin...»).

Haavatute tulv 1808. a., seoses sõjategevusega impeeriumi lõunapiiridel, valmistas Tallinna Maaväehospitalile tõsiseid raskusi. Nimetatud aasta 8. veebruaril astus Eestimaa kubermanguvalitsus samme, et suunata abiks Maaväehospitalile erapraksisega tegelevaid arste (212). Ülemkirurg D. Spediccati pöördus isiklikult mõnede arstide poole abipalvega. Ta kurtis, et haavatute teenindamine olevat veelgi raskemaks muutunud pärast ühe kirurgi haigestumist, ja tõi olukorra illustreerimiseks ära andmed patsientide arvu kohta: kahes barakis olevat kummaski 140 kirurgilist ja suguhaiget, kolmandas — 120 ning teistes haigete jaoks vabastatud ruumides — 110 haavatut. Osa kannatanuid vaevlevat Lasnamäel kahes neljatoalises barakis kivimurru juures — kummaski 100 meest (211). Asjatult püüdsid Tallinna arstid Johann Burchart ja Thomas Hermann Lützens vabaneada abistamiskohustusest protestikirjadega Eestimaa kubermangu arstivalitsusele.

Huvi peaks pakkuma haigete toitlustamine Tallinna Maaväehospitalis. Vastavad normid toob ära sõjaministri korraldus, mille keiser kinnitas 1809. a. (54). Dieetlaudu oli neli: I (tavaline), II (keskmine), III (nõrkadele haigetele) ja IV (väga nõrkadele). Paastu ajal ja -päevadel, s. o. kolmapäeviti ja reedeti anti mõnel juhul liha asemel kala jne. Ometi oli teiseusulistel õigus paastutoidust loobuda. Keelati edaspidi haigetele piima anda — see polevat tugev toit ja riknevat kiiresti. Ohvitseride ja alamväelaste toidunormid olid erinevad.

Et toidutabelite üksikasjaline esitamine viiks pikale, piirdume ainult üldsõnalise iseloomustusega ja umbkaudse kalori-väärtuse esitamisega.

Vaade Tallinnale üle Tiigiveski. Vasakul esiplaanil Armeehospidali hooned. Tundmatu kunstniku joonis XVIII sajandi II poolest. Originaal on eksponeeritud Tallinna Linnamuuseumis.

I laud alamväelastele tavalistel päevadel: rukkileib, liha, tangained, kapsas või peet, sool ja kali. Päevane kalorite hulk — 2700 kuni 2800 kilokalorit. Ohvitseridel oli kalja asemel õlu, lihanorm suurem (neile valmistati suppi ja praadi), leiva ja tangainete oma aga vähem kui alamväelastel. Päevas sai ohvitser üle 2900 kilokalori⁴⁵.

II laud: ei antud kapsast ega peeti, kali oli asendatud õllega. Paastunormid olid samad mis I laual. Ohvitserid said rukkileiva asemel saia ning paastupäevadel ka liha. Päevane kalorite hulk oli alamväelase toidulaual 2300, ohvitseril — 2800 kcal.

III laual puudusid joogid üldse. Liha kasutati ainult puljongi keetmiseks; seda tehti ühises katlas, kusjuures vedel rammuleem jäi III laua saajatele, liha — I lauale. Puljongi hulk ei tohtinud ületada 2 toopi (umb. 2¹/₂ liitrit) päevas inimesele. Keskmise päevane kalorite hulk alamväelastel oli vaevalt 1700 (paastupäevadel ainult 1650). Ohvitserid paastunormi ei saanud, kuid vaatamata sellele andis päevane toidunorm neile kõigest veidi üle 1500 kilokalori.

IV laud määrati ainult väga nõrkadele haigetele arsti eri-

⁴⁵ Keskmise kaloriväärtuse arvutamiseks on nädalane toidunorm (tavalised ja paastupäevad) jagatud seitsmega.

korraldusel. Päevas anti 1 nael saia, 1 naelast kaerajahust keedetü kiisliit soolaga, kuna joogiks oli soe vesi $\frac{1}{4}$ naela meega. Toiteväärtus oli umbes 1400 kcal.

Ajavahemikus 1. X — 15. V tuli haigeid varustada värskeja hapukapsaga, 15. V — 1. X aga nõgeste, peedilehtede, hapuoblika ja sügise poole — värske kapsaga. Skorbuudihaigetele kästi anda talvel mädarõigast, suvel sibulavarsi.

Menüü ilmne ühekülgus, madal toiteväärtus ja toitmine ainult kaks korda päevas pigemini halvendasid kui aitasid taastada haigete üldseisundit. Positiivsena võiks ära märkida ainult askorbiinhapet sisaldavate produktide ordineerimist aastaringsest. On aga kahtlane, kas haige sai kevad-talvel ja varakevadel nõutaval hulgal seda vitamiini.

Ilmne vastuoksus valitseb ka päevase toiduratsiooni ja haiguse raskuse vahelises suhtes. Arvatavasti eeldati, et tugevama toidu seedimine käib nõrgal haigel üle jõu.

Vaevalt oli ruumikitsikus Tallinna Maaväehospidaliis hakanud lahenema, kui jälle vajasid peavarju ning arstiabi uued haavatute hulgad. Napoleoni vägede sissetung Venemaale suvel 1812. a. andis end tunda ka siin, kaugel tagalas. Teravat puudust tunti meditsiinilisest personalist. Eestimaa tsiviilkuberner Berend Johann Uexküll pöördus 7. IX 1812. a. kubermangu arstivalitsuse poole ning toetudes politseiministri vastavale ringkirjale, pani ette lähetada tööle Maaväehospidali vabakutselisi arste, Priihospidali arste ja arstiõpilasi, samuti habemeajajaid, kes oskavad lasta aadrit ja siduda haavu (214). Samal aastal algas järjekordne kampaania elanikkonnalt linase riide ja kaltsude kogumiseks sidematerjali jaoks, millest annavad tunnistust korduvad kuulutused ja teadaanded kohalikus ajalehes.

31. III 1816. a. kinnitas keiser nn. sõjahospidalide reglemendi ja 7. VIII 1816. a. selle täienduse, mille koostas armee ülemmeditsiiniinspektor (10). Nüüdsest peale kuulus Tallinna Maaväehospital 3. klassi sõjaväehaiglate hulka. Selles oli 500—600 voodikohta alamväelastele ja 10 — ohvitseridele, keda teenindas järgnev personal: 1 ülemdoktor, 1 ülemkirurg, 7 arsti, 6 vanem- ja 8 nooremvelskrit, 1 proviisor, 1 vanemapteekriõpilane ja 2 nooremapteekriõpilast. Arstiõpilasi Tallinna Maaväehospidaliis enam ette polnud nähtud. Majanduspersonali moodustasid ülevaataja ja tema abi (invaliidistunud ohvitserid), 2 vanem- ja 5 nooremkirjutajat ning invaliidide komando, koosseisus 3 ohvitseri, 12 allohvitseri ja 142 soldatit.

Viimastest valiti iga 10 haige kohta üks sobiv põetaja, kuna ülejäänud abistasid meditsiinilist personali, apteekrit, kirjutajaid, kokkasid, pagareid, saunamehi ja tallipoisse. Komandosse pidi kuuluma lisaks 6 rätsepat, samapalju tislereid, 2 pottseppa, 2 surnumatjat. Ülejäänud 28 alamväelast jäid reservi. Transpordiks oli ette nähtud 4 hobust.

Nimetatud reglement võimaldab teatud määrani taastada haigla igapäevast elu. Saabuv haige juhiti vastuvõut tuppa, kus oli 15 teki ja linadega voodid, seinte ääres pikad pingid ja keskel suur laud nelja tooliga. Samas auras kaks katelt kuuma veega ja seisis kaks puidust tõrt külma vee jaoks, mis kõik olid varustatud kraanidega. Vesi segati parajaks suurtes puitvannides, milles haigeid ka pesti. Hospitaliseeritava rõivad ja isiklikud esemed võeti vastu ja nende külge kinnitati lipik. Eelnevalt oli vaja rõivad pesta ning korrastada. Tõsi — seda nõuti küll juba 26. III 1811. a. avaldatud impeeriumi ülemsõjakomissari korralduses (10), enne seda tuli sageli ette asjade kaotaminekut, samuti anti väljakirjutatavale tema rõivad määratudena ja veristena.

Olenevalt olukorrast jäeti uued haiged ööbima vastuvõturuumi või saadeti kohe edasi palatitesse. Et patsiendid üle õue minnes ei külmetaks, pidid vastuvõtutoas olema kasukas, soojad saapad (vildid) ja soe öömüts.

Palatis vahetati vastuvõturuumis saadud rõivad haigerõivastuse vastu. Patsiendile anti särk, öömüts, paar niitsukki ja tuhvliid (kolme haige peale 2 paari). Ka võis ta kasutada öökuube ja väljas liikudes — kasukat ja saapaid (esimesi oli iga 40—50 haige kohta 4, teisi toa peale 2 paari). Voodid olid laudpõhjaga ning vastavalt keisri käsule 17. XII 1815. a. helerohelised «nagu lafetid suurtükiväes». Haige magas kahe lina vahel, pea linasest riidest püüril. Padi ja madrats olid täidetud õlgedega, tekk oli drellist või kalevist. Iga voodi all oli plekist süljepots. Raskete haigete jaoks, kes ei olnud suutelised käimlasse minema, nähti ette inglisiinast öönõud ja siibrid. Igas palatis pidi rippuma piiritustermomeeter.

Pesemiseks kasutati plekknõusid, mida arvatavasti ei jätkunud: neid oli ainult 2 iga 20—50 haige peale. Söödi laudadelt voodite vahel.

Valvevelsker istus linaga kaetud laua taga valvetoas, täitis dokumente hanesulega ja kuivatas kirjutatud liivaga. Baromeeter seinal aitas ennustada ilma, kell aga tuletas meelde õiget aega ravimite jagamiseks (rohuklaase oli Tallinna Maa-

väehospitalis üldse 36). Velskrid ja põetajad kandsid linaseid põllesid.

Kord nädalas vahetati haigete pesu (püüre 2 korda) ja sama sageli käidi saunas, mis oli jagatud kaheks ruumiks. Üht poolt kasutasid sügelis- ja suguhaiged, teist — kõik ülejäänud. Kummalgi poolel olid suured veemahutid, saunakibud ja -vihad, puitämbrid, palid ning vannid. Peale selle veel «rauast neljakandiline kast selle külge kinnitatud söelaga, millest haigeid saab üle valada».

Rangelt nõuti sugu- ja sügelishaigete pesu eraldamist teiste omast ja selle pesemist eraldi ruumis leeliseiga.

Operatsiooni- ja sidumistube toleaegetes Tallinna hospitalides polnud. Lõikused ja sidumised toimusid palateis kaashaigete silme all. Pole raske kujutleda, mida tundsid haiged, kui nende palatikaaslast tuimestuse või narkoosita (nagu see tollal toimus) lõigati. Ja millised lehad eraldusid mädaste haavade jms. sidumisel!

Oktoobri lõpus 1827. a. lakkas Maaväehospital kui iseseisev raviasutus olemast. Ühendatuna Mereväehospitaliga moodustasid mõlemad uue haigla — Sõjaväehospitali. Kunagisest Maaväehospitalist on alles jäänud madal puitbarakk, mis asjatundjate arvates püstitati enne selle raviasutuse likvideerimist. Praegu asub selles tugevasti amortiseerunud ja ümberehitatud hoones Vabariikliku Haigla meetoodiline kabinet. Baraki fassaad ja põhiplaan on säilitanud üldjoontes endise kuju.

Tallinna Priihospital

1783. a. Balti kubermangudes asutatud ühiskondliku hoolekande kolleegiumid, mis mujal Venemaal eksisteerisid juba alates 1775. a., olid kohustatud hooldama koole, vaestemaju, orbude kodusid ja eraisikuile määratud raviasutusi.

Täites viimati nimetatud ülesannet, palkas Eestimaa kubermangu ühiskondliku hoolekande kolleegium alates 1784. a. ühe arsti ja ühe kirurgi vaeste arstimiseks nende kodudes. Aasta hiljem võeti ametisse teine kirurg. Äärmisest vajadusest stationaarse ravi järele üüriti 1785. a. üks eramaja, milles organiseeriti 10—12 voodikohaga haigla. Raviasutust juhatas nn. komissar, majandusküsimustega tegeles perenaine («virtin»), haigeid ravis alamkirurg, talitajaiks olid naised (45). Ei hospitaliseeritud mitte üksnes vaeseid ja varatuid, vaid ka jõukate

inimeste teenijaid. Sellisel juhul nõuti tasu ravi eest sisse pererahvalt. Et aga põhiliselt arstimine toimus tasuta, hakati uut ravisutust rahva seas kutsuma Priihospitaliks. Selle eraldi osakonna moodustas Jaani hospitali juures asuv salivatsioonikamber, kus peale suguhaigete peeti ka patsiente «halvaloomuliste löövete ja haavanditega». Võimalik, et nende seas oli diagnoosimata pidalitõbiseid.

Soodne võimalus ravisutuste laiendamiseks, mis ka ära kasutati, avanes 1786. a., mil Tallinna sadamavalitsus suhteliselt odavalt — kahesaja rubla eest — müüs hoolekande kolleegiumile endise Mereväehospitali krundi ühes lagununud hoonetega. Osa neist lammutati ja asendati uutega, teised remonditi. Aasta lõpuks koosnes Priihospital kahest kolmetoalisest haiglarakist, mis mahutasid 15 meest ja sama palju naisi. Ekspluatatsiooni olid võetud ka mõned majandusruumid, praeguse Vabariikliku Haigla köögibloki kohal asunud saun-pesumaja ning vahtkonnahoone. Priihospitalis raviti nimelt ka tsiviilarestante, kes valvet vajasid. 1796. a. organiseeriti 4 üksikkongist koosnev vaimuhaiguste osakond. Ühes kambritest elas naispöetaja-valvur. 1797. a. leiti võimalus eraldada ruumid 17 suguhaigele naisele ja mõnevõrra hiljem asutati samalaadne osakond meestele (171).

15 voodiga meestebaraki ühes toas moodustati vastuvõtuosakond, mida samal ajal kasutati meeshaigete söögitoana. Tiibhoones aga oli 10 voodit varutud meesinvalididele. Haiged soldatinaised ja -lesed kasutasid kolme tuba 20 voodiga.

Priihospitali plaanil 1798. a., mis varustatud fassaadide kujutuste ja hoonete põhiplaanidega näeme, et majade paigutus on jäänud samaks, nagu see oli endises Mereväehospitalis. Ümber nelinurkse väljaku seisid madalad ühekorruselised puitehitused ühe korstnaga suhteliselt kõrgel kelpkatusel. Mõlemas suuremas hoones kahel pool peateed olid korterid personalile, aga ka palatid.

Hospitali eksisteerimise algul osteti ravimeid eraapteekidest, mis aga osutus üsna kulukaks (150—200 rbl. aastas). 1787. a. asutati haiglas väike ladu ravimite säilitamiseks. Arvatavasti saavutati sellega teatavat kokkuhoidu, sest tellides medikamente korruga suures koguses, oli hind madalam. Et veelgi vähendada kulutusi ravimitele, avati 1802. a. Priihospitali oma apteek. Seal hakkas tööle suhteliselt madala eritasu eest üks hospitali kirurgidest ning jäi ära keeruliste liitravimite valmistamise eest makstav summa. Kuni 1831. a. varustas

apteek ainult tasuta ravil olijaid, seejärel aga kõiki patsiente hospitalis (45).

Priihospitali arst (1845—1867) C. A. Jordan on kokku võtnud andmed haigete läbikäigust raviasutuse algaastail (45).

1784—1786	oli ravil	182	haiget, neist suri	31	~ 17,0%
1787—1791	„ „	976	„ „ „	200	~ 20,5%
1792—1796	„ „	731	„ „ „	123	~ 16,8%
1797—1801	„ „	975	„ „ „	246	~ 25,2%

Isegi pealiskaudsel lugemisel torkab silma haigete äärmiselt kõrge suremus. Seda ei saa aga lugeda ainult ebarahuldava ravi tagajärjeks. Peamine põhjus peitus siiski haigete kontingendis ja nende seisundis hospitaliseerimisel. Ei saa alahinnata tööka, et hoolealuste paigutamine statsionaarsele ravile toimus tavaliselt juba hilja; vaesest rahvakihist pärinevad patsiendid olid alatoitlusest kurnatud ja nõrgad.

See arvamus leiab tõestuse Tallinna nädalalehes avaldatud aruandes Priihospitali tegevuse kohta (130). 1797.—1806. a. (viimane välja arvatud) võeti vastu tasuta ravile 1306 ja tasulisele — 504 haiget. Patsientidest suri 405, nendest 314 inkuraablit (ravimatut) ja moribundi (suriat, kes heitsid hinge mõni tund pärast vastuvõttu haiglasse). 1805. a. surnutest moodustasid moribundid ligi poole. Kokkuvõtlike andmete kohaselt hospitaliseeriti Priihospitali eksisteerimise esimese 22 aasta vältel 3590 haiget, kellest välja kirjutati 2760 ja suri 783 (neist 466 moribundi ja inkuraablit). Tekkiva vahe moodustasid momendil ravil olnud 47 haiget.

Priihospitali korraldus erines mitmeti sõjaväehaiglate sisetest organisatsioonist, toetudes Venemaa 1775. a. kubermanguseaduse vastavatele paragrahvidele.

Tsiviilelanikkonna jaoks määratud raviasutustest kõneleb § 394: hospitali tegelik juhtimine lasus ülemjärelevaataja õlgadel. Ilma tema allkirjata ei saanud ühtki haiget vastu võtta. Ravi eest vastutas hospitali doktor. Iga nädal esitas ta ülemjärelevaatajale kirjaliku rapordi haigete seisundi kohta, vähemalt igal teisel või kolmandal päeval visiteeris ta hommikuti haigeid ja pidas haigeraamatut (s. t. haiguslugusid). Vastutusrikkamate operatsioonide juures viibimine oli doktorile kohustuslik. Hommikutel, mil doktorit polnud, tegi ringkäigu kirurg. Viimase ülesandeks oli peale otseste ravialaste kohustuste ka kontroll haigete toitlustamise ja ravimite jagamise üle. Vastava suulise ettekande ülemjärelevaatajale pidi

ta tegema iga päev. Alama kirurgid pidid olema ravimite jagamise juures ja jälgima, et ei tuleks eksitusi. Järelevaataja hooleks olid kord ja puhtus hospitalis, haigete toitlustamine ja nende rõivaste ning isiklike esemete säilitamine. Tal tuli jälgida ka põetajate ning majanduspersonali tegevust ja esineda iga päev rapordiga ülemjärelvaatajale.

Hospitali personali kuulusid peale ülalmainitute veel velsker, põetajad (mehed ja naised), kokad, 1 pesuperenaine, pesunaised, raamatupidaja, kopist ja puulõhkuja.

Iga kuu esimesel päeval kutsus doktor kokku kirurgid, järelvaataja ja raamatupidaja, et üheskoos läbi arutada aktuaalseid küsimusi. Nõupidamise tulemustest teatas ta ülemjärelvaatajale, kes tavaliselt koosolekust osa ei võtnud.

Vastuvõtul andis haige ära kõik oma rõivad ja sai vastu öökuue või linase halati; särgi, aluspüksid, öömütsi, sukad ja tuhvlid. Iga haigevoodi jaoks oli ette nähtud kolm vahetust pesu, voodi kõrval seisis vahariidega kaetud lauake, sellel inglisiinast joogikruus ja väike kelluke põetaja kutsumiseks. Nime-tatu pidi alati läheduses viibima. Palateis nõuti puhtust, neid suitsutati kaks korda päevas ning õhutati vastavalt vajadusele ja arsti korraldusele. Toideti kaks korda — kell 10.00 oli lõunasöök ja 18.00 — õhtueine. Toit oli kõikidele haigetele ühine, välja arvatud dieet arsti määramisel. Absoluutselt keelatud oli haigetele midagi väljastpoolt tuua.

Nagu öeldud, oli Priihospitalil vaimuhaiguste osakond — esimene sellelaadne asutus Tallinnas, kus oli tavaliselt 3—4 haiget (130). Kubermanguseaduse § 389 nägi ette, et vastav hoone oleks ruumikas ja tugevasti ehitatud (vaimuhaigete põgenemise vältimiseks). Põetajalt-valvurilt nõuti heasüdamlikkust, kannatlikkust, osavust ja toimekust, samal ajal aga ka väsimatust ja valvsust, «et ükski vaimuhaige iseennast ega teisi ei saaks kahjustada». Manitseti tegema kõik võimaliku vaimuhaigete päästmiseks neid tabanud õnnetusest.

Kubermanguseaduse paragrahve täiendas Peterburi meditsiinikolleegiumi ukaas 7. IX 1797. a. (193). Nõuti eraldi palateid kirurgilistele haigetele, palavikuhaigetele, suguhaigetele, haigetele sügelistega, naishaigetele ja rekonvalesentsentidele (paranejatele). Iga tsiviilhaigla juures pidi olema saun või vannituba, apteek väikese laboratooriumiga, köök ja muud kõrvalhooned. Võimalik, et selle ukaasi alusel ehitati senine saunpesumaja ümber hospitali köögiks, mis varem puudus.

Muudatusi oli ka ametikohtades. Peale ülemjärelvaataja

Vana ja uus. Säilinud hoone vanast Priihospitalist. Foto 1966. aastast.

pidid 50-voodikohalises hospitalis (seega ka Tallinna Priihospitalis) olema doktor, vanemkirurg, 2 nooremkirurgi, apteekri-sell, apteekriõpilane, apteegitööline, ökonom (majandusjuha-taja), kirjutaja, kokk ja ta abi, leivategija ühes abilisega, 3 pesunaist, aednik, 2 järelevaatajat ning iga 10 haige kohta 5 põetajat. Ukaas toob ära ka üksikasjalised andmed inventari kohta.

Kui sõjaväe raviasutused juba varem esitasid aruandeid haigete arvu jms. kohta, siis tsiviilhaiglatelt hakkas siseminis-terium nõudma poolaasta-aruanete täitmist alles 4. IX 1808. a. (213).

1810. a. suurenes Priihospitali territoorium ida pool paik-neva trapetsikujulise vana vene surnuaia võrra, ulatudes nüüd seda Maaväehospitalist eraldava tänavani (254). 1811. a. lisan-dus veel 2572 ruutsüllane endine linna krunt üle lõunas-voolava ojakese, millele hiljem ehitati kivisild ja sellega paral-leelselt uus saun-pesumaja (255).

Priihospitali vanemast ehitusjärgust on meie päevini vähe alles jäänud. Osa puithooneid lammutati seoses uue ravikorpuse püstitamiseга käesoleva sajandi 30-ndail aastail. Viimaseid päevi näeb ka väike puidust majakene praeguse haigla vastuvõtubloki sissepääsu juures. Vaatamata korduvatele renoveerimistele on ta põhijoontes säilitanud oma esialgse välimuse. 1798. a. lamasid seal haiged ning asetses hospitali ülemjärelevaataja korter. Säilinud on veel kivisild ja saun-pesumaja. Oja aga, mis kunagi mõlema alt läbi voolas, on kadunud. Raviasutuse on tänapäeval muutunud tähtsaks teaduslikuks keskuseks — Tallinna Vabariiklikuks Haiglaks.

*

Venemaal organiseeriti tsentraalselt juhitud sõjaväeline meditsiiniteenistus märksa varem kui mitmes Lääne-Euroopa suurriigis. Prantsusmaal moodustati vastav keskne organ näiteks alles 1772. a., Inglismaal — XVIII sajandi lõpul. Viimati nimetatud riigis olid sel sajandil hospitalide direktorid ühtlasi nende raviasutuste omanikeks. Jaht sissetulekutele pidurdas seejuures tunduvalt normaalse abi osutamist patsientidele, kellest enamiku moodustasid alamväelased.

Oma aja kohta suhteliselt eeskujulikult korraldatud Vene sõjaväehaiglad andsid kahtlemata eeskuju tsiviilvõimudele, kes vastavaid organisatsioonilisi põhimõtteid rakendasid kubermanguseaduse koostamisel ja ühes sellega uute, tsiviilelanikkonnale määratud hospitalide asutamisel. Viimaste hulka kuulus ka Tallinna Priihospital. Piltlikult öeldes tähendas selle raviasutuse avamine võitu Tallinna magistraadi keskaegselt anakronistliku suuna üle tervishoiukorralduses.

VII. Mõningaid organisatsioonilisi küsimusi

Kui Tallinna saunamehed ja habemeajajad olid koondunud tsunftidesse ning allusid teatava määrani linnaarsti kontrollile, siis arstid ise andsid oma tegevusest kuni XVII sajandi lõpuni aru vaid meditsiinis vähiklikele raehärradele ja bürgermeistritele. Kõrgema keskse meditsiinilise asutuse puudumine muutis siinsete arstide ravitegevuse praktiliselt kontrollimatuks XVII sajandi lõpuni.

1699. a. kinnitas kuningas Karl XII rootsi tervishoiuäärustiku, pannes sellega ühtlasi aluse riiklikule meditsiini kolleegiumile. Uus keskasutus hõlmas organiseerivalt kõiki Rootsi impeeriumi piires tegutsevaid meedikuid. Et saada kolleegiumi liikmeks, pidi arstil olema vähemalt 6-aastane ravipraktika, lisaks nõuti eksamite sooritamist kolleegiumi istungil Stokholmis. Rootsi meditsiini kolleegium ei olnud ainult juhtiv organ, vaid täitis ka kutseühingu funktsioone, astudes välja oma liikmete huvide kaitseks. Nii näiteks keelati magistraatidel ilma igakordse eriloata kutsuda tööle välismaiseid meedikuid jne.

Alates 1710. aastast, pärast Rootsi vägede lahkumist, jäid Tallinna arstid taas pikemaks ajaks organiseerimatuks, kuigi Venemaal eksisteeris meditsiiniline keskasutus juba üsna ammu: 1620. a. oli loodud «aptekarški prikaz» — ametiasutus ülesandega võtta tööle arste ja varustada apteeke. 1707. a. rekonstrueeriti see nn. apteekriasjanduse kantseleiks ja toodi peagi üle Moskvast Peterburi. 1721. a. allutati talle kõik hospitalid ja apteegid Vene impeeriumis. Samal aastal anti välja

keeld praktiseerida privilegeerimata arstidel. 1725. a. nimetati asutus ümber meditsiinikantseleiks, 1763. a. — meditsiinkollegiumiks, mis 1799. a. jagati organisatsioonilise töö huvides osakondadeks ja allutati alates 1802. a. siseministrile. Hiljem järgnes veel teisigi suuremaid muudatusi, mis töid kaasa kollegiumi likvideerimise, selle funktsioonide panemise politseiministeeriumi tervishoiuosakonnale jne.

XVIII sajandi I poolel ei sekkunud riiklikud meditsiinilised keskasutused Balti kubermangude tervishoiukorraldusse. Koguni vastupidi: 15. XI 1735. a. kinnitas keisrinna Anna oma ukaasiga kõik siin kehtinud rootsiaegsed tervishoiumäärused. Esimesi energilisi samme arstiabikorralduse parandamiseks hakati astuma alles keisrinna Katariina II ajal (valitses 1762—1796). Kõrvuti tähtsate sisepoliitiliste üritustega aitas ta edendada rõugepanekut, laskis asutada sünnitusmaju, kehtestada uued apteegitaksid ja kinnitada kindlad honorarid meditsiinilise abi eest.

ARSTID:

Visiit linnas retsepti kirjutamisega	rbl.	1.—
„ „ „ kirjutamata	„	—50
„ eeslinnas	„	2.—
Suulise või kirjaliku konsultatsiooni eest	„	5.—

KIRURGID:

Visiit linnas	rbl.	—50
„ eeslinnas	„	1.—
Suulise või kirjaliku konsultatsiooni eest	„	3.—

TASU PROTSEDUURIDE EEST:

Aadri laskmine	rbl.	—25
Hamba väljatõmbamine	„	—50
Iga kupu eest kuppude panemisel	„	—10
Iga kaani pealt kaanide panemisel	„	—20
Hispaania kärbse plaastri panemine	„	—25
Günekolooiline loputus	„	—25

Kaeoperatsiooni, põiekivide eemaldamise jt. lõikuste eest määrati honorar kokkuleppel, kuigi ülemääraselt kõrge tasu nõudmisel jäi meditsiinkollegiumile õigus asjasse sekkuda (5).

Meditsiinkollegiumi korraldus arstide, apteekrite, habemeajajate ja ämmaemandate eksamineerimiseks ning privilegeerimiseks valmistas peavalu ka Tallinnas tegutsevatele empirikutele, kes igati püüdsid end sellest kohustusest kõrvale hoida.

Arst, kel puudus praktiseerimisluba, ei saanud ametikohta ning apteegid ei väljastanud ravimeid tema retseptide järgi. Selleks lähetati igasse Venemaa apteeki privilegeeritud meedikute nimistud ning kubermangulinnades avaldati sellekohased teated ka ajakirjanduses. Kasutusel oli standardne tekst: «Härra dr. med. NN on tõestanud oma osavust Peterburi meditsiinikolleegiumi ees ja talle on antud luba tegelda arstipraksisega kogu Vene riigis. Vastavad ukaasid on välja saadetud apteekidesse.» (90). Kui asutati kubermangude arstivalitsused, said ka nemad sellise tekstiga teadaande, mille ärakiri jäi arstile endale.

Registreerimisest keeldujatele adresseeriti keiserlik ukaas 17. III 1784. a., milles karmima tooniga meenutati eelnenud korraldust. Samas konstateeriti, et sageli olevat arstideks väga kahtlaste teadmistega isikud, varustatud ainult välismaiste dokumentidega. Nõuti säärase meedikute lähetamist eksamitele, vastasel korral aga lubati mainituteaga toimida nagu nurgatohtrite ja šarlatanidega (92).

1789. a. kehtestati Venemaal uued ravimitaksid ja apteegimäärustik, mida kohe ka ajakirjanduse kaudu tutvustati (96). Järjekordne ukaas 31. XII 1795. a. nõudis arstidelt retseptide kirjutamist selge ja loetava käekirjaga (107).

Vaatamata energilisele tegutsemisele ei õigustanud Peterburi meditsiinikolleegium end kui ainuuhuvilist organ. Suhteliselt väike personal polnud üldjoontes võimeline muuks kui ainult korralduste jagamiseks. Kontroll osutus kui just mitte võimatuks, siis vähemalt üllaskeks. Tohutud vahemaad ja kohalike olude mittetundmine põhjustasid hilinenud ja eluvõraste käskkirjade sündi. Seepärast peeti praktiliseks meditsiinilise järelevalve süsteem detsentraliseerida: ukaasiga 19. I 1797. a. asutati igasse kubermangu omaette arstivalitsus⁴⁶ (240).

Eestimaa kubermangu arstivalitsusse kuulusid inspektor, operaator (s. t. kirurg), akušöör ja kirjutaja. Igas maakonnas täitsid tervishoiuametnike ülesandeid kreisiarstid, arstiõpilased (*discipel*) ja kreisiämmaemandad. Nende tegevuse kontrollimiseks ja kohapealsete oludega tutvumiseks oli arstivalitsusele ette nähtud komandeerimiskulusid 200 rbl. ulatuses aastas (194). Esimeseks arstivalitsuse inspektoriks Eestimaa

⁴⁶ Kuigi mainitud asutust on nimetatud ka tervishoiuvalitsuseks või meditsiiniavalitsuseks, peab autor õigemaks siiski otsesest tõlget algkeelest (Врачебная управа), mida kasutati ka eestikeelses ajakirjanduses XIX saj. lõpul ja XX saj. algul.

kubermangus määrati dr. Georg Ludwig Knobloch ja valitsuse algseks asukohaks sai mainitu elumaja Niguliste tänavas (108).

Uus asutus suhtus oma ülesannetesse täie tõsidusega. Anti välja rida tähtsaid ringkirju ja korraldusi, millest vääriskid mainimist järgmised.

29. IV 1797. a., juhindudes soovist likvideerida seni esinenud lüngad meditsiiniliste elukutsete esindajate registreerimises ja atesteerimises, kutsuti üles viivitamatult esitama Eestimaa kubermangu arstivalitsusele oma teenistuskirjad ja praktiseerimisload. Samas ringkirjas tehti epidemioloogia seisukohalt väga oluline korraldus: kohustati kõiki arste ja kirurge aegaviitamata teatama nii epideemiade puhkemisest kui ka erakorralistest haigusjuhtudest «üksikasjaliselt patognoomilisest, diagnostilisest ja teraapilisest vaatepunktist» (109).

27. XI 1797. a. avaldatud ringkirjas märgiti, et vaatamata kirurgide tegevust reguleeriva määruse § 34-le, mis keelab teha keerukamaid operatsioone arstidega konsulteerimata ja nende juuresolekuta (välja arvatud edasilükkamatud juhud), olevat sellest siiski mööda mindud ning sel kombel õnnetusi põhjustatud. Seoses seilega tehti kõikidele kohalikele kirurgidele, aga ka arstidele ettepanek — teatada igast kavatsetavast tõsisemast kirurgilisest vahelesegamisest arstivalitsusele, kirjeldades üksikasjaliselt nii haigust kui ka valitud kirurgilist meetodit. Alles siis, kui arstivalitsus on avaldanud oma nõusoleku ja lisanud sellele vajalikud nõuanded, lubati asuda lõikama — loomulikult juhul, kui polnud vajadust vältimatult ja ruttu opereerida. Üldjoontes sama nõuti ka ämmaemandatelt (110).

Kubermangu arstivalitsuse ülesandeks oli ka veterinaariaga seotud küsimuste lahendamine, millest annavad tunnistust mitmed ringkirjad ning teadaanded epizootiate ja zoonooside (loomanakkushaiguste ning loomadelt inimestele kanduvate nakkushaiguste) leviku piiramise, veterinaarse abi jms. kohta.

Samuti aitas arstivalitsus levitada teaduslikku meditsiinilist ja veterinaaria-alast kirjandust: õpikuid, atlasi, uurimusi jne. Sellest kõnelevad paljud teadaanded ajalehes ja mitmed ringkirjad. Organiseeriti ka arstiriistade müüki (115).

Otseseid tööjuhendeid sai kubermangu arstivalitsus siiski Peterburist, meditsiinilistelt keskasutustelt. Sel kombel säilis tihe kontakt keskuse ja perifeeria vahel, mis oli kasuks organisatsiooniliste ürituste otstarbekohasusele ning operatiivsuusele.

Osa meditsiinilisi-administratiivseid funktsioone kanti teadmata põhjustel üle haridusministeeriumile. Keisri ukaas 17. VIII 1810. a. jättis viimati nimetatud asutuse hooleks ämmaemanda instituudid, meedikuile ja farmatseutidele teaduslike kraadide omistamise, meditsiinilise praktilise lubamise ja keelamise ning koguni kõikide meditsiiniliste käsikirjade (ja leitudiste) tsenseerimise ühes kontrolliga (140).

Loomulikult kergendas see teataval määral arstivalitsuste tööd, kelle ülesannete ring juba 4. VIII 1805. a. avaldatud keisri ukaasiga oli ahenenud: sõjaväehospidale ja kroonuapteeki hakkasid sellest ajast haldama sõja- ja mereministeerium, kuna nad varem olid allutatud Peterburi meditsiinikollegiumile ning sellega ka arstivalitsusele (54).

Tööd aga arstivalitsusel jätkus. Raske oli veel XIX sajandilgi hakkama saada kangekaelsete meedikutega, kes end seni polnud suvatsenud registreerida. Tuli abi paluda kubermanguvalitsuselt. Seda tehti 29. III 1808. a. Vastuseks avaldas kuberner 31. VII 1808. a. hoiatuse kohalikus ajalehes, milles «kõiki vabakutselisi doktoreid, staabikirurge, kirurge, dentiste, okuliste jne., kes Tallinnas ja Tallinna kreisis soovivad praktiseerida», kohustati esitama oma originaaldokumendid kohalikele arstivalitsusele (134).

Ei saa nimetamata jätta suuri jõupingutusi, mida Eestimaa kubermangu arstivalitsus tegi seoses rüügepaneku organiseerimise ja populariseerimisega.

Oli juhtumeid, mil meditsiinilise sisuga teadaandeid ja ringkirju ei avaldanud mitte arstivalitsus, vaid otse kubermanguvalitsus. Üheks selliseks on «Eestimaa Ülle-Kubberneri, Tallinna Wäe-Kubberneri, Kindral-Leutnanti, Jägride esimesse Riggementi üllema Peälikko, ja mitme suurte au-tähtede Kandja, Holstein-Oldenburgi rigi Pärria Prinsi August kasso peäl» välja antud instruksioon kolmes kohalikus keeles uppunutele abi andmise ja varjusurnute matmisest hoidumise kohta (26).

Esimeseks ühiskondlikuks meditsiiniliseks organisatsiooniks Tallinnas, mille eesmärgiks oli vaestele ja varatutele tasuta arstiabi võimaldamine, oli nn. Meditsiinilis-filantroopiline Ühing (Medico-philantrophische Societät), mis loodi 1812. a. algul kubernerite nõusolekul. Näib, et organisatsiooni eestvedajaks ja hingeks oli tolleaegne Maaväehospidali doktor Whytt, keda meelsasti abistas sama raviasutuse apteeker Dörksohn. Nagu selgub, oli esimene juba aas-

tast 1810 andnud vaestele tasuta arstiabi ning tegi seda kuni 12. IX 1816. a., mil lahkus jäädavalt uuele töökohale Peterburis.

7. XII 1812. a., seoses suure võiduga Napoleoni üle, anti ühingule uus nimi — «Tänuikkus» («Dankbarkeit»). Organisatsioon sai sissetulekuid nii vabatahtlikest annetustest kui laekunud summade väljalaenamistest protsentide, aga ka pantide — kinnisvarade eest. Rahandusküsimusi lahendas ja otsustas raamatupidaja Johann Philip Riesenkauff.

Haigeid võttis vastu kas isiklikult dr. Whytt või tema äraolekul Maaväehospidali valvemeedik iga päev kell 10.00 nimestatud raviasutuse vastuvõtutoas. Raskeid haigeid visiteeriti kodus. Väljakutse vastuvõtmisel nõuti ainult patsiendi nime ja aadressi. Ravimeid andis ühing tasuta (143).

Järeلسõna

Tänapäeval on inimene sünnist surmani otsesemalt või kaudsemalt meditsiiniga seotud. Profülaktika, ravi, sanitaaria, epidemioloogia, arstlik nõuanne ja järelevalve tunduvad meile nüüd tavalistena, et jäävad sageli märkamatuks. Sellele vaatamata kuuleme küllalt sageli kriitilisi märkusi arstiteaduse taseme kohta, kusjuures armastatuimaks argumendiks on repliik: «Vanasti olid inimesed terved ja tugevad.»

Käesolev ülevaade Tallinna meditsiini minevikust aitab vahest veenduda, et arstiteadus ei ole paigal tammunud, vaid astunud edasi hiigelsammudega. Seejuures, vaatamata pealkirja lokaliseeritusele, peaks lugeja saama mõnesuguse pildi mitte ainult Tallinna tervishoiuolukorrast, vaid ka meditsiini ajaloost laiemas ulatuses. Tihedad sidemed Lääne-Euroopa ja Venemaa hästi korraldatud meditsiiniteenistuse otsene mõju alates XVIII sajandi esimesest poolest lasevad kujuneda Tallinna peeglik, milles näeme temast endast hoopis laiemat kujutist.

Et mitte meelevaldselt ühendada vaadeldava perioodi lõppu mõne sajandivahetusega, on valitud selleks 1816. a. — aeg, mil keiser Aleksander I kinnitas Eestimaa uue talurahvaseaduse, mis likvideeris pärisorjuse meie maal. Teose koostamisel on kasutatud haruldaseks muutunud trükiseid Tartu Riikliku Ülikooli ja ENSV Teaduste Akadeemia teaduslike raamatukogudest, Fr. R. Kreutzwaldi nim. ENSV Riiklikust Raamatukogust, Tallinna Linna Riikliku Arhiivi ja Tallinna Linnamu-

seumi trükistefondidest. Dokumentaalmaterjali, selle hulgas ka pildimaterjali, on andnud ENSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, Tallinna Linna Riiklik Arhiiv, ENSV Riikliku Ajaloomuuseumi dokumentide fond, ENSV Teaduste Akadeemia Teaduslik Raamatukogu, ENSV Ministrite Nõukogu Riikliku Ehituskomitee Teadusliku Restaureerimise Töökoja fotokogu, Tallinna Riikliku Kunstimuuseumi fondid ja Tallinna Linna TSN TK Ehituse, Arhitektuuri ja Planeerimise Valitsuse Arhitektuurimälestusmärkide Kaitse Inspektsiooni kogud, samuti ka ENSV Riikliku Ajaloomuuseumi ning Tallinna Linnamuuseumi fotode ja negatiivide kogud.

Raske on leppida olukorraga, mida on põhjustanud Tallinna Linna Riikliku Arhiivi oluliste arhiivimaterjalide deporteerimine Saksamaale viimase sõja ajal. Praktiliselt on linna meditsiinilist elu käsitlevad ürikud meie uurijatele kättesaamatud ning puudub võimalus varasemate autorite töodes esitatud faktide kontrollimiseks ja täiendamiseks.

Raamatu mahu liigse paisutamise vältimiseks on sellest välja jäetud andmed Tallinna ajaloolistest apteekidest, millest erilise koha omab kahtlemata Raeapteek — üks vanematest tänini tegutsevatest kogu maailmas.

Tähelepanuväärset abi on autorile osutanud nii metoodilisest küljest kui ka viidetega olulistele dokumentidele ajaloolased M. Hermat, V. Miller ja H. Üprus, endine Tallinna peageodeet A. Kivi, geograafiakandidaat L. Tiik, Tallinna Arhitektuurimälestusmärkide Kaitse Inspektsiooni juhataja R. Kangropool ja bibliograaf K. Robert, kellele lubatagu avaldada südamlikku tänu.

Autor tahaks loota, et käesoleva ülevaatega on mõningal määral osutunud võimalikuks täita teatavat lünka Tallinna ajalugu käsitlevates eestikeelsetes publikatsioonides. Olgu see tagasihoidlikuks panuseks meie laiahaardelises kodu-uurimuslikus töös.

Tallinn, 1963—1969.

Heino Gustavson

Kasutatud kirjandus ja allikmaterjalid

1. Adelheim, G. Tallinna kodanikkuderaamat 1624—1690 ühes jätkuga kuni 1710. Tallinn, 1933.
2. Amelung, F. Baltische Culturstudien aus den vier Jahrhunderten der Ordenszeit (1184—1561). Dorpat, 1885.
3. Amelung, F. Der Herbarius-Codex des Revaler Stadtarchivs und ein Blick auf die ehstländischen Kloostergärten im Mittelalter. (Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv-, und Kurlands, B. 5, H. 1, Reval, 1896).
4. Amelung, F. Die Schutzpockenimpfung in Lievland in 18. Jahrhundert. («Rig. Stadtblätter» 1904, nr. 28, 29).
5. Apotheke-Taxe, anbey Apotheker-Ordnung, Hebammen-Ordnung, Taxe für Aerzte, Wundärzte, Hebammen. Petersburg, 1790.
6. Arbusow, L. Das älteste Wittschobuch der Stadt Reval 1312—1360. Reval, 1888.
7. Baer, K. E. Dissertatio inauguralis medica de morbis inter Esthonas endemicis. Dorpati, 1814.
8. Baer, K. E. Lühhikenne Oeppetus Eestima Tallorahwa Aemmadeie. Tallinas 1812. /Recension/. (Russische Sammlung für Naturwissenschaft und Heilkunst, B. 1. Riga, Leipzig, 1816).
9. Benevento, B. Etliche Kraft vnde Doghede der branden Watere. Lübeck, 1484.
10. Bidder, H. Zusätze und Nachträge zu Dr. J. F. Körbers Auszuge der ältern und neuern im Russischen Reiche erschienenen Allerhöchsten Manifeste, Ukasen, Publikationen, Verordnungen und Befehle, welche das gesammte Medizinalwesen betreffen. Mitau, 1825.
11. Bienemann, F. Die Anfänge unserer Reformation im Lichte des revaler Stadtarchivs. («Balt. Monatsschrift», B. 29. 1882).
12. Bluhm, H. Versuch einer Beschreibung der hauptsächlich in Reval herrschenden Krankheiten. Marburg, 1790.
13. Brennsohn, I. Die Aerzte Estlands. Riga, 1922.
14. Brennsohn, I. Die Aerzte Livlands. Riga, 1905.
15. Brückner, A. Die Aerzte in Russland bis zum Jahre 1800. («Russische Revue» 1887, H. 3).
16. Dehio, J. W. Berichtigungen und Nachträge zu den Mittheilungen über die Medicinalverhältnisse Alt-Revals. (Beiträge..., B. 4, H. 4. Reval, 1894).
17. Dehio, J. W. Mittheilungen über die Medicinalverhältnisse Alt-Revals. (Beiträge..., B. 4, H. 3. Reval, 1890).

18. Eesti-Ma Rahwa Kalender ehk Täht-Ramat. Tallinn (Lindfors), 1794.
19. Eesti NSV ajalugu I. Tallinn, 1955.
20. E. E. Raths der Königl. Stadt Reval Eingeführte Apotheker-Ordnung und Taxa. Reval, 1695.
21. Eines Wohl-Edlen und Hochweisen Raths der Kayserlichen Stadt Reval von neuem übersehene und erneute Ordnungen nebst Taxa. Reval, 1756.
22. Eisen, M. J. Kolmandad Eesti kohalikud muistejutud. Tallinn, 1920.
23. Gadebusch, F. K. Livländische Bibliothek. Riga, 1777. (Märksõnad: Eisen, Schulinus).
24. Greiffenhagen, W. Die Belagerung und Capitulation Revels im Jahre 1710. (Beiträge..., B. 2, H. 1. Reval, 1874).
25. Grot, J. Chr. III Kanzelrede von der Rechtmässigkeit der Blatterimpfung, in Ansehung der Pflichten gegen Gott. Reval, 1771.
26. Gustavson, H. Elustamisvõtetest XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul Eestis. («Nõukogude Eesti Tervishoid» 1967, nr. 4).
27. Gustavson, H. Vanim eestikeelne sanitaarhariduslik ajakiri. («Nõukogude Eesti Tervishoid» 1966, nr. 2).
28. Hansen, G. Geschichtsblätter des revalschen Gouvernements-Gymnasiums. Reval, 1881.
29. Hansen, G. Johann Taubes und Eilart Krauses Machinationen und die darauf durch «König Magnus» erfolgte Belagerung Revels 1570—1571 nach Urkunden des revalschen Ratsarchivs. (Beiträge..., B. 3, H. 3. Reval, 1886).
30. Hansen, G. Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revels. Reval, 1885.
31. Hansen, G. Miscellaneen aus dem Revaler Stadtarchiv, Reval, 1894.
32. Hansen, G. Regesten aus zwei Missivbüchern des XVI. Jahrhunderts im Revaler Stadtarchiv. Reval, 1895.
33. Hansen, G. Superintendent Sagittarius. (Beiträge..., B. 3, H. 3. Reval, 1886).
34. Hansen, G. Tallinna linna arhiivi kataloog, II väljaanne, III jagu: Ürikute registid ja registrid. Korraldanud O. Greiffenhagen. Tallinn, 1926.
35. Hasselblatt, A. u. Otto, G. Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat, 1889.
36. Himsel, G. Votum Nuptiale... Revaliae, 1640. (TLRA, XV-209).
37. Hupel, A. W. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland, B. 1. Riga, 1774.
38. Hupel, A. W. Topographische Nachrichten..., B. 2. Riga, 1777.
39. Höhlbaum, K. Beiträge zur Quellenkunde Alt-Livlands. Dorpat, 1873.
40. Ilisch, J. J. Ueber das Seebad. Reval, 1826.
41. Johansen, P. Johann von Hilten in Livland. («Archiv für Reformationsgeschichte», H. 1/2 Leipzig, 1939).
42. Johansen, P. Katkendid Tallinna esimestest turberaamatutest 1365—1458. Tallinn, 1929.
43. Johansen, P. Tallinna märkmeteraamatud 1333—1374. Tallinn, 1935.
44. Johansen, P. 2. vanem Tallinna Jaani haigemaja vakuraamat 1435—1507. Tallinn, 1925.
45. Jordan, C. A. Die Anstalten einer Kaiserlich estländischen Collegii allgemeiner Fürsorge. («Inland» 1854, nr. 28, 29).

46. Jordan, P. Geschichte der Pest in Estland im Jahre 1710. (St. Petersburg. Kalender 1880. St. Petersburg, 1879).
47. Kaitsevæ tervishoidline organisatsioon 10 aastane. («Pharmacia» 1928, nr. 7—12).
48. Kaiv, J. Seadused ja määrused tervishoiu ja arstlikul alal ühes ringkirjadega ja sisujuhtidega. Tallinn, 1931.
49. Kelch, Chr. Liefländische Historia... Reval, 1695.
50. Kenkmaa, R. Tallinna Linnaarhiivi vanim ürik 700-aastane. («Vana Tallinn», 2. k., 1. v. Tallinn, 1937).
51. Kivi, A. (ja G. Jakobson, H. Lond, A. Soik). Tallinna vesi ja sajanäid. Tallinn, 1967.
52. Kotzebue, O. Entdeckungs-Reise in die Süd-See und nach der Berings-Strasse zur Erforschung einer nordöstlichen Durchfahrt, B. 1. Weimar, 1821.
53. Krusenstern, A. J. Reise um die Welt in den Jahren 1803, 1804, 1805 und 1806, 1. Th. Berlin, 1811.
54. Körber, J. F. Auszug aus den ältern sowol als neuern im Russischen Reiche erschienenen Allerhöchsten Manifesten, Ukasen, Publikationen, wie auch Verordnungen und Befehlen, welche das gesammte Medizinalwesen betreffen. Mitau, 1816.
55. Körber, P. F. Patriotische Gedanken und Vorschläge über die Cultur der Naturgeschichte in Ehstland, in Bezug auf die Technologie. Reval, 1783.
56. Körber, P. F. Abhandlung von der Pest und andern hinraffenden Seuchen... Reval, 1771.
57. Körber, P. F. Versuch die gewöhnlichsten Krankheiten bey dem gemeinen Mann und besonders denen Liefländischen Bauern auf eine Leichte und wohlfeile Art zu heilen. Reval, 1761.
58. Lembke, J. Aus dem Leben eines alten Revalschen Arztes. («Balt. Monatsschrift», B. 14. Riga, 1866).
59. Liet- und Ehstlands Staats- und Adress-Calender auff... 1785. Marienwerder.
60. Ligi, H. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul 1558—1561. Tallinn, 1961.
61. Liiv, O. Suur näljaaeg Eestis 1695—1697. Tartu, Tallinn, 1938.
62. LUB, B. 2. nr. MXVIII.
63. LUB, B. 4, nr. MCCCLXV.
64. LUB, Abt. 2, B. 3, nr. 26.
65. Luce, J. W. L. Heilmittel der Ehsten auf Oesel. Pernau, 1829.
66. Margus, A. Rahvus- ja sotsiaalvahekordade teravnemine Tallinnas XVI sajandi esimesel poolel. («Vana Tallinn», 4. k. Tallinn, 1939).
67. Der Medicorum in Reval Censur über ausgegangene Apologie. Reval, 1693.
68. Napiersky, C. E. Thomae Hiärn's Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte. Riga, Dorpat, Leipzig, 1835.
69. Nottbeck, E. Die alte Criminalchronik Revals. Reval, 1884.
70. Nottbeck, E. Ein Spottlied auf den Ordensmeister Gotthard Kettler. (Beiträge..., B. 5, H. 2. Reval, 1898).
71. Nottbeck, E. Das zweitälteste Erbebuch der Stadt Reval (1360—1383). Reval, 1890.
72. Nottbeck, E. u. Neumann, W. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. Reval, 1904.

73. Pabst, E. Böse Händel zwischen dem revalschen Rathe und dem Nonnenkloster St. Michaelis. (Beiträge . . . , B. 2, H. 1. Reval, 1874).
74. Pabst, E. u. Hansen, G. Regesten der im Jahre 1875 im Rathause zu Reval wieder aufgefundenen Documente. (Beiträge . . . , B. 2, H. 2. Reval, 1876).
75. Die Pest in Reval. («Rev. Beobachter» 1892, nr. 54).
76. «Revalische Wöchentliche Nachrichten» (edasp. lüh. RWN) 1772, nr. 3, 11, 40.
77. RWN 1775, nr. 6, 9, 10, 12.
78. RWN 1775, nr. 34, 35.
79. RWN 1776, nr. 8.
80. RWN 1776, nr. 15—24.
81. RWN 1776, nr. 37—39.
82. RWN 1780, nr. 44.
83. RWN 1781, nr. 6.
84. RWN 1781, nr. 21, 23.
85. RWN 1782, nr. 2.
86. RWN 1782, nr. 7, 15.
87. RWN 1782, nr. 7, 15; 1791, nr. 31 jne.
88. RWN 1782, nr. 22, 23.
89. RWN 1783, nr. 8, 10.
90. RWN 1783, nr. 9 jne.
91. RWN 1784, nr. 12.
92. RWN 1784, nr. 25, 26.
93. RWN 1786, nr. 18.
94. RWN 1786, nr. 33.
95. RWN 1787, nr. 38, 40, 45, 47, 49, 51.
96. RWN 1789, nr. 42, 44, 48, 49.
97. RWN 1789, nr. 45.
98. RWN 1790, nr. 18.
99. RWN 1791, nr. 21; 1797, nr. 22.
100. RWN 1791, nr. 22.
101. RWN 1791, nr. 31.
102. RWN 1791, nr. 38; 1793, nr. 24.
103. RWN 1792, nr. 49.
104. RWN 1793, nr. 10.
105. RWN 1794, nr. 27; 1812, nr. 32—34; 46—48; 1813, nr. 7, 8.
106. RWN 1795, nr. 41, 45, 46.
107. RWN 1796, nr. 13.
108. RWN 1797, nr. 17.
109. RWN 1797, nr. 18.
110. RWN 1797, nr. 48.
111. RWN 1797, nr. 30, 31; 1798, nr. 26—28; 1800, nr. 9, 10, 14; 1803, nr. 11, 12; 1804, nr. 7, 8, 10, 13, 14, 19, 25, 26; 1805, nr. 8; 1806, nr. 44; 1807, nr. 8, 9; 1808, nr. 25; 1809, nr. 1, 26, 28, 40; 1810, nr. 10, 25, 39, 40; 1811 nr. 7, 8, 24; 1812, nr. 10, 26, 27, 39, 40; 1813, nr. 14, 26, 43; 1814, nr. 8, 9, 25, 26; 1815, nr. 6; 1816, nr. 4, 5, 8, 25, 26.
112. RWN 1797, nr. 50.
113. RWN 1798, nr. 26, 27.
114. RWN 1798, nr. 31.
115. RWN 1798, nr. 46.
116. RWN 1799, nr. 1.

117. RWN 1800, nr. 3.
118. RWN 1800, nr. 14.
119. RWN 1801, nr. 16.
120. RWN 1801, nr. 35, 36.
121. RWN 1802, nr. 34.
122. RWN 1802, nr. 40.
123. RWN 1802, nr. 43, 44; 1803, nr. 41; 1804, nr. 6, 19; 1805, nr. 1, 2, 3, 5, 6.
124. RWN 1803, nr. 41.
125. RWN 1804, nr. 21.
126. RWN 1804, nr. 25, 26.
127. RWN 1805, nr. 2.
128. RWN 1805, nr. 15, 17.
129. RWN 1805, nr. 25; 1816, nr. 34, 35, 39.
130. RWN 1806, nr. 5.
131. RWN 1806, nr. 16.
132. RWN 1806, nr. 43, 47; 1816, nr. 29, 31, 33, 34, 39, 40.
133. RWN 1807, nr. 27, 28.
134. 1808, nr. 31.
135. RWN 1809, nr. 25; 1810, nr. 11, 25, 26, 38, 40; 1811, nr. 2, 3, 10, 11, 23, 24, 26; 1812, nr. 4, 5, 8, 9, 25, 26, 30, 31, 32; 1813, nr. 2, 3.
136. RWN 1809, nr. 42.
137. RWN 1809, nr. 50; 1810, nr. 15, 43.
138. RWN 1810, nr. 18.
139. RWN 1810, nr. 32.
140. RWN 1811, nr. 4.
141. RWN 1811, nr. 34, 35.
142. RWN 1812, nr. 6.
143. RWN 1812, nr. 6; 1816, nr. 18, 19, 37.
144. RWN 1812, nr. 13.
145. RWN 1812, nr. 21.
146. RWN 1813, nr. 9, 10.
147. RWN 1813, nr. 16, 18.
148. RWN 1813, nr. 19.
149. RWN 1813, nr. 26, 28.
150. RWN 1814, nr. 11, 12.
151. RWN 1815, nr. 4, 5.
152. RWN 1815, nr. 15.
153. RWN 1815, nr. 17, 18, 19.
154. RWN 1815, nr. 19.
155. RWN 1815, nr. 23, 24.
156. RWN 1816, nr. 2, 3, 8.
157. RWN 1816, nr. 16.
158. RWN 1816, nr. 46, 47.
159. «Revalsche Post-Zeitung», 1691, nr. 81.
160. Russow, B. Chronica der Provintz Lyfflandt. Rostock, 1578.
161. S. Ebaarstimine Eestis. («Eesti Rohuteadlane» 1929, nr. 11).
162. Sammlung verschiedener in Ansehung der Pest und deren zu verhütenden Verbreitung Allerhöchst emanirten Ukasen und Verordnungen, wie auch der, dawider zu gebrauchenden Präservativ-Mittel. Riga, 1772.

163. Schamardin, B. Andmeid Vana-Liivimaa meditsiinilise kirjanduse ajaloost feodaalse killustatuse ajajärgul. («Nõukogude Eesti Ter-
vishoid» 1966, nr. 4).
164. Schlegel, C. H. J. Ausflug nach Ehstland im Junius 1807. Meinin-
gen, 1830.
165. Seeberg-Elverfeldt, R. Revaler Regesten. Göttingen, 1966.
166. Seuberlich, E. Liv- und Estlands älteste Apotheken. Riga, 1912.
167. Spindler, A. Geschichte der Syphilis in Reval. (Archiv für Dermato-
logie und Syphilis. Berlin, 1921).
168. Spindler, A. Über den Ursprung der Lepra in Estland. («Eesti
Arst» 1932. Lisa II. Eesti Arstide Kongressi protokollid.)
169. Sprengfeld, G. Meine Vaterstadt Reval vor 50 Jahren. Dorpat, 1877.
170. Süvalep, A. Narva ajalugu I. Narva, 1936.
171. Talvik, S. Die Lepra im Kreise Oesel. Tartu, 1920.
172. Vahtre, S. Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimikroonika
(1315—1348). Tallinn, 1960.
173. Walther, J. S. Kurze Nachrichten von denen Badeanstalten um und
bey der Stadt Reval und Hapsal. Reval, 1816.
174. Walther, J. S. Lühhikenne Öppetus Eestima Tallorahwa Ämmadele.
Tallinn, 1812.
175. Das Weltlich Leyenbuch. Starassburg, 1541.
176. Wiedemann, F. J. Aus dem inneren und äusseren Leben der
Ehsten. Petersburg, 1876.
177. Winkler, R. Zur Geschichte der Pest von 1657 in Reval und
Estland. Reval, (i. a.).
178. Winkler, S. R. Von einigen der gewöhnlichsten Krankheiten der
Ehstländischen Bauern. Reval, 1793.
179. Михайлов, О. Медицинская служба русского флота в XVIII веке.
Ленинград, 1957.
180. Петченко, А. Акушерство. Киев, 1956.
181. Шпиндлер, А. История больниц города Ревеля. Ревель, 1917.

Käsikirjad

182. Kivi, A. Linna heakorrustus. Tänavate sillutamine. Tallinn, 1960.
183. Tiik, L. Vana Tallinn. Dissertatsioon nr. 307966, TRÜ. Tartu, 1958.

Dokumendid

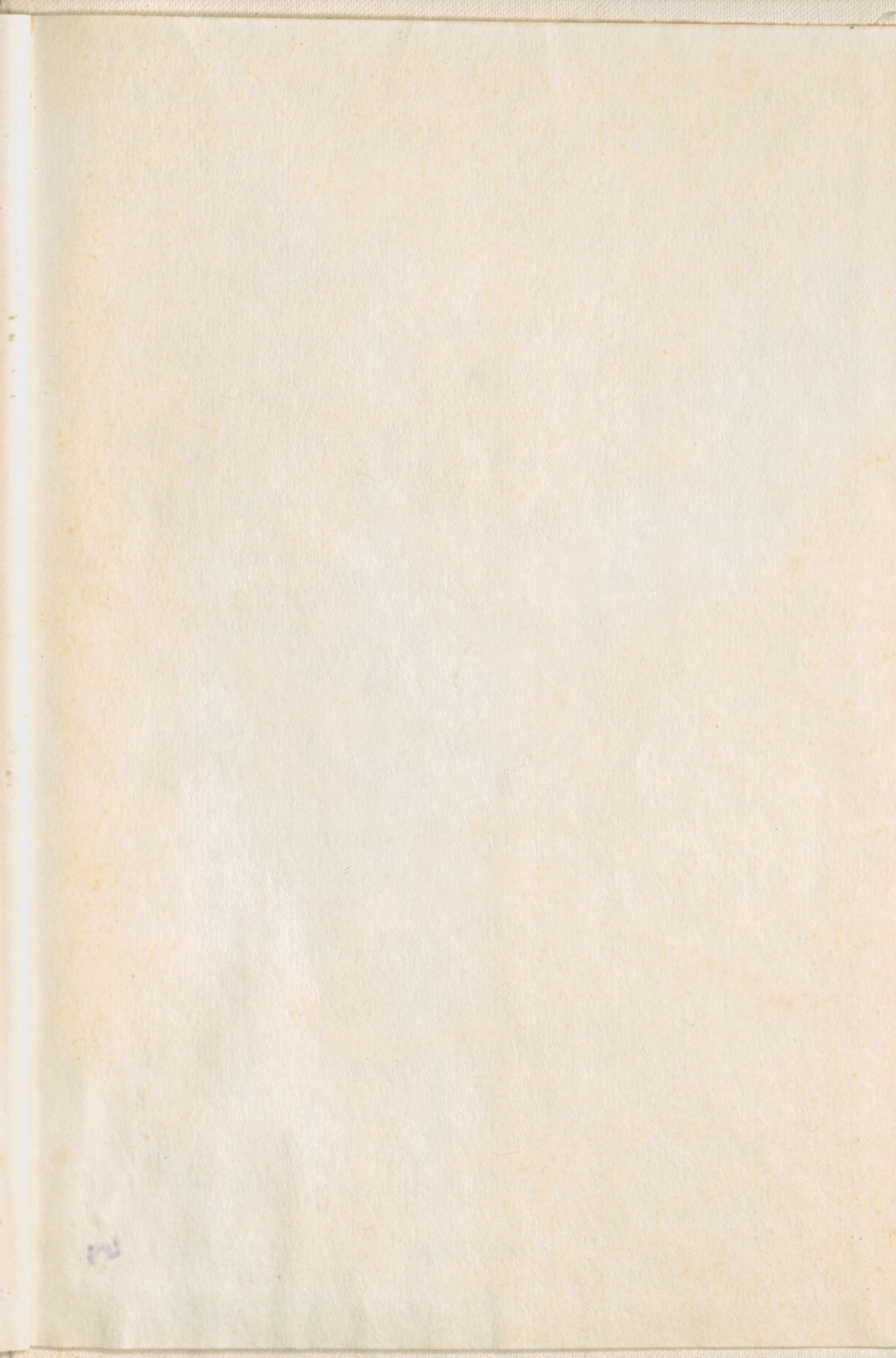
184. Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (edasp. lüh. ENSV RAKA) f. 1,
nim. 2, s.-ü. 565, l. 17, 19.
185. ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 755, l. 237.
186. ENSV RAKA, f. 2, nim. 2, s.-ü. 260, 350.
187. ENSV RAKA, f. 2, nim. 2, s.-ü. 278.
188. ENSV RAKA, f. 2, nim. 2, s.-ü. 678.
189. ENSV RAKA, f. 2, nim. 2, s.-ü. 678, 819, 851.

190. ENSV RAKA, f. 2, nim. 2, s.-ü. 791, 880, 1242, 1373, 1509, 1834, 1913, 2045, 2124, 2175, 2190.
191. ENSV RAKA, f. 2, nim. 2, s.-ü. 1688 (9. VI 1698).
192. ENSV RAKA, f. 31, nim. 50, kuuaruanded hospitalidest säilitusühikutes.
193. ENSV RAKA, f. 31, nim. 50, s.-ü. 1, l. 60, 61, 62.
194. ENSV RAKA, f. 31, nim. 50, s.-ü. 2, l. 8.
195. ENSV RAKA, f. 31, nim. 50, s.-ü. 3 (31. VII 1798).
196. ENSV RAKA, f. 31, nim. 50, s.-ü. 3, l. 79; s.-ü. 4, l. 65 jne.
197. ENSV RAKA, f. 31, nim. 50, s.-ü. 8 (kiri nr. 119).
198. ENSV RAKA, f. 31, nim. 50, s.-ü. 8 (kiri nr. 533).
199. ENSV RAKA, f. 31, nim. 50, s.-ü. 8 (kiri nr. 1709).
200. ENSV RAKA, f. 31, nim. 50, s.-ü. 8 (kiri nr. 2717).
201. ENSV RAKA, f. 31, nim. 50, s.-ü. 76, l. 10.
202. ENSV RAKA, f. 31, nim. 50, s.-ü. 117 (kirjad 14., 16 ja 23. IX 1797).
203. ENSV RAKA, f. 31, nim. 50, s.-ü. 124 (kirjad 16. ja 23. VI 1798).
204. ENSV RAKA, f. 31, nim. 50, s.-ü. 124 jj. (Dr. Sableri ettekanded).
205. ENSV RAKA, f. 31, nim. 50, s.-ü. 125, l. 44.
206. ENSV RAKA, f. 31, nim. 50, s.-ü. 133 l. 25 p — 26.
207. ENSV RAKA, f. 31, nim. 50, s.-ü. 136 (ettekanded 7., 14. ja 20. IX 1801).
208. ENSV RAKA, f. 31, nim. 50, s.-ü. 137, 147, 153 (ettekanded ravimtaimede kogumise kohta).
209. ENSV RAKA, f. 31, nim. 50, s.-ü. 149, l. 44.
210. ENSV RAKA, f. 31, nim. 50, s.-ü. 150 (asjaajamise nr. 28. 33).
211. ENSV RAKA, f. 31, nim. 50, s.-ü. 170 (kiri nr. 58).
212. ENSV RAKA, f. 31, nim. 50, s.-ü. 170 (kiri nr. 192).
213. ENSV RAKA, f. 31, nim. 50, s.-ü. 173 (kiri nr. 2093).
214. ENSV RAKA, f. 31, nim. s.-ü. 184 (kiri nr. 1912).
215. ENSV RAKA, f. 3144, nim. 2, s.-ü. 1 (kaanелеhel).
216. ENSV RAKA, f. 3144, nim. 2, s.-ü. 1, l. 70.
217. ENSV RAKA, f. 3172, nim. 2, s.-ü. 1, l. 179.
218. ENSV Rkl. Ajaloomuuseumi dokum. fond, f. 54, nim. 1, s.-ü. 68 (projekt).
219. ENSV Rkl. Ajaloomuuseumi dokum. fond, f. 125, nim. 1, s.-ü. 85, l. 3—19.
220. ENSV Teaduste Akadeemia Teaduslik Raamatukogu (edaspidi ENSV TA TR), C. F. W. Russwurmi käsikirjal. märkmed «Revalensia», V-5273.
221. ENSV TA TR, publikaatide kogumik, P-300.
222. ENSV TA TR, käsikirjaline raeprotokollide register XVII saj. kuni 1736. a.), V-5765, lk. 54.
223. ENSV TA TR, V-5765, lk. 59.
224. ENSV TA TR, V-5765, lk. 385.
225. ENSV TA TR, käsikirjaline Tallinna privileegide jms. kogumik, koostatud 1729. a., V-1570.
226. Tallinna Linna Riiklik Arhiiv (edaspidi TLRA), f. 31, nim. 2, s.-ü. 2.
227. TLRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. Aa. 100-I l. 4.
228. TLRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. Aa. 100-I, l. 33.
229. TLRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. Aa. 100-I, l. 34 p.
230. TLRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. Aa. 100-I, l. 36.
231. TLRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. Aa. 100-I, l. 38.

232. TLRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. Aa. 100-II, l. 3 p.
 233. TLRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. Aa. 100-III (sub nr. 258).
 234. TLRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. Aa. 156, l. 52, 53.
 235. TLRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. Aa. 163, l. 143.
 236. TLRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. Ab. 208, l. 201.
 237. TLRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. Ab. 225 (1797. a. j. m.).
 238. TLRA, f. 230, nim. 1, s.-ü. Bg. 1.
 239. TLRA, f. 230, nim. 11, s.-ü. 250, l. 25.
 240. TLRA, f. 230, nim. 11, s.-ü. 950, l. 2.
 241. TLRA, f. 230, nim. 11, s.-ü. 950, l. 27, 34.
 242. TLRA, f. 237, nim. 1, s.-ü. 36, l. 3.
 243. TLRA, f. 237, nim. 3, s.-ü. 21, l. 4—32.
 244. TLRA, Harpe, C. G. Repertorium über die Privilegia, Confirmatoria . . . der Kayserlichen Stadt Reval bis zum Jahre 1800 inclusive. (Käsikirjaline). B. II, lk. 74, 78.
 245. TLRA, Harpe, B. II, lk. 75.
 246. TLRA, Harpe, B. II, lk. 77.
 247. TLRA, Harpe, B. II, lk. 79.
 248. TLRA, Harpe, B. III, lk. 329.
 249. TLRA, Harpe, B. XIII, lk. 348.
 250. TLRA, Harpe, B. XIII, lk. 349.
 251. TLRA, Harpe, Suppl. I, lk. 39.
 252. TLRA, Harpe, Suppl. I, lk. 55.
 253. TLRA, Codices manuscripti, s.-ü. 18.
 254. TLRA, Kaartide ja plaanide fond, kog. IV, l. 20.
 255. TLRA, Kaartide ja plaanide fond, kog. IV, l. 22.

SISUKORD

Sissejuhatus	5
I. Vana Tallinna sanitaarne olukord	7
II. Tõbi maale tõusenessi	17
Katk	24
Pidalitõbi	36
Süüfilis	38
Inglise higitõbi	44
Rõuged	45
Gripp ja sesoonikatarрид	49
Soolenakkused ja toidutoksikoinfektsioonid	51
Tuberkuloos	52
Zoonoosid	52
Teisi nakkushaigusi	54
Epidemiatorjeüritusi	55
Skorbuut	56
Sügelised	58
III. Neist, kes tallinlast ravisid	59
Õpetatud arstid	68
Habemeajajad	78
Saunamehed	95
Kümblusasutused	106
Aadrilaskjad	111
Põetajad	113
IV. Tallinna meedikute konkurendid	114
Rändarstid	114
Hambaarstid	120
Konnasilmalõikajad	123
Silmaarstid	124
Üks elektriravi pioneere	124

A

29961

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00753749 3

A
29961

H.GUSTAVSON MEDITSIIINIST VANAS TALLINNAS

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00753749 3